ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

ВИЗАНТИЯ

ДУХОВНА КУЛТУРА

1994

Всички права запазени!
Издателство "ИДЕЯ"
към "Тракия" ООД, Ст. Загора

6000 Стара Загора
ул. Ген. Столетов 113
тел.:042/3 02 06

Гл. редактор: ХРИСТО САНТУЛОВ

ВИЗАНТИЯ - ДУХОВНА КУЛТУРА
Академик ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Copyright © Dimitar Angelov, 1994

Редактор: доц. Христо Сантулов, доктор по философия
Художник: © Марин Добрев
Коректор: Мария Сантулова
Технически редактор: Елена Герганова

АКАД. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Предлаганата книга е резултат от дългогодишни проучвания върху историята на Византия - една империя, просъществувала в течение на повече от хиляда години (395 - 1453) и оставила трайни следи в средновековната европейска цивилизация. Империя, която се е развивала при това в продължение на седем столетия в тесни политически, икономически и културни връзки със средновековна България. Това прави нейната история особено важна и интересна и при изучаването на нашето далечно минало.

Тема на настоящия труд е да се изследват и систематизират в проблемно-хронологичен ред, в четири отделни периода, духовните явления, които са едни от върховите моменти в многообразието от факти и събития, изпъстрящи многолетното историческо битие на Византия. Това означава да се проследи същината, ролята и развитието на християнската религия, на науката, на литературата, на изкуството, на образователната система - неделими съставки в цялостния облик на византийската култура. Особено внимание се отделя на религиозния светоглед и на античното наследство, под чието съчетано въздействие протича духовният живот на византийското общество.

В последната, заключителна глава се проследява разпространението на византийската книжнина в България след обявяването на християнството за държавна религия и въвеждането на славянската писменост. Преведени на български, тези книги са извор за разностранна информация, допринасяща за издигане на просветното и културно равнище на образования и любознателен българин. Отбелязва се същевременно, че наред с преводната византийска книга, през Първото и Второто българско царство са били създадени значителен брой оригинални творби, дело на изтъкнати български писатели и книжовници.

Изложеното е написано прегледно, за да бъде книгата достъпна не само за специалисти, но и за по-широк кръг читатели, общественици, писатели, студенти, ученици. Няма научен апарат, а само списък на най-важната литература и на хронологически таблици за царуванията на отделни византийски императори и за по-важни събития от историята на Византия. Към всеки от четирите периода има кратки уводи, въвеждащи читателя в съответната историческа обстановка.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ/9

ГЛАВА ПЪРВА. ХРИСТИЯНСТВОТО В ЧЕТИРИВЕКОВНОТО СИ РАЗВИТИЕ (I - IV В.)/15

1. Приносът на ранната патристика/15
2. Същност на християнското вероучение/23
Космогония/23
Христология/30
Есхатология/32
3. Християнството - държавна религия на Римската империя/36
4. Поява на монашеството/43
5. Под знака на разномислието/46

ГЛАВА ВТОРА. РАННА ВИЗАНТИЯ (V-ТИ СРЕДАТА НА VII ВЕК)/54

1. Историческата обстановка/54
2. Образование/58
Училища за общо образование/58
Висши школи/60
3. Наука/62
Обща характеристика/62
Природо-математически науки/64
Философия/68
Историография/70
Хроники/72
4. Литература/76
Поезия/77
Романи и повести/79
Жития/79
Патерични разкази/81
Апокрифи/82
Гадателни книги/85
5. Богословие/86
6. Църква и монашество/89
В борба срещу "инакомислещите"/91

Несторианство и монофизитизъм/93
7. Изкуство/95
Развитие на живописта/95
Миниатюри/99
Изображения върху тъкани/100
Мозайки/101
Скулптура/102
Архитектура/103
Музика/107

ГЛАВА ТРЕТА. ВИЗАНТИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VII ДО КРАЯ НА IX ВЕК./110

1. Историческата обстановка/110
2. Образование/112
3. Наука/114
Природо-математически науки/114
Историография/116
Богословие и философия/117
4. Литература/119
5. Под знака на религиозно-социални вълнения/121
Монотелизъм/121
Трулски църковен събор/122
Павликянство/124
Иконоборство/126
Втори период на иконоборската полит. (787 - 843)/132
6. Богословие/134
7. Изкуство/138
Архитектура/138
Живопис /140
Музика/143

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ВИЗАНТИЯ ОТ КРАЯ НА IX ДО НАЧАЛОТО НА XIII ВЕК/146

1. Историческата обстановка/146
2. Образование/149
Византийската интелигенция/153
3. Наука/156
Природо-математически науки/156
Математика, геометрия и астрономия/157
Зоология и ботаника. Селско стопанство/158

География и етнография/160
Медицина/163
Философия/165
Историография/168
4. Литература/179
Обща характеристика/179
Стихотворни творби/180
Жития/183
Произведения с поучително съдържание/184
Героичен епос/188
Панегирични и сатирични творби/189
Романи и драми/192
5. Под знака на еретическите учения/194
Павликянство/194
Богомилство/195
6. Богословие/200
7. Изкуство/204
Архитектура/204
Живопис/207
Приложно изкуство/212
Музика/215

ГЛАВА ПЕТА. ВИЗАНТИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XIII ДО СРЕДАТА НА XV ВЕК/218

1. Историческата обстановка/218
Обща характеристика на култ. живот/219
2. Образование и наука/223
Природо-математически науки/225
Философия/228
Историография/232
3. Литература/241
Обща характеристика/241
Църковна и светска поезия/242
Епистолография и реторика. Автобиография/243
Сатири и пародии/245
Стихотворения и песни с историческо съдържание.
Приказки и романи/248
4. Богословие/249
5. Исхазъм и варлаамитство/251
6. Изкуство/256
Архитектура/257

Живопис/258
Музика/265
7. Византийската култура
и италиянския хуманизъм/270
8. Заключителни думи/272

ГЛАВА ШЕСТА. ВИЗАНТИЙСКАТА КНИЖНИНА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ/275

1. Постановка на въпроса/275
2. Видове преводна литература/278
Творби с религиозна тематика/278
Апокрифи/291
Гадателни книги/297
Романи, повести, разкази/297
Българската "пчела"/300
Съчинения в областта на естествознанието/301
Хроники/307
3. Изводи/313

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА/322

от 395 до 1453 г.

УВОДНИ ДУМИ

Историята на Византия - продължителка на Римската империя (в нейната източна половина) - е оставила със своето повече от хилядолетно съществуване (от 395 до 1453 г.) трайни следи през късната античност и средновековната епоха. Впечатлява ни с многовековното си политическо и военно присъствие, с разнородното си по етнически и социални белези общество, особено в ранния период; с шумния си, раздвижен живот в многолюдните градски центрове и най-вече в столицата Константинопол. Сложни и разнообразни са въпросите, пред които сме изправени и които нееднократно са били предмет на проучване и на преценки. Богати и изобилни са изворовите данни, с които разполагаме, много са събитията, фактите, процесите, които разкриват историческото битие на една преживяла не малко бури и поврати в своето развитие империя, преминавала от възход към упадък, за да погине накрай под ударите на турския завоевател.

И ако все пак потърсим в това многообразие някакъв върхов момент, това са, мисля, *духовните явления*, с които се откроява Византия през продължителния си исторически живот. Те са тема и предмет на настоящия труд, написан въз основа на обилен фактически материал и на дългогодишните ми проучвания в тази област.

В понятието "духовни явления" включвам широк кръг от дадености - религия, наука, литература, изкуство, т.е. такива изяви на човешката мисъл и дейност, които излизат, образно казано, извън сферата на делничното, всекидневно битие с неговите грижи за храна, облекло, жилища, за материално благополучие. Или, казано най-общо, изяви, в които тон дава духовното начало.

Християнската религия като специфично светоразбиране и светоусещане несъмнено е най-осезаемото и определящо духовно явление в живота на византийското общество. Чувства се навред нейното присъствие - във всекидневния бит, в семейството, в образователната система, в политическата и държавната идеология, в правните норми, в цялостния облик на културата. В нея е намерил израз верният стремеж на хората да се разгадават тайни на битието, на живота и смъртта, да се изгражда по-справедлив свят, да се награждава доброто и да се наказва злото. Това са, най-общо казано, психологическите предпоставки за вековното, трайно въздействие на християнската религия с характерните за нея космогонични, етични и есхатологични представи.

Но християнството, така както го виждаме в ролята му на господстващо мировъзрение във Византия, е свързано с една институция - Църквата, със своя организация и култ, с многобройни свещенослужители, които внушават в съзнанието на хората религиозните истини и бдят за чистотата на вярата и за изпълнението на произтичащите от това изисквания. Религия и Църква са две *неразлъчно съчетани* дадености във византийското общество, така както е било това впрочем и в другите средновековни християнски общества и държави на европейския континент. Така че, когато говорим за християнството като властно наложило се в историята на Византийската империя явление, не можем да го разглеждаме и преценяваме в неговата пълнота, без да вземем предвид наличието и ролята на свързаната с него Църква. Би следвало също така да се вземат предвид и редица теоретично-богословски разработки, под чийто знак се е изграждало църковното учение. Получава се изобщо комплекс от три дадености - религиозно мировъзрение, внедряваща и налагаща го Църква и разясняващи и тълкуващи го богословски дисциплини. Не трябва да се забравя и ролята на светската власт в лицето на константинополските василевси, които са се намесвали нееднократно във въпросите на религията и Църквата.

И накрай още едно обстоятелство, което трябва да се има предвид. Известно е, че наред с каноничното църковно учение, проповядвано и разпространявано столетия наред сред византийското общество като твърдо установена религиозна доктрина, са се появявали и намирали почва за разпространение и възгледи, които в една или друга степен не са били в съзвучие с това, което внушавала и искала да се спазва Църквата. Възгледи по различни въпроси в областта на космогонията, на христологията, на есхатологията, на църковната организация, на култовите изисквания. Това са именно ересите - едно често срещано явление във византийската история и изобщо в историята на късната античност и средновековната епоха. Някои от тях могат да бъдат определени като ”варианти” на християнството, които обаче са били отхвърлени от Църквата като отклонения от установената догматика, а техните проповедници и последователи са били подлагани на преследвания. Но така или иначе ересите, наред с каноничното църковно учение, са също една от изявите на духовния живот във византийското общество през различни периоди от неговата история. Ето защо и на тях трябва да се отдели място в настоящия труд.

Но духовните измерения, с които ни се представя Византия, далеч не се изчерпват само в сферата на религията. Те навлизат дълбоко в науката, литературата, архитектурата, живописта, музиката - области, в които византийците са създали ценности, намерили подобаващо място в европейската средновековна цивилизация. Ценности, които представляват важна съставка в една многообразна поредица от изяви на човешката мисъл и дейност, означавана с обобщаващото определение *култура*. И докато в рамките на религиозното съзнание определящи моменти са вяра, надежда, нравствени размисли, мистични настроения, в сферата на науката, на литературата, на изкуствата намират израз не по-малко характерни за човешкия дух пориви и стремежи - към знания, към художествени образи, към красота и естетическа наслада. На преден план и тук е духовен заряд - идеи, познания, вдъхновение, емоции движили ума и ръката на твореца - учен, писател, поет, зограф, музикант. Наистина, що се отнася специално до архитектурата и изобразителните изкуства, сътвореното стои пред нас в *материален вид* (сграда, статуя, икона). В материална даденост - книгата - са изложени постижения на учения, мисли на писателя, стихове на поета, но първично и водещо начало навсякъде е *духовната потенция*, чийто краен резултат е видимата, материална обективизация. В такъв смисъл и науката, и литературата, и изкуствата са изяви на духовен живот - обща черта, която ги обединява, независимо от същностните белези и специфики на всяка една от тях.

Общо за тях е и това, че са плод на индивидуално творчество, на личен почерк, на автора - писател, поет, историограф, философ, зограф, композитор. Това означава по същество *неповторимост* на съответната творба, в която е вложено умението, знанието, таланта, вдъхновението на нейния създател. Това ще се види в хода на изложението на отделните периоди от развитието на византийската култура, изпълнена с имена на творци в различни области на културата. Проличава ясно ролята на личността - създател на духовни ценности в цялото тяхно многообразие.

В случая обаче е необходимо да се имат предвид някои уговорки. Когато говорим за личен почерк в отделни сфери на византийската култура и по-специално в хронографията, не трябва да забравяме, че е било обичайно при съставянето на летописи да се повтаря с малки промени и дори да се преписва буквално това, което са отбелязали и писали предишни автори. За това има ред примери, от които се вижда, че плагиатството, осъждано строго в нашето съвремие, не е било схващано тогава като проява, заслужаваща порицание. И разбира се, в такива случаи за личен почерк на преписалия по-старо съчинение изобщо не може да се говори независимо от това че новата творба е дошла до нас под неговото име.

Същевременно не бива да се забравя присъщата на хората от средновековието силна вяра и упование в авторитети, най-вече в областта на религията, където на Светото Писание се гледа като на неподлежащ на съмнение източник. *Авторитет* се търси и в областта на научните занимания, на литературата, на изкуствата, където за образец и опора служат мисли и постижения на древни автори. А това означава, че не малка част от културното наследие, завещано ни от Византия, е резултат от строго следвани традиции, от определени шаблони (т.нар. топоси). Това обстоятелство е ограничавало полета на мисълта и въображението, на стремежа към оригиналност и в такъв смисъл е оставяло на заден план ролята на индивида. Не бива да се пренебрегва и още нещо - характерния главно за приложното изкуство елемент на ”стандартизация”, който не позволявал или най-малко ограничавал силно възможностите на художника да вложи при изработването на предмети от такъв род всичко *специфично свое*. Изобщо въпросът за личния почерк като главен белег за неповторимост и уникалност изисква при анализа на византийското културно наследство да се прилага конкретен и диференциран подход. Важно е да се отбележи и това, че за средновековния човек, в това число и за византиеца, не е било обичайно, що се отнася най-вече до религиозната живопис - една от най-важните сфери в тогавашното изкуство - да отбелязва своето авторство. До нас са дошли безброй прекрасно изработени икони, огромно количество стенописи и стотици храмове. Творби, които впечатляват с вложеното в тях дарование и майсторство, издаващи личен почерк. Но за съжаление, този личен почерк остава анонимен, не може да се свърже с определено име. Примери за това историята на византийската религиозна живопис предлага в изобилие, а в България, както се знае, един от примерите за анонимност са фреските в Боянската църква.

τοποι

До голяма степен решаващ момент за развитието на науката, на литературата, на изкуствата е било равнището на *просветата*. Тя е събуждала интерес към знания, към размисъл, тя е изковавала, така да се каже, оръжията, с чиято помощ се е формирал бъдещият творец в една или друга област. В това отношение Византия е един от показателните примери с добре организираната за своето време мрежа от просветни и книжовни средища. Там се е създавал слой от образовани люде, които можем да означим с определението *интелигенция* - главен създател на духовни ценности. В такъв смисъл въпросите на византийската култура не могат да бъдат разбрани и задоволително обяснени, ако не се отдели необходимото внимание на характера и развитието на образователната система.

Необходимо е да се обърне внимание и на едно специфично за византийската действителност обстоятелство. Става дума за това, че както в други сфери, така и в сферата на научните разработки, на литературата, на историографията, на изкуството се чувства осезаемо въздействието на господстващия религиозен светоглед. Има в това отношение убедителен фактически материал. Същевременно обаче - и тук е специфичното - наред с християнската религия, видимо отражение върху творческата мисъл и дейност са оказвали разнообразните и силни идейно-художествени традиции от древногръцката и римо-елинистическата епоха. Богата и плодотворна почва от възгледи, мисли, творби на учени, философи, историографи, писатели, поети от класическата древност, върху която е израстнала и се е развивала византийската цивилизация. Питагор, Платон, Аристотел, Тукидид, Херодот, Хипократ, Страбон, Птолемей, Омир, Пиндар, Софокъл, Еврипид - това са имена, добре познати на образования византиец. Едно наистина богато наследство, което Византия съумяла да съхрани и да доразвие до известна степен в условията на изменилата се историческа обстановка и на наложилото се религиозно мировъзрение, с което се преценявали и преоценявали ценности, идващи от древния езически свят. Така се получило интересно *съжителство* и в отделни случаи *синтез* между старо и ново, между завещано от античността и създадено под знака на християнството. Една характерна за византийската култура особеност, която ѝ придава неповторим колорит.

Като съставка от сложната обществена действителност с преплетените в нея етнически, политически, социални и културни елементи, духовните явления, с които се откроява пред нас Византия, не са оставали, разбира се, винаги едни и същи през целия период от многовековното ѝ съществуване. Търпели са развитие - кога по-слабо, кога по-силно изразено - под въздействие на фактори от различно естество. А същевременно, особено в областта на религията, са запазвали една хвърляща се на очи устойчивост и консервативност. Можем да констатираме и в този случай характерното за историята на човешките общества съчетание на традиции и приемственост, с новопоявяващи се белези, с промени в една или друга насока. Или - да се изразим другояче - съчетание на статика и динамика, с което е изпъстрен следващият векове наред своя ход исторически процес. Нещо, което ще проличи при конкретното разглеждане на фактическия материал, подреден и систематизиран съобразно възприетата в следващите страници и отнасяща се до целокупната история на Византийската империя периодизация.

Християнството - съвкупност от догматични, етични и социални възгледи със съответна организация и култ

ГЛАВА ПЪРВА

ХРИСТИЯНСТВОТО В ЧЕТИРИВЕКОВНОТО СИ РАЗВИТИЕ (I - IV в.)

→ съвкупност от догматични, етични и социални възгледи

1. Приносът на ранната патристика

Ролята на християнството като доминиращо духовно явление във византийското общество ни задължава да се спрем по-обстойно на това учение - съвокупност от догматични, етични и социални възгледи със съответна организация и култ, т.е. в този вид, в който го виждаме в края на IV в., когато Римската империя се е разделила окончателно на две части: Западна и Източна (Византия). За да достигне до положението на трайно утвърдена доктрина, християнството е извървяло дълъг път - като се почне от най-ранната фаза, свързана с проповедите на Иисус Христос и се стигне до Втория вселенски събор в Константинопол през 381 г., т.е. няколко години преди обособяването на Византийската империя като държава, тръгнала по свой път.

По времето когато Христос, придружаван от учениците си, проповядвал по градове и села в Палестина, все още не можем да говорим за християнството като стройно изградена система с трите си съставки - космогония (представите за създаването на Вселената и човека), христология (богословското учение за мисията на Иисус на земята) и есхатология (разказ за завършека на света и за крайната съдба на човешкия род). Наистина, в Евангелието се съдържат почти всички елементи, характерни за облика на християнското учение - редица епизоди за живота и деянията на Христос, нееднократни споменавания за Небесното царство, за Света Богородица, за Йоан Кръстител, за Светия Дух, за очакваната мирова катастрофа. Разкрива ни се същината на християнската етика с нейното общочовешко звучене. Виждаме наченки на изградилия се по-късно църковен култ. Но това е само началото. За стройно изградена религиозна доктрина още не може

космогония - представите за създаването на човека и вселената

христология - богословското учение за мисията на Иисус на земята и пр.

есхатология - [illegible]

I-IV в. времето на ранната патристика

да става дума. Значително придвижване в тази насока са посланията на апостол Павел, един от главните организатори на възникващите в различни краища на Римската империя християнски религиозни братства (общини). Ап. Павел, може да се каже, е първия богослов, поставил си за цел да разтълкува мисли и наставления на Христос, изложени в Евангелията, като се осланя и на някои текстове от Стария Завет (Мойсеевия закон). И все пак, стореното от него все още не е достатъчно и като теория, и като култова практика, за да може да се говори за окончателно утвърдено църковно учение. Оказва се, че това е дълъг и сложен процес, продължил няколко столетия, при който са вложили своя принос редица теолози. Това са т.нар. "църковни отци", в мнозинството си висши духовници, изпод чието перо са излезли не малък брой творби с богословска тематика, в които се доизясняват и утвърждават основни положения на християнската догматика и църковна организация. Това е времето на ранната патристика (от латинската дума patres - отци), което може да се означи като един от най-плодовитите периоди в развитието на религиозната мисъл, допринесла за превръщането на християнството в напълно изградено църковно учение.

Главният източник, с който са боравели ***църковните отци*** е Библията, обемистото произведение, състоящо се от две части - Стар Завет и Нов Завет. Старият Завет произхожда от дълбока древност, като първоначалните му редакции са били на староеврейски и на арамейски език. По-късно, през III в. пр. Хр., се появил гръцки превод и той именно е бил използван главно от богословите през I - IV в. В тематично отношение Старият Завет ни се представя в изключително разнородна светлина. Разкази и предания ни пренасят към дните на Сътворението на Вселената по волята на всемогъщия Бог Яхве. Сурово и властно звучат даваните от него закони. Редуват се събития, свързани с дългото пътешествие на юдеите, водени от Мойсей към Обетованата земя. Изобилстват предсказания на древнобиблейски пророци: Исая, Йеремия, Даниил, Захария, вещаещи ужас и беди. Звучат хвалебствия в прослава на Бога (Давидовите псалми), изказват се мъдри мисли и поучения на цар Соломон, на Иисус, син Сирахов, на считащия всичко за суета Еклисиаст. С една дума - предлага ни се изобилие от притчи, епизоди, събития, предсказания, възхвали, наставления, от което богословите са извличали доводи за един или друг възглед при изграждане на християнството като църковна доктрина.

Виж Ез

Но, разбира се, основният източник в тази разработка е била новозаветната книжнина - четирите Евангелия на Матей, Марко, Лука и Йоан, разказващи за живота и деянията на Иисус Христос. Като новозаветни книги са били считани още "Деяния на апостолите" и "Послания"-та на ученици и последователи на Христос, сред които съществен дял заемат посланията на апостол Павел. В състава на Новия Завет е била включена и книгата Откровение (Апокалипсис), в която се разказва с фантастично-причудливи епизоди за края на света.

Като основна свещена книга за християните Библията, с така посочените два дяла, била окончателно утвърдена на църковния събор в град Лаодикея (Мала Азия) през 365 г. Изброени са там всички съдържащи се в нея книги. Оттогава и досега тя е главния източник за изучаване на християнската религия като съчетание от догми, етика и култ.

N. B. 365

Но не само старозаветната и новозаветната книжнина била извор за тълкувания и разработки в изграждането на църковното учение. Въздействие в тази насока оказват и някои философско-религиозни възгледи на древногръцки елинистически и римски мислители: Платон, Аристотел, Филон, Сенека, Епиктет, Плотин. Поначало езическото наследие е било отричано, но все пак църковните отци виждали в него отделни елементи, които подкрепяли основни положения на християнското мировъзрение, най-вече по въпроса за същината на Бога като висш, космически принцип. Знае се, че най-изтъкнатите богослови през разглеждания период като Юстин Философ, Климент Александрийски, Ориген, Василий Велики, Блажени Августин били високо образовани хора, добре запознати с обилните философско-религиозни източници от класическата древност и които използували в своите произведения.

IV-13

Ако тръгнем по хронологичен път, най-напред трябва да бъдат споменати двама църковни отци; а именно Игнатий Антиохийски и Поликарп Смирненски - епископ в Антиохия - един от центровете на ранното християнст-

[illegible]

во. Игнатий станал жертва на започналите гонения срещу християните по време на римския император Траян (93 - 117 г.). Както личи от достигналите до наши дни творби, излезли под перото му, две главни теми го вълнували - за природата на Христос и за спасението на душата. Интересни мисли изказва той и за ролята на Църквата, която, макар и преследвана, била вече доста добре организирана. На този въпрос се спира и неговият близък сътрудник Поликарп Смирненски, също изтъкнат представител на ранната патристика.

Постепенно и въпреки неблагоприятните обстоятелства, тъй като последователите на християнската религия били сурово преследвани, растял броят на произведенията с богословска тематика в трите главни направления - екзагетика, апологетика и полемика. Откроява се като вещ теолог Ириней Лионски, епископ в Лион (Южна Франция), загинал по време на гоненията при император Септимий Север (193 - 211). Предмет на тълкувания в съчиненията му е главно въпроса за Сътворението на Вселената и на човека като висше Божие създание, съчетало в себе си плът, душа и дух. В случая Ириней следва т.нар. трихтомично схващане за човешката природа, срещащо се у Платон. С възторжени слова описва лионският богослов хармонията и красотата на създадения от Бога свят, като в това отношение може да се счита за предходник на "Шестодневите" на Севериан Гавалски, на Василий Велики и на други църковни писатели. Рисувайки в светли краски сътворената по волята на един Могъщ Създател Вселена, Ириней си е поставял за цел да обори възгледите на проповядващите по негово време гностически мислители, които твърдели, че видимият свят е дело не на Добрия Бог, а на негов вечен и не по-малко силен зъл противник. Като един от проникновените тълкуватели на новозаветната книжнина, Ириней е първи богослов, който защитава възгледа, че само четирите Евангелия - на Матей, Марко, Лука и Йоан трябва да бъдат считани за авторитетни извори за изучаване на Христовото учение. Тук личи също отрицателното му отношение към някои проповедници на гностически учения, които си създавали собствени евангелия.

В духа на писаното от Ириней, с остър тон бичува възгледите на гностиците и Иполит Римски, известен

[illegible] [illegible] Ириней Лионски
[illegible]

изобщо със страстта си да разобличава всякакви прояви на езическо и еретическо мислене. За целта той прибягва не само до Светото Писание, но се спира и върху произведения на антични философи - Сократ, Платон, Аристотел, Сенека. Всичко, което в техните схващания Иполит счита за езическо той осъжда, а същевременно приема някои застъпвани от тях възгледи, като например твърдението на Платон за Бога като висша космическа сила, учението му за морала и добродетелите. Не случайно Иполит в своите разсъждения за езическото наследие отбелязва, че Платон сред всички древни мислители е *най-велик*.

Дълбоко проникнал в духа на Библията и във Философско-религиозния светоглед на мислители от класическата древност е и Юстин Философ или Юстин Мъченик. Роден през 132 г., по произход сириец, той е автор на много богословски произведения. Загинал по време на преследванията срещу християните през последните години от царуването на Марк Аврелий (между 163 - 168 г.). С особена настоятелност Юстин се стремял да потърси вътрешната връзка между християнската религия и Философската мисъл, убеден, че така църковното учение ще стъпи на здрава почва. Темите, привлекли вниманието му, са тези за природата на Христос и Светия Дух, за човешката душа, за свободата на волята - въпроси, върху които и по-късно разсъждавали и пишели редица богослови.

Съвременник на Юстин Философ, дълги години убеден езичник, а след това станал ревностен християнин, е Атенагор. Интересна е неговата апологетична творба "В полза на християните", съставена в един тревожен за привържениците на християнското учение момент, по време на царуването на Марк Аврелий. Сред представителите на патристиката от този период се нарежда и Теофил, епископ на Антиохия. Той е първия богослов, употребил названието "Света Троица", влязло по-късно като един от главните термини в църковната догматика.

Много съществен принос в развитието на богословската мисъл имат двама изтъкнати църковни писатели от Александрия - Климент и Ориген. За Климент (150 - 215 г.) е характерно това, че и той, в духа на отбелязаната вече тенденция, търси връзка между философските истини и религиозните откровения с твърдата убеденост обаче че философията трябва да бъде подчинена на религията, че тя е нейна ”прислужница” (или както гласи на латински език добре известното определение ”philosofia est ancilla theologiae). Климент счита при това, че понятията ”знание” (което предлага философията) и ”вяра” (отличителен белег за религиозното съзнание) са напълно съвместими и могат да съществуват в хармония едно с друго. Вярата, твърди той, е всъщност съкратено знание, т.е. знание, което се дава на хората в готов вид и не се нуждае от доказателства. С настойчивост развива Климент мисълта, че една от главните цели на християните е *богопознанието* и че у всеки човек е вродена идеята за Бога. Но не за Бог като някакво антропоморфно същество (представа, характерна за политеистичните религии), а като висша, трудно поддаваща се на определение същност.

С творческа фантазия и отлично познаване на Светото Писание тълкува теми из областта на християнската космогония, христология и есхатология другият представител на александрийската богословска школа, Ориген (185 - 253). Изключително продуктивен църковен писател, прекарал последните си години в затвора по време на преследванията на християните при управлението на римския император Деций (249 - 254), Ориген е автор на голям брой произведения, но не всички са се запазили до наши дни. В центъра на разсъжденията му е темата за създаването на Вселената - акт, който той приема като дело на един Всемогъщ Бог, сътворил от ”небитието” ”битие” в резултат на постоянно действаща, неразлъчно свързана с неговата същност съзидателна сила. В духа на Платоновите виждания, Ориген възприема възгледа за *свободната воля* като едно от свойствата на човека, довело до фаталната постъпка на грехопадението на Адам и Ева. В съответствие с представата си за постоянно действащата творческа сила на Бога, Ориген е склонен да приеме, че и след мировата катастрофа, описвана драматично в Йоановия Апокалипсис, ще бъдат създадени вероятно нови светове, дело на този Всемогъщ и Вечен Съзидател. На вниманието на александрийския религиозен мислител са и други вълнуващи християнина въпроси, като например за ролята и значението на молитвата. Тема, на която е посветил едно от най-обемистите си произведения. По стъпките на Ориген като негов ученик и последовател върви Григорий, познат с прозвището ”Чудотвореца” (213 - 270).

Наред с Александрия, като средище на значително развитие на богословската мисъл през II - III в. се откроява Картаген, където християнството е било проникнало доста отдавна. От там произхожда Тертулиан (155 - 220), даровит юрист, страстен борец за тържеството на християнската вяра и върл противник на езичници и гностици. Занимавали го живо въпросите за същината на Бог, на Христос и Светия Дух, а не малко страници отделил той и на теми от областта на морала. Съчиненията му са написани на латински език. От Картаген е и Киприан Картагенски, плодовит църковен писател, загинал по време на гоненията срещу християните при царуването на римския император Валериан (през 258 г.). В много отношения той следва казаното от Тертулиан, като отделя особено внимание на въпроси на църковния култ. Познат е като тълкувател на завещаната от Христос молитва ”Отче наш”.

Върхът в развитието на ранната патристика е през четърти век, т.е. едно столетие преди обособяването на Византия като отделна империя. Това е време на коренен поврат в отношението на римската власт. От преследвана религия, християнството става религия, равноправна с другите религиозни култове, а не след дълго - и държавно вероизповедание. Двата вселенски събора, единият в Никея през 325 г., вторият в Константинопол през 381 г., бележат триумфа на християнството, утвърдило се като трайно изградено църковно учение със своя догматика, организация и култ.

През този именно период се развива с пълна сила богословската мисъл. Открояват се имената на Евсевий Кесарийски (256 - 339), изтъкнат теолог и историк, Ефрем Сирин (около 306 - 373), плодовит химнописец, апологет, полемист, Немесий, епископ на Емеса (втора половина на IV в.), Атанасий Александрийски (293 - 373), Василий Велики (328 - 387), Кирил Ерусалимски (313 - 387), Григорий Богослов (330 - 390), Григорий Ниски (335 - 394), Исидор Пелусиот (краят на III и първа половина на IV в.), Йоан Златоуст (344 - 407). Това е време, когато се оформя окончателно църковната литургия, завещана ни в два варианта - единият, чийто автор е Василий Велики, вторият - приписван на Йоан Златоуст. В творби на Кирил Йерусалимски се разработва детайлно въпроса през какви степени на обучение трябва да преминават желаещите да влязат в лоното на християнската вяра, за да бъдат удостоени с акта на кръщението - едно от основните тайнства на Църквата.

Силен тласък се дава и на изясняването на въпроси на космогонията, на христологията, на есхатологията. Много са разработките в тази област в съчиненията на Василий Велики, на Григорий Назиански и на Григорий Ниски, познати с обобщаващото название *Кападокийски отци*, тъй като и тримата произхождат от провинция Кападокия. Настойчиво се поставяли на преден план и въпроси на морала. Слава на строг блюстител за спазване на нравствените повели на Евангелията придобил Йоан Златоуст, всепризнат майстор на проповедническото изкуство и безпощаден разобличител на пороци, каквито предлагала в изобилие заобикалящата го действителност. Живо вълнувала тази тема и Нил Синайски, ученик на Йоан Златоуст. Той заемал известно време високия пост градоначалник (префект) на Константинопол. Разочарован обаче от ширещата се поквара, обхванала миряни и духовници, той скъсал със светския живот и се оттеглил в уединение в Синайската пустиня. Сред редицата негови произведения популярност добива творбата за осемте духовни пороци.

Богата е патристичната книжнина през IV в. със съчинения, насочени срещу различни отклонения от църковната догма (ересите). Подробно и в хронологически порядък са изброени различни ереси в обемистия полемичен труд на Епифаний Кипърски, който в това отношение следва традицията, създадена от Ириней Лионски и Иполит Римски. Ревностен борец за чистотата на Църковното учение в духа на утвърдения в Никея "Символ на Вярата" е Атанасий Александрийски, автор на четири полемични слова срещу Арий, считан за един от най-опасните религиозни смутители, чието учение било осъдено на събора в Никея.

По същото време когато в източната половина на Римската империя били съставяни една след друга творби с богословска тематика, плодотворно се развивала теологичната мисъл и в западните провинции (Северна Африка, Италия). Сред тях личат имената на Иларий Пиктавийски, Амвросий Медиолански, Йероним Стридонски. Над всички се откроява обаче с големите си богословски познания, съчетани с дълбока вяра и писателско дарование, Блажени Августин (354 - 430). Родом от град Тегест (Северна Африка), той прекарал по-голямата част от живота си в Италия. Бил отлично запознат със Светото Писание и с творби на древни философски и религиозни мислители. Сред многобройните съчинения по различни въпроси на християнското мировъзрение впечатлява творбата под надслов "Изповед", в която анализът на основни богословски възгледи е съчетан с много автобиографични елементи.

Периодът на ранната патристика, и особено III - IV в., се характеризира и със свикването на редица местни и вселенски събори, на които са били вземани решения и изработвани правила за организацията и други църковни въпроси. През 268 г. бил свикан такъв събор в Антиохия, през 311 - в Анкира (Мала Азия), между 311 - 325 - в Неокесария (Мала Азия), през 325 - в Никея (Първи вселенски събор), през 341 - в Сердика (София), през 365 - в Лаодикея (Мала Азия) - през 381 - в Константинопол (Втори вселенски събор). *Правила* по различни въпроси на вярата и Църквата са били съставяни и от някои църковни отци, като например Григорий Чудотворец, Дионисий Александрийски, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Григорий Богослов, Григорий Ниски. Така, в резултат на колективно и индивидуално творчество, през разглеждания период се поставят основите на канонично-то право с характерното за него съчетание на норми с религиозно-нравствено съдържание и норми от юридическо естество.

2. *Същност на християнското вероучение*

Космогония. Основният белег на християнската религия е монотеистичното светоразбиране, т.е. вярата, че във Вселената господства един единствен Бог. Под знака на този възглед, коренно отличаващ се от езическите политеистични представи, е първата глава на Библията - книгата "Битие". В такъв дух са и проповедите на Христос и неговите преки ученици и последователи. Възприет и доразвит е монотеистичният светоглед в произведенията на църковните отци от ранната патристика, за да намерят окончателно утвърждаване на Вселенския събор в Никея в "Символа на Вярата".

В пряка връзка с монотеистичното светоразбиране е представата за креативната (съзидателна) сила на Бога, представа, породена от Библията с двете нейни части - Стар и Нов Завет. Небе, Земя, Слънце, Луна, звезди, растения, птици, зверове и накрай и човекът - всичко това - според библейския разказ е дело на Божествения Творец. Сътворил той и ангелите - безплътни и невидими същества, обитаващи небесния мир и славещи своя Създател. Така, само със своята воля и мисъл Бог съумял да изгради от *нищото* цялата Вселена, или, както гласи богословското определение, "да изведе от небитието - битие". Светът започва, прочее, с едно истинско чудо и то осъществено само за шест дни. Разказът за Сътворението можем да означим като част от християнската религия.

Сам по себе си разказът в книгата Битие (доста кратък) бил от гледна точка на църковните отци благодатна тема, върху която можело да се правят по-широки тълкувания. Така възникнали т.нар. "Шестодневи", едни от популярните творби на ранната патристика, с които се прави опит чисто епизодичният характер на описваните в Библията дела на Бога да получи по-задълбочена теоретична обосновка. А също така, доколкото е възможно, при разширената интерпретация на книгата Битие да се привлекат и използват някои положения от античната философско-религиозна и естествено-научна мисъл, за да стане цялото изложение по-убедително.

Добър пример в това отношение е "Шестоднев"-ът на Василий Велики, плод на писателското дарование на един от най-изтъкнатите представители на ранната патристика. Виждаме как в това обемисто съчинение, надхвърлящо далеч по размери библейското описание за шестте дни на Сътворението, се съчетава монотеистичното верую за креативната сила на Бога с редица сведения за създадения от Него небесен и земен свят, които са извлечени от произведенията на древни философи и най-вече на Аристотел, автор, чиито творби Василий Велики е познавал

много добре. Сведения за четирите елемента, които са в основата на материалното битие, за големината и формите на небесните светила, за Земята, за устройството на човешкото тяло - всичко това Василий в една или друга степен е почерпил от произведенията на древногръцкия философ. Може изобщо да се каже, че "Шестоднев"-ът е смесица от религиозни схващания в духа на Библията, преосмислени и претълкувани през призмата на твърдения, извлечени от античното мисловно наследие и най-вече от съчиненията на Аристотел.

Един от главните въпроси, който се налагал на вниманието на богословите при разсъжденията им върху книгата Битие, бил да се изясни по-точно какво представлява по своята природа Бог - Творецът, създал огромната Вселена и човека "по свой образ и подобие". Ако се съди по библейския разказ, Бог е своего рода личност (persona) с физически и духовни качества, каквито имат хората, но разбира се, далеч превъзхождащ ги по своите неограничени възможности. Разказва се как той се разхождал по хладина из райската градина и как уличил Адам и Ева, че са вкусили от забранения плод. Като *личност* е представен той и в редица други епизоди, съдържащи се в старозаветната книжнина. Говори с гръмовен глас, за да предаде чрез Мойсей своите нареждания и закони на еврейския народ; дразни се, когато не следват повелите Му и наказва сурово непокорните; проявява щедрост, когато Го слушат и изпраща "манна небесна", за да нахрани изпадналите в безизходица гладуващи хора. Дава непрестанно съвети какво трябва да се прави и какво е забранено; диктува морални и житейски правила. Такъв е Старозаветният Бог, Комуто нищо човешко не е чуждо и Който следи зорко от висините какво става по земната шир.

Тази персонификация на Бога е претърпяла обаче съществена промяна в произведенията на най-видните представители на ранната патристика: Юстин Философ, Атенагор, Ириней Лионски, Климент Александрийски, Ориген, Василий Велики, Атанасий Александрийски, Григорий Богослов, Григорий Ниски. Не ги задоволявало считаното от тях за доста примитивно и напомнящо езически представи схващане за Бога като своего рода антропоморфно същество, което се разпорежда със съдбините на еврейския народ по пътя му към Обетованата земя, а и след заселването му в нея. Това схващане, характерно за древната юдейска представа за Бога Яхве и избрания от него народ (Израел) е било заменено в тълкуванията на църковните отци с един значително по-одухотворен възглед за Бога. А именно, че той не е някаква личност, както ни се рисува в книгата Битие и изобщо в старозаветните текстове, а е висша Творческа Сила, която няма по своята природа нищо общо с хората.

Под знака на това разбиране се налага в богословската литература през разглеждания период така нареченото апофатично обяснение за естеството на Бога. Твърди се, че Той е непостижима за човешкия разум Висша Сила, вечно съществуваща, несътворена, нематериална, която не може да се определи с утвърждаващи епитети и това, което може да се каже за нея е не *каква е тя*, а *каква не е тя*, т.е. да се употребяват не позитивни, а отрицащи атрибути от рода на недостъпен, непостижим, невидим, неописуем, неизказан, неопределим, неразгадаем и пр. Оттам и определението апофатическо (отрицателно) схващане за същината на Бога.

Трябва да се отбележи, че за тази съществена промяна, с която богословите коригират библейската представа, определен дял имат влияния от античната философско-религиозна мисъл, и по-специално творби на Платон, на Филон Александрийски, на Сенека, на Епиктет. Въздействие в този смисъл оказват и възгледите на александрийския философ Плотин (204 - 269), по-млад съвременник на Ориген и продължител на Платоновите философско-религиозни идеи. В представите на Плотин Бог е някаква висша, неподлежаща на определение духовна субстанция, означавана просто с названието "единица" (то ен), която стои над цялата Вселена и чиято еманация е породила появата на видимия и невидимия свят.

И все пак, колкото и последователно да се налагало схващането за Бога като неподлежаща на утвърждаващи епитети Висша Сила, не е могло, дори от привържениците на апофатизма, да му се отрече един неизменен, позитивно звучащ атрибут, а именно - че Бог е източник на *доброто*. Т.е. че е притежател на едно етическо по същество си качество в неговите разнообразни проявления (благост, милосърдие, кротост, справедливост, отзивчивост, щедрост, търпимост). Така, успоредно с апофатизма, в представите на богословите намирал място и катафатизмът, т.е. вярата, че Бог, макар и неопределим в своята същност, притежава един неразлъчно свързан с него атрибут от най-висш нравствен порядък.

Бог е източник на доброто!

Именно и най-вече чрез тази представа - за *Бога* като източник на *Доброто* - въздействала християнската религия върху съзнанието на хората. Не абстрактни разсъждения на теолози, а надежда и упование в Бога като Преблаг, Справедлив, Предобър, Всевиждащ, Човеколюбец, Животодаряващ - това са често срещани обръщения, които отправяли в своите молби към него вярващите, за да търсят помощ, утеха и правда. Далеч по-разбираема и привлекателна за тях е била мисълта, че Бог не е някаква непостижима и далечна сила, а Всемогъщ и Всевиждащ Творец, Който наблюдава всичко, което става на земята, за да помага на добрите и да наказва злите. Това е идеята за "провиденциализма", т.е. вярата, че под зоркото око на Бога е животът на всеки човек (а и съдбата на цели държави и народи). Оттам и често повтаряната мисъл, че хората трябва да имат *страх от Бога*, за когото не остава нищо незабелязано и Който е Справедлив и Неумолим Съдник. Въздействието на провиденциализма, както ще се види на съответното място, е особено силно в съчиненията на византийските летописци, в мнозинството си духовници и монаси. Бог, считат те, е главния двигател на събитията, които се разиграват на земята и от Неговото благоволение зависи съдбата както на отделни хора, така и на цялата империя.

Ако понятието Бог заема централно място в християнската космогония, не по-малко внимание се отделя и на човека. "Венец" на творческата дейност на Небесния Повелител, той е създаден, според библейския разказ, за да бъде господар "над морските риби и над небесните птици, и над зверовете, и над добитъка, и над цялата земя, и всички гадини, които пълзят по земята". А в "Шестодневите" четем, че да служат и помагат на човека били сътворени небесните светила - Слънце, Луна, звезди. С една дума - в негова услуга е цялата Вселена. Той е любимия на Бога "малък свят" (микрокосмос), в който са съчетани плът и душа - две неразривно свързани помежду си съставки и еднакво *добри* по своята същност, тъй като

Бог не може да създава нищо лошо. Това е библейски възглед, отчасти видоизменен в новозаветните писания и особено в посланията на апостол Павел, който счита душата, т.е. духовното начало за по-висока същност от плътта.

Едно от специфичните качества на човека, придобито при сътворяването му, твърдели богословите е, че той е дарен от Бога не само с разум и способност да говори (за разлика от безсловесните животни), но и със *свободна воля*. Свойство, което му давало възможност да прави избор и да решава как да постъпи в един или друг случай. Като един от стълбовете на ранната патристика, възгледът за *свободната воля* бил възприет от представители и на по-късната богословска мисъл. И именно със свободната воля се обяснява, според църковното учение, първородния грях извършен в рая. Тя изиграла, така да се каже, ”лоша шега” на човека и била първопричината Адам и Ева да вкусят от плода на забраненото дърво, подмамени от змията. С това райската идилия е нарушена и стореното се оказва с гибелни последици не само за прародителите на човешкия род, но и за техните потомци. Адам и Ева са изгонени от рая и разгневеният Бог отнема главната им привилегия - да бъдат безсмъртни и да се наслаждават безметежно в Небесното царство. Осъжда Ева да ражда ”с мъки”, а Адам ”да яде с пот на челото хляба си”, т.е. да се труди непрестанно - нещо, което в рая не е било нужно, тъй като там имал на разположение всякакви блага. Заканително и безапелационно звучат заключителните думи на Бога към изгонения от райските селения Адам: ”понеже си пръст и в пръстта ще се върнеш”. Така *венецът на Вселената* се оказва в крайна сметка *раб Божи*, изцяло подчинен на волята на своя Създател. Това е крайният извод, до който се стига при един поглед върху изхода от разигралата се небесна драма.

И още нещо - първородният грях носи беди не само на двамата райски обитатели, но той, според църковното учение, е първата изява на *злото*, схващано в случая като непослушание - нещо, за което Бог наказва незабавно.

Към злото, сторено от прародителите на човешкия род, се прибавя и злото, олицетворявано в действията на един възгордял се Божи ангел, който, изпълнен със завист

и жажда за големство, пожелал да вдигне престола си високо в небесната шир и да стане равен на Всевишния, т.е. на самия Бог. За този епизод се споменава у старозаветния пророк Исая (14-9 - 15), както и в съставения по-късно Йоанов Апокалипсис и сродни с него апокрифни съчинения. Отново причината е *свободната воля*, с която били дарени ангелите - тези безплътни същества, които Бог бил създал безброй. Но и тук възмездието не закъсняло. Прогонен от разгневения Бог от небесните селения и паднал на земята, завистливият непокорник се превърнал в дявол, т.е. в пълна противоположност на някогашната си природа на добър и послушен дух. В дяволи (демони) се превърнали и групата ангели, които склонили да го подкрепят в замисленото съзаклятие и също били изхвърлени на земята, загубвайки Божествения си лик. *Злото*, изявило се на небето, пада прочее на земята, за да продължи и там своето черно дело.

Така църковното учение, въз основа на два старозаветни разказа (за Адам и Ева и за разбунтувалия се ангел) разтълкувани под знака на ролята на *свободната воля*, обяснява появата на злото, което се определя като *грях* спрямо Бога и което, веднъж появило се, намира почва за разпространение и в създадения от Него добър и прекрасен свят. Разпространява се във вид на различни пороци и лоши деяния - убийства, кражби, прелюбодеяния, разврат, алчност, сребролюбие, с които е белязан животът на многобройните потомци на Ной и на неговите синове, пръснали се по цялата земя. Гибелно се оказва въздействието на падналия на земята дявол и на неговите демони, които със своите лукавства са първопричината за тази изпълнена с грехове действителност, сред която заживели хората.

Както се вижда, без да се отказва от твърдо отстояваното монотеистично светоразбиране, християнското учение не е лишено и от дуалистични елементи чрез подчертаване на ролята на дявола, който тласка човешкия род към зли постъпки. В случая старозаветната представа за падналия ангел се е съчетала и с някои пасажи в Евангелията (епизодът за изкушението на Христос от дявола - Матея 4.1-13, Лука 4.1-11, твърдението, че дяволът е ”господар на този свят” - Йоан 12.31, че ”цял свят лежи в злото” - Първо послание на Йоан 5.19). Но в нито един от звучащите дуалистично моменти в каноничното християнско учение ролята на злото не е издигната в степен на креативна сила. Дяволът и неговите демони могат да вредят, да причиняват страдания и да тласкат хората към грехове. Но за разлика от Всесилния Създател, те не са сътворили и не са в състояние да сътворят нищо. И при това след мировата катастрофа и Второто пришествие те ще бъдат хвърлени по Божията воля в ада, за да измъчват там осъдените на вечни терзания грешници. Изобщо, според църковното учение, *злото* е не само вторично, покъсно възникнало явление, но е далеч по-слабо от Бога, лишено е от творчески възможности и в крайна сметка ще бъде завинаги изолирано в мрачните бездни на пъкъла.

Христология (мисията на Божия Син). За разлика от първия дял на християнското учение, космогонията, в който се разкриват замислите и делата на един Всемогъщ Творец, вторият дял - христологията - има по-земен характер. Това е разказ за събития, станали сред хората и за хората. Събития, в които централна фигура е Иисус Христос, роден, съгласно евангелското предание, по чудодеен начин, прекарал краткия си живот, изпълнен с поучения и добри дела и разпнат на Голгота, за да възкръсне на третия ден и да се върне при своя Отец. Както се вижда, и христологията е построена върху представата за чудото като нова изява след поредицата от чудеса, с които е изпъстрен разказът за Сътворението на Вселената.

Изпратен от небесния си Отец, Христос трябвало да посочи на хората пътя към истината и доброто, да ги избави от заблуди и пороци и да изкупи със смъртта си греховете на човешкия род. Това е вложената в Евангелията мисъл, доразвита в произведенията на ранната патристика. Той е Син Божи, а според Евангелието на Йоан - "Божие Слово" (логос), дошло да донесе на хората живот и светлина. Понятието "логос" като посредник между Бога и човешкия род, срещаме във философско-религиозните размисли на Филон Александрийски и това подсказва за още една връзка между християнството и езическата философско-религиозна мисъл. Специфично за християнското учение обаче е това, че тук логосът е отъждествен с Иисус Христос и то в двете приписвани Му същности - от една страна като Син Божи, а същевременно като приел плът и кръв *човек*. Като Син Божи Той върши чудеса - лекува болни, възкресява мъртви, укротява буйни вълни, превръща вода във вино, а като на човек не са Му чужди разочарования, болки, гняв, глад, жажда. Под знака на тази двойственост се утвърждава в тълкуванията на богословите представата за Христос като *Богочовек*, съчетал в себе си Божествена и човешка природа. Представа, която става една от основните догми на Църквата.

Наред с Христос като една от централните фигури в новозаветните писания се явява и Светия Дух. И за него се приема, че произхожда от Бога, че притежава свръхестествени способности - да дарява живот, да твори чудеса. Показателен в това отношение е описаният в "Деянията на апостолите" епизод, когато със силата на Светия Дух апостолите проговорили внезапно на чужди езици, за да могат да разпространяват Христовото учение сред различни народи.

Бог-Отец, Бог-Син и Светия Дух - това е Светата Троица. В новозаветните писания това име още не се среща, но постепенно то влиза в употреба като един от основните символи в християнската догматика. За пръв път говори за Светата Троица Теофил (II в.) в едно от своите съчинения, а през следващите столетия то е едно от непрестанно употребяваните названия в богословската книжнина. Утвърждава се представата, че Троицата се състои от три едносъщни лица (на гръцки ипостаси), всяка от които съществува и се изявява самостоятелно.

Но христологията със своите представи за Бог, Христос и Светия Дух не е само догматика. Тя ни предлага едно ярко изразено етично и социално верую, един, бихме казали, кодекс на нравствени повели, свързани пряко с думите и делата на Христос. Водещ в тях е духът на хуманизъм, на обич и уважение към човека, към когото всеки трябва да се отнася като към свой ближен. Това е евангелската повеля, която, макар и да заема някои моменти от провъзгласения в Стария Завет Мойсеев закон, стои на несравнено по-висша степен от него. Суровото правило "око за око", "зъб за зъб", под чийто знак се разиграват много от събитията, за които се говори в старозаветната книжнина, е отстъпил в евангелските поучения на далеч по-хуманни препоръки, сред които на преден план изтъква възвисяващата любов към ближния. Категорично звучат забраните - да не се убива, да не се краде, да не се прелюбодейства, да не се лъже. Висша добродетел е милосърдието - да се помага на бедни, на болни, на гладни, на сираци, на вдовици. Да се води скромен и въздържан живот, като се дава предимство не на *плътското*, а на *духовното*. Мисъл, подробно развита в писанията на апостол Павел. Ап. Павел изобщо е един от най-ярките тълкуватели на понятията ”добро” и ”зло” и изисква от християните да вършат всичко онова, което може да ги направи достойни Божи чеда. Характерно за него е и това, че той се стреми да надмогне етнически, социални и дори биологични различия и да предаде на християнската етика общочовешко звучене. Показателни в това отношение са заключителните му думи в посланието до Галатяните (3.28): ”няма вече юдеи, ни елини, ни роб, ни свободен, няма мъжки и женски пол, защото всички вие сте едно в Христа Иисуса”. Възглед, рязко различаващ се от едностранчивата старозаветна представа, че Бог Яхве е Бог само на юдеите.

Впечатляващ в християнската етика е възгледът за богатствата и богатите. За разлика от някои твърдения в Стария Завет, че богатството е дар от Бога и че богатите хора са Божи любимци, в думите и действията на Христос тон дава рязко отрицателното отношение към стремежа да се трупат материални блага. В такъв дух са наставленията и мислите от рода на: ”Не си събирайте съкровища на земята, дето ги яде молец и ръжда” (Матей 6.19), ”По-лесно камила ще мине през иглени уши, отколкото богат да влезе в рая” (Лука 18.25), ”Гледайте да се пазите от користолюбие, защото животът на човека не се състои в това да преумножава парите си” (Лука 12.15), ”Всичко, що имаш, раздай на сиромасите, па дойди и върви след мене” (Лука 18.22). В такъв дух, следвайки Христовите повели, са поученията на неговите ученици и последователи и най-вече на апостол Павел.

Есхатология (съдбата на праведните и грешните). От земния мир, с неговите грижи, страсти, добродетели и пороци, есхатологичните представи ни отвеждат към ”отвъдния свят”. Там където, според казаното в Евангелията, ще бъде вечното жилище за човешкия род. За праведниците това е раят, в който някога живеели Адам и Ева и в който човек ще се върне отново към своя Първосъздател. А за грешниците е приготвен адът, където ги очакват, за да ги подложат на вечни мъчения прогонените от Бога непокорни ангели, превърнали се в страшни демони. Развръзка, която иде след нови чудеса - елемент, тясно свързан с християнското религиозно мировъзрение. Едното чудо е мировата катастрофа, при която ще загине целият човешки род, а на земята ще се появи отново Христос, за да присъди кому каква съдба подобава. Второто чудо - възкресението на мъртвите, които ще се вдигнат от гробовете, за да чуят какво ги очаква - вечно блаженство или вечни мъки. Така приключва, според църковното учение, проповядващо Възкресението и повторното Христово идване (една от главните догми), многовековната драма, започнала от Сътворението на Вселената и завършила с нейното разрушаване по волята на Всесилния Творец. Разрушаване, което води до рязко поляризирана картина на едно бъдещо битие - Небесно царство от една страна, мрачен пъкъл - от друга.

Сред характерните моменти, които се хвърлят на очи в чудодейно и категорично звучащия есхатологичен разказ, водеща е сотириологиката, т.е. стремежът на човек да осигури спасение на душата си и да се върне отново, и то завинаги, към Изгубения рай. Тук е връзката между космогония, христология и есхатология - трите дяла на християнското мировъзрение. Сотириологичната цел, твърди Църквата, може да се постигне чрез вяра в проповядваните догми: в това, че Бог е създал Вселената, че Христос е посочил на хората пътя към истината, ако се спазват изискванията от морално и култово естество. Изобщо догмата е монотеистичното верую, етиката - изпълнение на моралните повели на Евангелията, сотириологията - вярата, че за праведниците ще се разкрият райските двери.

Интересна от психологическа гледна точка е идеята за *възмездието*, т.е., че ако не тук на земята, то поне в ”отвъдния свят” ще се отдаде всекиму заслуженото - за праведните вечно блаженство, за грешните - вечни мъки. Идеята за възмездието не е чужда и на други религии, но в християнското учение тя звучи с голяма сила.

Християнската религия, така както се доизгражда в тълкувания и разработки на богословите, е тясно свързана с определени правила, които трябва да спазва всеки, възприел нейните догми. Това е църковния култ, чиито корени ни отвеждат към думи и дела на Иисус Христос и който постепенно получава, по време на четиривековното развитие на историята на християнството, окончателното си оформяне. Така теория (религиозното мировъзрение) и практика (култови изисквания) се преплитат в едно цяло.

В понятието *църковен култ* влизат поредица от правила за поведение и действия, които са задължителни за вярващите и чието съблюдаване трябва да посочи, че те са искрено приобщени към църковното учение, че вярват в това, което им се проповядва и че се стремят пред очаквания Божи съд да се очистят от грехове и да заслужат място в рая.

Най-голяма тежест се поставя върху трите *тайнства* - кръщение, причастие и покаяние, които, образно казано, са сърцевината на църковния култ. С обреда на кръщението се утвърждава, според църковното учение, че новороденото влиза в общността на вярващите, че става християнин. Както се вижда от примери от I - IV в., кръщавани са били не само деца, но и възрастни, желаещи да приемат християнската вяра. За това тайнство нееднократно става дума в решения на местни и вселенски събори, а върху неговия смисъл разсъждават и много от църковните отци.

Много важно тайнство се смята и причастието (евхаристия), възприето и доразвито като традиция от станалото на Тайната вечеря и думите на Христос, отправени към неговите ученици. Тълкува се, според църковното учение, като акт на същностно приобщаване с Божия Син чрез приемане на хляб и вино, под които се подразбира Неговата плът и кръв. Това води, твърдят духовниците, до очищение от греховете.

На същата цел служи и покаянието. Знае се, че през първите векове от разпространението на християнството, това тайнство се извършвало чрез изповед пред всички членове на религиозните общини, а по-късно се въвела

практиката това да става поединично в изповед пред свещенослужител.

Наред с тайнствата, към широкото понятие *църковен култ* спада задължението да се ходи редовно на църква, където се извършва Божествена литургия; да се спазват определените от църковния календар празници, в чест и памет на Иисус Христос, на Света Богородица, на Светия Дух, на светци и мъченици за християнската вяра. Важно изискване е да се спазват и дните, определени за пости. На поста се гледа като на средство за духовно и нравствено извисяване. Като изява на преданост към вярата се изисква да се оказва почит към Светия Кръст и иконите, да се отправят молитви към Бога за благодарност и зов за помощ. Към култовите задължения спадат определени от Църквата обреди при погребението на християни и при помените в тяхна памет.

Църковният култ, сложен и многообразен, е изисквал, разбира се, наличието на съответна организация, на свещенослужители, които да бдят за неговото изпълнение и на които се възлага извършването на основните тайнства. Началото на организационни форми се поставя наскоро след смъртта на Христос, с възникването на първите християнски религиозни общини (братства), за които става дума в ”Деянията на апостолите” и в редицата послания на апостол Павел. Въпреки забраните и преследванията, броят на привържениците на новото учение нараствал непрестанно и заедно с това растял и броят на свещенослужителите. Обособява се специално църковно съсловие (клир), в което се разграничават три вида клирици - епископи, презвитери и дякони. Приема се, съгласно църковното предание, че епископите са преки наследници на Христовите апостоли и че са получили правото си да свещенослужителстват като резултат от излелия се върху тях благодат на Светия Дух. Акт, осъществяван чрез т.нар. хиротония (ръкополагане). Втората категория - презвитерите - също са били ръкополагани и на тях също се поверява изпълнението на богослужебни функции. Трети по степен са дяконите. Към състава на клириците спадат анагностите, на които се поверява да четат по време на църковните литургии текстове от Светото Писание и псалтовете, и които изпълняват, пак по време на служба, църковни песнопения. Това е, най-кратко казано, църковната организация, така, както я виждаме в навечерието на обособяването на Византийската империя. Организация, почиваща на йерархични начала с големи правомощия на епископите. Под тяхно ръководство са били поставяни цели области, означавани с името епархии. Обикновено като център на епархията е бил определян някой по-голям град, в който пребивавал неотлъчно този висш духовник. А епископите в най-големите градски центрове ставали известни с названието митрополити.

Много и разнообразни решения приети на местни и вселенски събори определят статута, правата и задълженията на църковния клир и подчертават ръководната роля на епископа с неговите проповеднически, богослужебни, административни и правораздавателни функции - и изобщо с една голяма власт, която получава още по-солидна основа, когато християнството става държавно вероизповедание под закрилата на светската власт.

През IV в. силно влияние придобиват епископите в Александрия, Антиохия, Ерусалим и Рим, където християнството отдавна било пуснало дълбоки корени и където са написали свои трудове редица изтъкнати богослови. С все по-голяма тежест като център на църковен живот се откроява и Константинопол, станал през 381 г. втора столица на Римската империя. На Вселенския събор през 330 г. константинополският епископ е обявен за втори по ранг след епископа в Рим и с това властта му нараства още повече. В края на IV в. върховното ръководство над цялата християнска общност, разделена на отделни църкви (еклесии) е поделено между петимата епископи, чиито катедри са били в споменатите градове. През следващото столетие те носят вече имената *патриарси*, а епископът в Рим става известен и с названието *папа*.

3. Християнството - държавна религия на Римската империя

Когато се проследява четиривековния живот на християнството в пределите на все още неразделената Римска империя, налага се да бъде изяснен един, заслужаващ внимание въпрос, а именно: да се види какво е било отношението на християните към държавата - олицетворявана от императорите - и обратно, как държавната власт е гледала на християнската религия и на нейните последователи. Изводът е, че в случая ставаме свидетели на един рядко срещан в историята коренен поврат. От преследвано и считано за враг на държавните институции и на самия владетел (нещо, което се наблюдава в течение на три столетия), християнството и свързаната с него Църква се превръщат в държавно вероизповедание, в религия, щедро подкрепяна и покровителствана от светската власт. Осъществява се една наистина рязка промяна с изключително важни, произхождащи от това, последици.

Ако се обърнем към най-ранната история на християнството - така както я разказват евангелистите - не виждаме някакви признаци за този неочакван и впечатляващ край. Това, което можем да кажем със сигурност е, че в представите на Христос да се вярва и служи на Бога и да се изпълняват задълженията към ръководните светски властници са две различни неща и те не трябва да се свързват помежду си. Показателни в това отношение са думите Му по повод отправен към Него въпрос, дали е позволено да се плаща данък на римския император. ”Отдайте, прочее, Кесаревото Кесарю, и Божието Богу” бил отговорът (Лука, 20.25). Отговор, който показва колко далеч е бил Първосъздателят на християнството от мисълта да се търси връзка между земния властник (кесаря) и Небесния Отец, в чието име се проповядвало новото учение. *Небесно царство земна държава* са били за Христос различни, нямащи нищо общо помежду си сфери. По-късно, ако се съди от пасажи в посланията на апостолите Петър и Павел, когато вече са били изградени първите християнски религиозни общини, християните са били подканвани да бъдат верноподаници и да зачитат земната власт. Същевременно обаче, в духа на евангелските повели за търпимост, кротост, миролюбие, те заявявали открито нежеланието си да стават войници и да участват във войни и военни походи. ”Християнин съм и не мога да бъда войник” е доводът, с който се давал израз на това убеждение. Не били склонни вярващите в Христа да честват официалния, задължителен за поданиците на Римската империя култ, който те схващали като изява на езическо мислене. Разбира се, това не могло да не предизвика реакция от страна на светската власт и на самия владетел. С недоверие се отнасяли държавните органи към непрестанно увеличаващите се на брой, пръснати по различни краища на страната християнски религиозни общини като ги смятали за незаконно създавани организации. Враждебно били настроени към новата религия жреци и свещенослужители на различни езически култове, разпространени по това време на територията на обширната Римска империя.

В такава атмосфера на недоверие и ненавист са обясними редицата гонения, предприемани срещу християните през първите три века. За първото гонение, станало при царуването на Нерон (54 - 68), споменава римският историограф Тацит. След сравнително продължителен период на затишие християни отново били подложени на преследвания по време на император Траян (98 - 117 г. в Лугудун (Лион). Отново, след сравнително спокойни времена, ожесточени гонения предприемал император Деций (през 250 г.), завършили с гибелта на голям брой привърженици на християнството. Не спрели суровите мерки срещу тях и при приемника на Деций - император Валериан (253 - 260). Но върхът на преследванията е при управлението на Диоклециан (284 - 305), по чието нареждане били издадени през 303 и 304 г. четири едикта, предвиждащи тежки наказания за християните.

Много са житията, в които се разказва за мъченическата смърт на християни, мъже и жени, през този тривековен период, и особено по време на царуването на Деций и Диоклециан. И все пак, въпреки преследванията, християнското учение не само не било изкоренено, но разширявало все повече своята социална основа и броят на привържениците му нараствал непрестанно. Монотеистичният светоглед бил по-привлекателен в сравнение с езическите политеистични култове, а особено силно въздействащ и отговарящ на съкровените надежди на много хора бил евангелският морал със своите общочовешко звучащи призиви за мир, търпимост, справедливост. Така, след няколко века гонения, се стигнало до едикта, издаден през 313 г. от Константин Велики и Лициний, съуправители на източните провинции на Римската империя. По силата на този едикт, издаден в Милано, наред с другите религии, разпространявани по това време в Римската империя, за равноправна с тях се обявявала и признавала и християнската. С това започнал победният ход на християнството в историята. Ето накратко по-главните събития, маркиращи процеса, довел до превръщането му в държавно вероизповедание.

През 325 г. по нареждане на Константин Велики (306 - 337) бил свикан Първият вселенски събор в Никея, на който присъствали 318 висши духовници и били формулирани основните положения на християнската религия в ”Символа на Вярата”. През 341 г. при наследника на Константин Велики Констанций (337 - 361) била издадена наредба да се затворят всички езически храмове, а със закон от 346 г. се забранява да се принасят жертви на езически богове със заплахата, че онези, които го сторят, подлежат на смъртно наказание. Наистина, езичеството било все още доста силно и при царуването на Юлиан (361 - 363), високо образован владетел и почитател на античната култура, антихристиянските настроения вземат връх в политиката му. Но това е краткотраен обрат и след смъртта на Юлиан, загинал по време на поход срещу персите, победният ход на християнството продължава. Това е време когато усилено се доизясняват основните догми на християнското учение в произведенията на Атанасий Велики, на Василий Велики, на Григорий Богослов, на Григорий Ниски и на други църковни отци. От решаващо значение за триумфа на християнската религия е свиканият през 381 г. Втори Вселенски събор в Константинопол. Нанесен е решаващ удар на всички инакомислещи и православната догма тържествува. На Константинополския патриарх се определя второ място по ранг след Римския папа.

Превръщането на християнството в господстваща религия означава превръщането на свързаната с него Църква в силен и привилегирован в социално и правно отношение институт. Първи и съществени стъпки в тази насока направил Константин Велики. През 313 г. е издаден закон, с който се освобождават от тежки държавни повинности свещенослужителите. През 318 г. е признато правото на епископите да издават решения със задължителна сила подобно на решенията на светските съдилища. Три години след това излиза наредба, с която се дава възможност на Църквата да се обогатява чрез получаване на наследства. Така се узаконява съществуващата вече практика да бъдат предоставяни на църковните общини чрез завещания и дарствени грамоти поземлени имущества и други материални блага. Пример за това дава самият император, който през 330 г. подарил на Константинополската църква 800 работилници (ертастерии). Облагодетелстването на Църквата продължава и при неговите приемници. Създава се изобщо една съвършено нова историческа ситуация - съюз на светската и църковната власт, нещо съвсем различно от това, което е било през предишните столетия. Това е крайния резултат, на който сме свидетели в навечерието на окончателното разделяне на Римската империя на два дяла и началото на историята на Византия като отделна политическа формация.

И последиците не закъсняват. За разлика от продължилия три века период когато Християнската църква, обединила в името на общата вяра своите привърженици, отказвала да приеме култа към императора, сега именно Църквата е тази, която допринася най-действено за укрепването на неговата власт. Разбира се, с типични за нея доводи и тълкувания в духа на монотеистичния светоглед, легнал в основата на църковното учение. Внушава се с устно и с писмено слово, неизменно и постоянно възгледа, че съществува сходство между Небесното царство, където царува Бог, заобиколен от ангели, и земното царство, начело с императора-самодържец, когото сам Бог е благословил да управлява своите поданици и му е връчил власт и корона. Това нововъзникнало *религиозно-политическо верую*, плод на съюза между Църква и държава, което набира все по-голяма сила, се превръща в една от главните опори за укрепване на властта на римските императори и съответно на техните преки приемници - византийските василевси. Наред с подчертаването на връзката между *небесното* и *земното* царство, солидна аргументация да се възвеличава като Божи помазаник владетеля намирали богословите в Соломоновите мъдрости и Давидовите псалми - две от най-популярните старозаветни книги. Ето два особено подходящи и използувани цитата: ”Чрез мен, заявява Бог в една от Соломоновите притчи, царе царуват и управници права узаконяват” (Притчи, 8.15). А в един от Давидовите псалми четем: ”Господи, с Твоята сила царят се весели и от Тебе безмерно се радва (Псалом 20.3). ”Защото ти го срещна в благослов за добро, възложи на главата му венец от злато” (пак там 26.4).

Трябва да се отбележи при това, че под знака на утвърдилото се религиозно-политическо верую, резултат от изменилата се историческа обстановка, се прокарва не само мисълта, че императорът е Божи поставеник, но се внушава настойчиво и представата, че изобщо всяка земна власт е от Бога и да се подчиняваш на нея значи, че изпълняваш Божията воля. И тук за обосновка се използуват библейски текстове - както от Стария, така и от Новия Завет. Много подходящи се оказват цитати от Първото послание на апостол Петър до членовете на християнските религиозни братства. ”И тъй, подчинявайте се - наставлява ги той - на всяко човешко началство заради Господа, било на царската върховна власт, било на управници като пратени от него за наказание на злосторници и за похвала на добротворци” (2.13-14). ”Всякого почитайте, братството обичайте, от Бога се бойте, царя почитайте. Слуги, покорявайте се с голям страх на господарите и то не само на добрите, но и на злите” (2.17-18).

В нова светлина ни се представя през очите на богословите Римската империя в своята същност и цели. В съответствие със схващането, че върховният владетел е Божи поставеник, на управляваната от него държава започва да се гледа като на *земно подобие на небесното царство*, над което е прострял покровителствената си десница сам Бог и неговият Син, Христос. Внушава се мисълта, споделяна охотно от императорите, че Римската империя е призвана да разпространява християнството сред близки и далечни народи, че тя е тази сила, която защитава правата вяра и е длъжна да допринесе за нейното тържество по целия свят. Тезата за богоизбран владетел и богоизбрана държава, породила се в резултат на превръщането на християнството в държавно вероизповедание, е една от най-впечатляващите черти в политическата идеология на късноримската империя и впоследствие - на нейния приемник и продължител, Византия. Векове наред тя запазва своята значимост, независимо от променящите се исторически условия. Нещо повече, при определени ситуации тази теза се видоизменя и генерализира още повече в смисъл, че богоизбрани са не само императорът и империята, но и живеещите в нея поданици - ромеите. Това проличава например в разказа на византийския историк Никита Хониат когато говори за завладяването на Константинопол от кръстоносците през 1204 г. и отбелязва с горест, че Бог бил изоставил своя народ да стане жертва на жестокия враг. Така, при новосъздадената историческа обстановка, от старозаветния възглед, че богоизбран народ са юдеите (означавани в Библията с обобщаващото име Израел) се получава сега вариант в смисъл, че богоизбрани са Римската (съответно Византийската) империя с нейния владетел и поданици. Това е последицата от съюза между Църква и държава, от тясното преплитане на религиозни внушения с държавно-политическа идеология.

Но нещата не спират дотук. Под знака на изменилата се обстановка, на преден план изпъкват нови акценти в проповедите на представителите на Църквата, необичайни за предишните столетия. Без да бъде изоставен евангелският възглед, че убийства и кръвопролития са голям грях, започват да звучат призиви, че войните, водени от императорите срещу различни противници, имат Божията благословия, че Бог е този, който дарява победата, че Кръстът е символ на желания триумф над врага. На светци се приписват качества на защитници на държавата, на Света Богородица - ролята на закрилник на Константинопол от вражи нападения, на свети Димитър - на ревностен бранител на Солун. Кротки светци-мъченици се превръщат във войнстващи, облечени във военни доспехи фигури. Показателни в това отношение са примери от религиозната живопис, където се появява образът на светеца-воин.

И още един, заслужаващ отбелязване момент. Обстоятелството, че хората на Църквата и особено представителите на висшия клир се превръщат в привилегирована и задоволена в икономическо отношение прослойка, заглушава в немалка степен характерното за евангелския морал отрицателно отношение към богатствата и богатите, към алчните и користолюбивите. Все по-охотно се прибягва до аргументи, извлечени от старозаветни книги, че богатството е дар от Бога, че богатите са Божи любимци, над които Той е излял своето благоволение като ги е обсипал с материални блага. Твърдение, което се прокарва често в богословската книжнина и което е било възприето и популяризирано в произведения и в средновековната българска църковна литература. Показателна в това отношение е ”Беседата” на Презвитер Козма, както и някои пасажи от творби на Константин Преславски и Климент Охридски.

Така отбелязаните моменти в църковното учение, които се отнасят до схващанията за империята и нейното превъзходство над другите държави, за войните, за богатствата и богатите, са резултат, както се казва, от коренно изменилата се историческа обстановка и от трайно укрепилата се връзка между Църква и държава - един обективен момент, създал решаващите предпоставки. Интересно и заслужаващо отбелязване е при това, че богословите са успявали да намерят при своите проповеди и писания почти винаги достатъчно убедителни аргументи, извлечени от текстове в Стария и Новия Завет, за да обосноват застъпваните от тях възгледи, така че в крайна сметка всичко, което внушават да изглежда напълно в духа на християнската религия. Възможността за такава гъвкава и целенасочена интерпретация се обяснява с изключително разнородния характер на Библията, съдържаща мисли, препоръки, твърдения, тълкувания понякога твърде различни и дори напълно противоположни едни на други (както например по въпроса за богатствата и богатите). Това развързвало, така да се каже, ръцете на богословите, давало им възможност чрез съответен подбор да намерят подкрепящи цитати за един или друг възглед, без това да представлява за тях особена трудност. Казано накратко - възможностите да се подхожда еклектично към Светото Писание са се оказвали твърде изгодни за хората на Църквата, за да могат в даден момент да прокарат едно или друго схващане, което да звучи ”по християнски”.

4. Поява на монашеството

По същото време когато християнството се изгражда постепенно като църковно учение със своя организация и култ, се заражда и бележи бързо развитие монашеството като една специфична прослойка от вярващи в кръга на християнската общност, с точно установен начин на живот, отличаващ ги от останалите вярващи. Прослойка, на която било съдено да играе голяма роля в живота на византийското общество, а и в историята на целия европейски християнски свят през средновековната епоха.

В основата на монашеството са залегнали наставленията на Христос и на апостол Павел за отказ от богатства, за избягване на плътски наслади, за пълно отдаване на мисълта за спасение на душата. Това е, можем да кажем, вариант, различаващ се значително от отбелязаните по-нови черти в облика на църковното учение когато то става държавна религия. Определящ и тук е моментът на ”подборност” на доводи от Свещеното Писание, при което се дава предпочитание на аскетично звучащите призиви в новозаветната книжнина. Ръководещи били думите на Христос, отправени към един от повярвалите в неговото учение и желаещ да узнае, какво трябва да прави, за да наследи живот вечен. ”Знаеш заповедите - гласи отговорът - не убивай, не кради, не лъжесвидетелствувай, почитай баща си и майка си” (Лука 18.22). А към тези изисквания Христос добавял и призива ”всичко що имаш, продай и раздай на сиромаси и ще имаш съкровище на небето, па дойди и върви след мене” (Лука 18). Призив, който подканвал за пълно пренебрежение към земните блага и към живот, отдаден изцяло на религиозната идея, а не на грижите за материалното битие.

Под въздействие на тази евангелска повеля се появил образът на отшелника, скъсал изцяло с ”мира сего”, живеещ далеч от света, в пусти места, понасящ глад и жажда, студове и горещини, отдаден на денонощни молитви, отбиващ всякакви опити на изкушаващи го демони да бъде отклонен от избрания път. Така ни е представен свети Антоний, родоначалник на отшелничеството, в съставеното в негова памет житие.Роден в Египет през средата на III в., още като младеж той се отделя в усамотение в една пустинна местност, където преживял в течение на дванадесет години в сурови лишения. А след това, когато примера му последвали хора, възприели същия начин на живот, поставил началото на първото монашеско общежитие (в 305 г.). Починал, както се разказва в житието, в дълбока старост през 356 г.

Слава на ревностен Христов последовател придобил и друг египтянин - Пахомий Велики (роден в края на III в.). Следвайки примера на Антоний, той основал няколко монашески общежития около реката Нил, сред които имало и едно за жени. Така постепенно монашеството се обособявало като специфичен слой в християнската общност. Пахомий съставил и първия монашески устав, в който се определяло какви са задълженията на монасите и как трябва да протича техният живот в манастирските килии. Наред с основните правила - да не се женят, да се отказват от всякаква собственост, да прекарват в пост и молитви, те били задължени да четат ”Светите Книги” и да вършат всичко необходимо за житейското всекидневие - обработвали ниви и градини, занимавали се с различни занаяти - все с оглед нуждите на цялото братство. Начело на всеки манастир бил избиран игумен, считан за най-мъдър и опитен, на когото всички трябвало да се подчиняват безпрекословно. Изобщо, наред с другите добродетели, за едно от най-важните се считало послушанието, а също и мълчанието като израз на покорство и душевно смирение.

За разлика от III в. когато броят на желаещите да следват евангелския призив за аскетичен живот бил все още сравнително малък, през следващото столетие числото на наденалите черното калугерско расо е вече значителен. Предполага се, че достига близо 50.000. Освен в Египет, люлка на монашеството, никнели манастирски обители в Палестина, в Сирия, в Мала Азия, в Кападокия. Много допринесъл за популяризирането на монашеския живот Василий Велики при своите пътувания в Египет и Палестина.

Разрастването на монашеството довело до появата на произведения, в които се обяснява монашеския идеал, дават се препоръки как калугерите да изпълняват своите задължения и пр. Един от плодовитите писатели в тази област е Евагрий Понтийски. Четири са главните, излезли под неговото перо и достигнали до наши дни творби: ”Практик” - наръчник, предназначен за желаещите да се посветят на монашеския живот; ”Молитвеник” - разсъждения върху една от главните изяви в манастирското всекидневие - молитвата; ”Гностически глави” - размисли от догматично-морално естество в духа на аскетическия морал; "Гностик" - препоръки как да се достигне възможното най-тясно приобщаване с Бога.

5. *Под знака на разномислието*

Ако проследим историята на християнството от появата му до края на IV в., ще се убедим, че изминатият път съвсем не е бил лек и безбурен. Наред с редицата гонения, предприемани срещу последователите на Христовата вяра в продължение на три века, не по-малко тревожни събития се редували вътре в самата християнска общност в резултат на разногласия по различни въпроси на космогонията, христологията, есхатологията на църковната организация и култ. Разнородното съдържание на Библията, давало възможност и било използвано за различни, често противоречащи си тълкувания, възгледи и схващания, прерастващи в конфликти сред духовенството. Така се породила представата за ерес, т.е. за учение, което не е в съзвучие с установените догми. Растяла в хода на този духовен кипеж ненавистта срещу "инакомислещите". Нещо повече - започнали да се прилагат, възоснова на решения на местни и вселенски събори, санкции срещу всички, които изповядват неканонични възгледи. Все по-често звучали думите "проклятие" и "отлъчване", насочени срещу непокорни волнодумци, дръзнали да се усъмнят в считаните за абсолютни и непоклатими библейски истини. Забранявало се да се разпространяват книги с еретическо съдържание, да се изнасят проповеди, несъобразени с това, което учи Църквата. С още по-голяма сила започнало настъплението срещу "еретиците", когато християнството станало държавно вероизповедание и наред с църковните наказания се прилагали сурови мерки и от страна на светската власт.

Най-смущаващ, предизвикващ недоумение и спорове - благоприятна почва за пораждане на еретически мисли - бил въпросът за произхода и същината на злото - въпрос, който постоянно вълнувал хората. Как и откъде се е появило то и защо Благият Бог, който твори само добро, е позволил да се разгърне то с такава сила и в различни сфери в душата на човека, за да го тласка към пороци; в социални неправди и произволи, извор на страдания и смутове; в болестите и природните бедствия; в кървавите, изтребителни войни. Твърдението, обявено за догма, че първопричина за това е *свободната воля*, довела до първородния грях и до превръщането на падналия на земята непокорен ангел в дявол, не било напълно задоволително за всички. В представите на някои религиозни мислители злото присъства като *изконно*, от край време съществуващо явление в космически мащаби, притежаващо при това креативна сила, т.е. възможност да твори наравно с Добрия Бог. А това означавало ни повече, ни по-малко пробив в монотеистичното светоразбиране по посока на дуалистичен светоглед. На тази основа възникнали през първите два века от историята на християнството редицата гностико-дуалистични учения. Източните провинции на Римската империя - Египет, Палестина, Сирия, Мала Азия - били областите, в които се разнасяли проповедите на Маркион, Василий, Валентин, Карпократ, Керинт - все изтъкнати теоретици на гностико-дуалистичната мисъл, борещи се с перо и слово да наложат своите схващания. А през следващото столетие се появил персиецът Мани - родоначалник на манихейството и един от най-ревностните разпространители на дуалистичния светоглед. Името манихеи (така били наричани неговите последователи) станало синоним на най-опасни еретици и заклети врагове на Църквата, срещу които се водела жестока борба. Убедени, че са притежатели на достъпно само за тях съкровено познание (гносис), което им позволява да разкриват тайните на битието, някои от проповедниците на гностицизма навлизали смело в една изпълнена, според техните представи, с фантастични образи и драматични събития Вселена, за да търсят корените за появата и неспирната борба между *доброто* и *злото*, между *светлината* и *тъмнината*. В това отношение различните дуалистико-гностически учения предлагат голямо разнообразие и е трудно да бъдат подведени под еднакъв знаменател. Обща и водеща обаче е една и съща мисъл - доброто и злото са две вечно съществуващи и враждуващи сили. И трагедията на човешкия род е, че злото се е настанило трайно на земята, за да върши гибелното си дело. Както се вижда, характерен за последователите на гностико-дуалистичното верую е един твърде песимистичен светоглед, който не хармонира с църковното учение, че създаденият от Бога небесен и земен свят е добър, красив и съвършен. С песимизъм са облъхнати възгледите на дуалистите-гностици и за природата на човека. В плътта му те виждат творба и изява на злото - нещо, което ги различава коренно от библейския разказ в книгата Битие. А душата - сама по себе си добра и създадена от Бога - е затворена в тази греховна обвивка като в мрачна тюрма и стремежът ѝ е да се изтръгне от нея и да се върне отново към своя Първосъздател. В тази представа прозира влияние на Платоновата философия, а също и на твърде спиритуалистично настроения апостол Павел с нееднократните му призиви, че трябва да се дава преднина не на плътското, а на духовното начало. Отрицателното отношение към плътта водело до изискването да се спазва строг аскетичен морал, забрана на брачни връзки, умерена храна, скромно облекло, отказ от материални блага. В това отношение етичните схващания на гностико-дуалистите са сродни с монашеския идеал. Но строгият аскетичен живот бил задължителен само за т.нар. ”съвършени” или ”одухотворени” - ръководната и организирана група, докато останалите вярващи могли да живеят като всички хора. Неприязнени нотки звучали по отношение на Стария завет. Гностикът Маркион твърдял, че Старозаветният Бог е зъл и коварен и че истинският християнски Бог е Бога в новозаветните писания. За най-авторитетно считал той Евангелието на Лука и някои послания на апостол Павел. Срещу Стария Завет се обявил остро и Мани, както и другите проповедници на гностико-дуалистичното верую.

Както би трябвало да се очаква, през погледа на богословите, поддържащи твърдо монотеистичното светоразбиране, легнало в основата на книгата Битие, гностико-дуалистичните възгледи били недопустимо отклонение от правата вяра и заслужаваща най-сурово порицание ерес. В такъв дух са съставени полемичните творби на Ириней Лионски, на Иполит Римски, на Епифаний Кипърски и на други представители на ранната патристика. А борбата срещу манихеите, едни от най-упоритите последователи на дуалистичния светоглед, продължила и през следващите столетия.

Сродно в някои отношения с гностико-дуалистичните учения било учението на Аделфий (втора половина на IV в.), познато под названието месалианство. Поставяйки на преден план въпроса за злото, той твърдял, че то трябва да се търси в душата на човека, в когото още от рождение се били настанили демони и го тласкали към порочен живот. Безполезни били, проповядвал Аделфий, църковните тайнства - кръщение и причастие, единствено молитвата била в състояние да прогони злата сила. Оттам и названието месалиани (сирийско по произход, означаващо молещи се, на гръцки евхити, в старобългарски книжовни паметници-молитвеници). Веднъж прогонени демоните, твърдял Аделфий, в човека се заселва Светият Дух и това го освобождава от всякакви грехове и страсти. Месалианите живеели като аскети, отделени от дом и семейство, и прекарвали дните си в непрестанни молитви. Най-много последователи имали възгледите на Аделфий сред монашеството. Поради отрицателното си отношение към църковните тайнства и неприемливата от гледна точка на каноническото учение представа, че злото е внедрено още от раждане в душата на човека, възгледите на Аделфий били обявени за еретически, но и месалианството, подобно на манихейството, продължавало в течение на столетия да смущава духовете и да става причина за гонения и анатеми.

На гонение било подложено и учението на Евстатий, осъдено като ерес на свикания за целта църковен събор в Гангра (Мала Азия) през 341 г. Смущаващо във възгледите му било отрицателното отношение към брака и някои други твърдения с крайна аскетична насоченост. Изобщо, като се изключи благосклонното отношение към монашеството, считано за допустима изява на хора, склонни да се придържат в евангелски препоръки с аскетично звучение, без да се отклоняват при това от монотеистичното верую, поддръжниците на крайни аскетични схващания не били гледани с добро око от представителите на Църквата.

Наред с въпроса за произхода и същината на злото, смущаваща и предизвикваща разногласия тема, бил въпросът за природата на Иисус Христос. От космогонията споровете се пренесли в областта на христологията. Трудността идвала от това, че съгласно Евангелията Той бил

Син Божи, а същевременно и човек с присъщите на всички хора физически и духовни качества. Под знака на тази двойственост още в ранната история на християнството намерили място две различни обяснения. Едното е, че Христос е обикновен човек, второто - че в действителност той е бил само Син Божи и че цялото му земно пребиваване - от рождението до смъртта му на Голгота - е привидност на човешко съществуване. Това схващане е познато под названието ”докстизъм”. Че Христос е бил само човек проповядвали т.нар. евионити, едни от най-ранните разпространители на християнството в Палестина. На подобен възглед не бил чужд и Павел от Самосата (религиозен мислител от средата на III в.), чиито възгледи били анатемосани на църковния събор в Антиохия през 208 г. Че Христос е имал само човешка природа поддържал и богословът Фотин, чиито последователи били осъдени като еретици на събора в Константинопол през 381 г. А в духа на докстизма, т.е. че Христос е само Бог и привидно живял и действал като човек, проповядвали последователите на гностико-дуалистичното светоразбиране, верни на възгледа си, че плътта е изява на злото начало и е невъзможно да бъде приписвана като качество на Божия Син. Но и това схващане е било отхвърлено. Както вече се каза, оформила се и възприела като непоколебима догма, че Христос е бил едновременно и *Бог и човек*. Тази догма, поддържана от голям брой богослови, се наложила окончателно още през IV в. и влязла като съставка в ”Символа на Вярата” на свикания през 325 г. Първи Вселенски събор в Никея.

И все пак споровете за природата на Христос не затихвали и се разгърнали с нова сила през следващите столетия в ученията на монофизити и несториани. Подробно ще стане дума за това, когато се разглежда историята на богословската мисъл във Византия през V - VI в.

Остри разногласия избухнали и по въпроса дали Христос е Единосъщен с Небесния си Отец. Срещу това схващане, което било поддържано от редица представители на ранната патристика и се приело за господстваща догма, се обявил Арий (335 - 336), висш духовник от Александрия. Изхождайки от мисълта, че Иисус, който се е появил по-късно, не може да бъде приравнен напълно със своя Създател, той отхвърлял възгледа за ”единосъщието” и твърдял, че ”бащата е по-висш от сина”. Въпреки, че било анатемосано на събора в Никея, арианството добило широка популярност и на него съчувствал дори и император Констанций, наследник на Константин Велики. В арианска форма приели християнската религия вестготите, начело с Улфила. Споровете ”за” или ”против” догмата за единосъщието на Бог Отец и Бог Син се разгаряли все по-силно и един от най-разпалените отрицатели на Арий бил Атанасий Велики, автор на обширна полемична творба против арианите. За втори път арианството било осъдено на Вселенския събор в Константинопол. Като еретик бил анатемосан там и Евтимий, един от главните поддръжници на Арий.

Не малък смут сред богословите предизвикали и възгледите на Савелий, религиозен мислител от средата на III в. Противно на наложилото се гледище, че Светата Троица се състои от три лица (ипостаси) - Бог Отец, Бог Син и Свети Дух, той твърдял, че тя е само една същност - това е именно Бог, който се явява в определени моменти ту като Бог Отец, ту като Бог Син, ту като Дух Свети. Познато под названието *модализъм*, това схващане било осъдено като една от най-опасните ереси. Такава съдба сполетяла и учението на Македоний (втора половина на IV в.), който твърдял, че Светият Дух е най-късно сътворен и не е единосъщен нито с Бог Отец, нито с Бог Син. Оттам и названието ”духоборци”, с което били заклеймявани поддръжниците на този възглед.

Могат да се изброят и други прояви на ”разномислие” по въпроси на космогонията, христологията и есхатологията, като например възгледите на т.нар. ангелици, че не Бог, а ангелите са създатели на Вселената. Или учението на Аполинарий (средата на IV в.), че у Христос са намерили съчетание Божието Слово и човешка плът, но липсвала душата. Този възглед прозвучал като опасна ерес. За еретически били обявени и мислите на Ориген, че Бог твори не по своя воля, а по самата си природа и че напълно възможно е след края на създадената от него Вселена Той да създаде нови светове.

Схващания, отхвърляни като еретически, били изказвани и по въпроси на култа, като например твърдението на т.нар. хидропарасти, че поради упойващото свойство на виното, причастието трябва да става не с вино и хляб, а с вода и хляб. Като ”арменска ерес” бил осъден обичаят причастието да се извършва само с хляб. И разбира се като еретически били заклеймявани проповедите на Аделфий, че кръщението и причастието са безполезни обреди и не допринасят за прогонването на демоните от душата на човека.

Наличието на различни схващания и тълкувания, подхранващи почва за появата на ереси през I - IV в., се обяснява до голяма степен с отбелязаната вече особеност - а именно с твърде разнородния характер на Библията, даващ възможност за подбор на доводи в подкрепа на едно или друго становище. Така например пасажите от Евангелията, в които се говори за изкушението на Христос от дявола, за това, че дяволът е господар на този свят, че ”цял свят лежи в злото” се оказвали подходяща аргументация за проповедниците на дуалистичното мировъзрение. Призивите на апостол Павел, че трябва да се дава превес на духовния живот и да се избягват поривите на плътта, били използувани като основание за разпространяване на възгледи с крайно аскетична насоченост - нещо, което Църквата осъждала като ерес. Подхранвана била еретическата мисъл и от някои въздействия от страна на философските учения на Платон, Аристотел, Плотин. А специално върху манихейството силно въздействие оказала персийската религия с представите за двата бога, Ормузд - на доброто и светлината, и Ариман - на злото и мрака. Не без значение били и влиянията на юдаизма, като например твърдението на евионитите, че Христос е бил обикновен човек.

Но появата на един или друг възглед обявяван за еретически, независимо от това, че в него е вложено лично предпочитание на даден религиозен мислител, има по-дълбоки корени, които ни отвеждат към сложната етническа, социална и политическа обстановка в Римската империя през разглеждания период. Едва ли има съмнение, че нерадостната действителност, сред която живеели не малка част от поданиците на империята - роби, колони, градски бедняци - ги карала да виждат злото като господар и разпоредник на този свят. Нещо, което подхранвало силно популярността на гностико-дуалистичните представи. С фактори от социално-психологическо естество

могат да се обяснят и уклоните към мистицизъм и аскетизъм, към бягство от тежките несгоди на всекидневието.

Благоприятна почва за появата на верски разномислия обявявани за ереси била и етническата пъстрота, особено характерна за източните провинции на Римската империя с различни по език и култура народности и племена с различно минало. И не е случайно, че именно тук възниквали и намирали условия за разпространение най-много отклонения от каноничното християнство. Това навежда на мисълта, че някои ереси били израз на стремеж да се подчертае етническа идентичност. Убедителни доказателства в този смисъл ни дават по-сетнешни събития, свързани с появата и разпространението на несторианството и монофизитизма.

Като едно от впечатляващите явления в историята на християнството през I - IV в., ереста продължавала да бъде характерен белег в духовния живот и на византийското общество. Изобщо, наред с каноничното учение, което Византийската империя получила в завършен вид, тя получила и едно голямо еретическо бреме, създаващо нееднократно конфликтни ситуации. В тях трябвало да се намесва и да взема отношение не само Църквата, но и светската власт в лицето на императорите в качеството им на върховни блюстители за чистотата на вярата. Тази своя функция константинополските василевси считали за едно от главните си права и задължения. В съюз и сътрудничество с Църквата, те вземали при това мерки не само срещу лица, обвинени в ерес, но и срещу ненавистните на Църквата иноверци - езичници и юдеи.

ГЛАВА ВТОРА

РАННА ВИЗАНТИЯ (V - СРЕДАТА НА VII В.)

1. Историческата обстановка

Обособила се след 395 г. като отделна държава, Византийската империя обхващала една огромна територия от около 750.000 кв.клм. в три континента - Европа, Азия и Африка. В пределите ѝ влизали Балканският полуостров, Мала Азия, островите в Егейско море, Сирия, Палестина, Египет, част от Месопотамия и Армения. Разнообразна по ландшафт, климат и природни богатства, Византийската империя се отличавала през V - VI в. и с голяма етническа пъстрота. В южните краища на Балканския полуостров преобладавало гръцкото население, а в останалата част живеели многочислените илирийски и тракийски племена - траките в източния дял, илирите - в западния. В Мала Азия също имало гърци, заселили се там от древни времена. В една от най-големите провинции на империята - Сирия - основно население били сирийците-семити. В мнозинството си те съхранявали своя език и бит, но малка част - главно по-заможни слоеве в големите градове - били елинизирани. Такъв е бил етническият облик и в Египет - преобладаващото население със свой език и бит били коптите, а в големите градове - главно Александрия - имало елинизиран слой от занаятчии и търговци.

Доста многобройно било арменското население, пръснато главно из големите градове - Константинопол, Солун. Значителен бил броят на евреите, също предимно градски жители. Многочислена еврейска колония имало в Александрия. В самата Палестина наред с евреите живеели самаряните, близки по култура и бит с тях. Етническата пъстрота се увеличавала и от започналия приток на племена, които в продължение на три века нахлували на север през р. Дунав в балканските владения на империята.

В разнородна светлина ни се представя Византия не само в етническо отношение, но и по социални, правни и политически белези. Виждаме пъстра мозайка от различни прослойки - граждани и селяни (едни от тях свободни, други зависими, познати с названието колони), клирици, миряни, монаси, управляващи и управлявани; поданици, притежаващи власт и привилегии и поданици с много малки права. С една дума - общество от хора с различен социален и правен статут, с различно имуществено положение и професии, с различни интереси, начин на живот, предпочитания. Трябва да се добави и това, че във Византия през V - VI в. имало и в градове, и в села не малък брой роби, които били смятани съгласно действащото право не за личности (persona), а за вещи (res). Нищо чудно, че тази многопластова обществена структура е била заредена по самата си природа с напрежение и изблици на недоволство и конфликти на различни равнища, с различни цели. Примери за това ни дават събития от вътрешната история на империята през този период, като например бунтът на пълководеца Виталиан през 513 г. и потушеният в кръв метеж на жителите в Константинопол през 532 г., познат под названието ”Ника”. Особено безпокойна и взривоопасна била атмосферата в големите градски центрове и най-вече в столицата.

По административно-политическия си облик ранна Византия не се отличавала съществено от устройството на късноримската империя през IV в. преди окончателното ѝ разделяне на две части. Цялата територия на страната се деляла на две големи административни области (префектури), а те от своя страна се делели на по-малки административни единици (диоцези). Във всяка диоцеза влизали по няколко провинции - най-малката административна единица, в която властта била разделена между един граждански и един военен управник. Това административно устройство, изградено при императорите Диоклециан (284 - 306) и Константин Велики (306 - 337), се запазило с някои изменения главно по отношение на броя на провинциите, докъм първата половина на VII в.

Върховен суверен бил императорът, в чиито ръце се съсредоточавала огромна власт. Означаван с традиционните римски титли император, цезар, август, той притежавал изключително широки пълномощия във всички сфери на управлението. Издавал закони, произнасял неподлежащи на обжалване присъди, обявявал войни, сключвал мирни договори. Намесвал се нерядко с решаващ глас и по въпроси на религията и Църквата в качеството си на *Божи поставеник* и блюстител за тържеството на правата вяра.

Известна роля като продължител на римската традиция имал сенатът, в който влизали граждански и военни сановници. Но в сравнение с някогашното си могъщество правомощията му били ограничени и най-главното - не притежавал вече законодателни функции.

В продължение на два века и половина на престола се изредили голям брой императори. Съгласно продължаващата римска традиция, те били избирани от сената, войската и народа, но на практика обикновено властта наследявал синът или някой близък роднина на предишния владетел. Пръв император на обособилата се след 395 г. Византийска империя бил Аркадий (395 - 408), син на предишния император Теодосий I. След това на престола дошъл Теодосий II (408 - 450), син на Аркадий. С това Теодосиевата династия била прекратена. Между 451 - 454 управлението поел в свои ръце Маркиан, а след това се изреждат последователно Лъв I (458 - 474), Лъв II (474), Зинон (474 - 475), Василиск (475 - 476), Зинон - повторно (476 - 491), Анастасий I (491 - 518). Отново се изрежда династия от трима владетели - Юстин I (518 - 527), Юстиниан (527 - 565), Юстин II (565 - 578). Следват Тиверий (578 - 582), Маврикий (582 - 602), Фока (602 - 610) и Ираклий (610 - 641). С Ираклий се поставя начало на нова династия - Ираклиевата.

Твърде напрегната през разглеждания период била външнополитическата обстановка. Неведнъж Византия трябвало да воюва на различни фронтове в отбранителни, а и в завоевателни войни. Чест и опасен противник през V, VI и началото на VII в. била персийската държава (Иран). Многократно застрашавани били балканските владения на империята, където нахлували през р. Дунав различни племена - готи, хуни, прабългари, славяни, авари. До големи разорения довело неколкократното нашествие на хуните, предвождани от Атила (през средата на V в.). По-късно империята се вплела в ожесточени сблъсъци с навлезлите в балканските земи остготи, а в края на

V и началото на VI в. подхващат нападателни действия славяни и прабългари. Особено силен става техният натиск по време на царуването на Юстиниан I (527 - 565), когато, според думите на византийския историограф Прокопий, почти ежегодно славяните нахлували дълбоко на юг от Дунава. И все пак Империята успявала, макар и с цената на много усилия, да защитава северната си граница. Нещо повече - Юстиниан разширил територията на Византия след сполучливи войни с остготите (в Италия), с вандалите (в Северна Африка) и с вестготите (на Пиринейския полуостров). Но при Юстин II и следващите императори положението станало неудържимо. На югоизток започнала нова и продължителна война с персите, а балканските земи били подложени на ударите не само на славяни и прабългари, но и на аварите, тюркоезична етническа общност, която си била изградила по това време силен племенен съюз в някогашната римска провинция Панония (дн. Унгария). Започнал при това постепенно и процес на заселване в Балканския полуостров от отделни славянски племена, някои от които стигнали дълбоко на юг, чак в Пелопонес. Катастрофална за Византия насока взели събитията в началото и през първата половина на VII в. В ръцете на славяните паднал почти целият Балкански полуостров. А на югоизток, след продължителна и опустошителна война между Византия и Иран водена по време на императорите Фока и Ираклий, се явил нов и опасен противник - Арабският халифат, чийто завоевателен устрем не познавал граници. И териториалните загуби следвали една след друга. За учудващо кратко време под властта на арабите паднали Сирия, Месопотамия, Палестина, Египет - обширните азиатски и африкански провинции на Византия. Така в резултат на заселването на славяните в балканските земи и на удара, нанесен от арабите, огромната някога империя се превърнала към средата на VII в. в значително ограничена по размери държава.

При така очертаната в най-едри линии обстановка се развивал духовният живот в ранна Византия в неговите различни изяви - образователна система, наука, литература, изкуство, религия. Това са въпросите, предмет на следващите страници.

2. Образование

Училища за общо образование. За разлика от западна Европа, където след рухването на Римската империя и образуването на германските държави грамотността изчезнала почти напълно, във Византия през V - VII в. се запазил значителен слой от образовани хора. В редица градове, а и в някои села имало училища, в които децата се обучавали, за да добият елементарни познания, а в по-големите градски центрове (като Константинопол, Александрия, Антиохия и др.) съществували и висши школи за получаване на по-разширено образование. В това отношение продължавали просветните традиции от елинистическата и късноримската епоха.

Съгласно обичайната практика децата тръгвали на училище на седем години, а в някои случаи и по-рано - на шест или дори на пет години. В един първоначален курс, който траел обикновено три години, те се учели да четат и пишат, и то на гръцки език, който бил преобладаващ език на населението във Византия. Получавали елементарни познания по смятане, по пеене и по история. Четивата били смесени - и със светско, и с църковно съдържание. Най-напред децата изучавали Псалтира и откъси от Библията и Евангелията, а след това се запознавали с някои събития от гръцката история (Троянската война, войните с персите и др.). Така още от самото начало на образованието целта била да се подчертае културната и историческа приемственост на ромейската империя с древна Елада.

След преминаването на първоначалния курс някои ученици продължавали обучението си в един по-горен отдел, където се получавало т.н. ”закръглено образование”, означавано понякога и с названието ”светско образование”. Под ръководството на добре подготвени учители били изучавани в продължение на 3 - 4 години последователно три предмета - граматика, реторика и философия. В кръга на заниманията с граматика влизали въпроси на фонетиката, на морфологията и синтаксиса на гръцкия език, а особено внимание се отделяло на краснописа. След това се преминавало към четене на текстове от древногръцки поети, писатели и историографи - Омир, Пиндар, Хезиод, Есхил, Софокъл, Еврипид, Херодот, Тукидид и др. Тази наситеност с ”античнo наследие” не допадала на някои представители на Църквата, които виждали в нея неоправдано преклонение пред елинското езическо минало. Но по-образовани и авторитетни духовници от IV - VI в. като например Василий Велики, Григорий Назиански, Йоан Златоуст и др. считали, че и от произведенията на древните учени и мислители могат да се извлекат полезни неща, които са съвместими с основните положения на християнската религия. Това становище се наложило и под негово влияние била запазена така възприетата учебна програма.

След приключването на заниманията с граматика, идел ред на реториката, т.е. на изкуството да се говори красиво и убедително. Като продължители на античната традиция византийците държали особено много на този предмет, още повече, че той имал не само общообразователна стойност, но и голямо приложение в практиката. Нужно било риторическото изкуство на духовниците, за да убеждават в своите проповеди, на адвокатите, за да износят с успех своите пледоарии, на дипломатите, за да обосноват с ярки доводи политиката на константинополските василевси. За силата на *словото* като важно оръжие за победа над ”противника” и за прокарване на определени становища става неведнъж дума в историографски и други произведения от това време. За обаянието на *словото* не малко допринася и църковното учение, че то е дар Божи и че една от отличителните черти на самия Христос е това, че той е Божието Слово (логос), както изрично се казва в Йоановото евангелие.

Третият предмет, с който приключвало ”закръгленото образование”, носел обобщаващото название ”философия”. В него влизали редица дисциплини - аритметика, геометрия, музика, астрономия, логика, етика. Навсякъде се чувствало влиянието на авторитетни древни учени, чиито възгледи били преподавани и коментирани. За геометрията - Евклид, за аритметиката - Питагор и Никомах, за логиката - Аристотел, за астрономията - Птолемей и Страбон, за зоология и ботаника - Аристотел, за медицина - Хипократ и Гален.

Разширявани били познанията и по история. Вниманието било насочено пак главно към историята на древна Елада, но под влияние на Църквата в обсега на тази дисциплина все по-голямо място заемали и библейските събития, като се започне от ”сътворението на света и се премине към историята на евреи, египтяни, асировавилонци и др.

За целите на обучението били използвани редица учебни помагала. Някои от тях на по-стари автори от елинистическата епоха, като например на Дионисий Тракийски (II в.пр.н.е.) и Аполоний Дискола (II в.н.е.). Съдържанието им било често допълвано от схолии и различни тълкувания. Съставяни били обаче и съвсем нови, оригинални учебни пособия, нагодени по-добре за нуждите на времето. Известен автор на учебници били Теодосий Александрийски (начало на V в.). Особено много се наблягало на гръцкия език - разпространен и познат на почти всички поданици на империята. Голямо внимание се обръщало на ортографията и стила, на подбирането на по-точни и образни изрази за предаване на мисълта.

Едно от разпространените учебни помагала на тази тема било краткото ръководство на Георги Хировоск (VI в.), позната под наименованието ”За поетичните фигури” (Περι τροπων). В него се изброяват различни стилови похвати, които са могли да влязат в употреба при съставяне на едно или друго произведение, като например метафора, хипербола, синекдоха, метонимия, алюзия, перифраза и др. И ако изучаването на реториката имало за цел образованият човек (юрист, дипломат, оратор, църковен проповедник) да стане майстор на устното слово, целта на такива учебни помагала била да се постигне майсторство и изразителност в писаното слово.

Използувани в процеса на обучението били и речници с различна тематика - гръко-латински разговорници, етимологически глосари, речници на старинни, излезли вече от употреба думи и пр. Силен бил интересът към въпроси на етимологията, т.е. за произхода на думите.

Висши школи. Наред с общообразователните училища, продължавали своята дейност в ранна Византия и няколко висши школи, познати още от предишните столетия, които имали специализиран характер. В едни от тях се преподавало главно медицина, в други - право, в трети - философия. Това са били своего рода университети с определена насоченост, подготвящи постъпилите там студенти в една или друга област на тогавашната наука.

Най-известни от по-старите висши школи, наследени от елинистическата епоха, били школите в Александрия, Атина, Антиохия и Бейрут. В Александрийската школа се четели лекции по математика, астрономия и медицина. Особена слава имала тя като център на медицинското образование. В Антиохия с най-голяма известност се ползували курсовете по реторика, а висшата школа в Бейрут била всепризнат център на юридическите науки. Много прочута била и школата в Атина, най-вече с лекциите по реторика, граматика и философия. Характерно за тази школа е това, че в нея най-дълго и най-силно веял духът на античната древност, т.е. на езическата мисъл - обстоятелството, предизвикващо неодобрение сред по-консервативни представители на Църквата. Това довело, в крайна сметка, до нейното окончателно затваряне през 529 г. по нареждане на император Юстиниан, познат като непримирим борец за чистотата на православната вяра.

През IV в. висши школи имало и в някои градове в Мала Азия - Кизик, Анкара, Ефес и Сарди, където били преподавани философски дисциплини. Висши школи имало и в Газа и Кесарея (в Палестина).

Постепенно като най-важен център на висшето образование се очертала школата в Константинопол. Тя била основана през IV в., но получила истинска и здрава организация по времето на Теодосий II чрез издадена специална наредба от 425 г. Изградени тогава били 31 катедри - 10 за преподаване на гръцка граматика, 10 - за латинска граматика, 5 - за изучаване на гръцка реторика и 3 за латинска, 1 - за преподаване по философия, 2 - за юридически науки. Назначаваните там професори получавали добро възнаграждение. Всеки си имал собствена работна стая и носел специално служебно облекло. По подобие на лекарите и на държавните адвокати, професорите били обединени в собствено сдружение.

Висшата школа в Константинопол привличала многобройни студенти. Там отивали и получавали преподавателски места най-добрите специалисти от цялата страна. Често в нея гостували професори от други школи (от Бейрут, Атина, Александрия), за да изнасят лекции. Особено нараснало значението на Константинополската школа през първата половина на VI в., когато школата в Атина била закрита и тя останала единствен център за висше образование на балканските територии на Византийската империя.

Успоредно със светското образование, получавано в първоначални, средни и висши школи, все по-голямо внимание се отдавало и на богословските дисциплини. Училища с чисто религиозна насоченост, даващи познания по въпроса на вярата, били организирани към редица манастири, а за по-задълбочено навлизане в теологията с нейните различни клонове - догматика, екзегетика, хомилетика, полемика - започнали да се създават специални духовни академии. Така Църквата налагала все по-властно своето присъствие на ръководеща идеологическа сила.

3. Наука

Обща характеристика. Развитието на научната мисъл в ранна Византия носи отпечатъка от една страна на богатото антично наследие, а от друга - на силното влияние на християнската религия. Виждаме образования византиец като приемник на най-доброто и ценното, постигнато в трудовете на бележити древни мислители и философи, разкрили му немалко тайни на природата и обществото, а същевременно - като верен син на Църквата, който трябва да се съобразява с казаното в Библията и с писанията на светите отци. Оттам характерната теоретична ограниченост и невъзможността да се излезе от рамките на определен начин на мислене - резултат от буквално и механистично пренасяне на библейски текстове в областта на точните науки. Както е известно, много често са дадени под формата на притчи и нуждаещи се от задълбочено и проникновено тълкуване, което явно не е било по силите на всички, които са боравили с тях. Анализът сочи, че византийските учени, в която и област да погледнем, познавали добре постиженията на миналото, умеели да коментират, да обясняват и отчасти да допълват със свои съображения казаното от древните автори, но им липсвало дързновението да направят качествена крачка напред, да разкрият нови хоризонти към по-задълбочени дирения, основани на разума и опита. И ако има отделни изключения, то те не изменят общата картина.

Ако теоретическата ограниченост на науката в ранна Византия е неин минус, то безспорен плюс е тясната ѝ връзка с живота, пригодността ѝ да задоволява реални потребности на държавата и обществото в най-широк смисъл на думата. Така например знанията в областта на математиката, геометрията и астрономията били използвани за определяне на календарни дати и празници, за нуждите на навигацията, за изчисляване на данъчните облагания, за строеж на крепости и пр. В това отношение теория и практика вървели ръка за ръка. Знанията по ботаника и агрономия намирали приложение в селското стопанство, т.е. в основния отрасъл на византийската икономика. Сведения от географско и етнографско естество, извличани от трудовете на древни и съвременни учени, се оказвали твърде полезни за нуждите на търговския обмен с различни страни, за дипломатическите отношения, за ходовете и похватите на външната политика. Познанията в областта на химията, сами по себе си доста скромни, били използвани за нуждите на войската (един от примерите за това е изнамирането на прочутия гръцки огън) или на занаятчийското производство (например рецепти за приготовляване на бои). Пряко към живота била насочена медицинската наука и най-добрите познавачи на древното медицинско наследство били едновременно с това и най-добре подготвени действуващи лекари. В услуга на всекидневието била детайлно разработената система от юридически норми, превърнали се в ръководство за съдии, адвокати, администратори, финансови служители. Изобщо, без да блести с теоретически новости, науката в ранна Византия се отличавала със своята прагматичност и практическа приложимост - обстоятелство, даващо основание да я считаме за един от заслужаващите внимание фактори в цялостното развитие на византийското общество.

Природо-математични науки. В тази широка област от разнообразни дисциплини - математика, астрономия, геометрия, медицина - проличава най-добре тясната връзка на ранна Византия с античното наследие. Споменават се в изворите от V - VII в. редица имена на добри математици и астрономи като Папос, Теон, Серен Атинейски, Симплакий, Йоан Филопон и др., но всичките в по-малка или по-голяма степен са били само прилежни последователи и тълкуватели на трудовете на Евклид, Птолемей, Страбон, Аристотел и други елински учени, без да внесат някакъв особен собствен принос. И все пак не можем да отминем имената на двама от най-прочутите през VI в. учени, изпъкнали с големите си познания по математика, оптика и механика - Исидор от Милет и Антемий от Тралес. Те са именно бележитите създатели на проекта за изграждането на грандиозната църква "Света София" в Константинопол, считана и досега за един от шедьоврите на архитектурното изкуство.

В областта на медицината за образец служели съчиненията на Хипократ и Гален, считани за неоспорвани "бащи" на тази наука. През втората половина на IV в. станали известни със своите проучвания Филагрий и Посидоний. Филагрий се занимавал главно с въпроси на диагностиката и лечението на болести на черния дроб, а Посидоний се опитвал да установи каква е връзката между мозъка и различните психически особености на човека. И това е един от малкото случаи на търсене на нещо ново, неизследвано дотогава. През VI в. като най-изтъкнат лекар-теоретик, следващ в основни линии установките на Гален, се очертал Павел от Егина. Негов съвременник е Александър от Тралес, който съставил едно съчинение от 12 книги по въпроси на патологията.

А през следващото столетие най-известни са имената на Павел от Егина и Теофил, носещ титлата "протоспатор". Интересите на Павел били главно в областта на хирургията и един негов труд с такава тематика бил преведен по-късно на арабски и латински. А от Теофил е запазено едно съчинение върху устройството на човешкото тяло и едно проучване върху треската.

Без особена стойност били изследванията по зоология. За главен авторитет се считал Аристотел, чиито трудове били добре познати. Заслужава отбелязване едно

произведение на Тимотий от Газа, съдържащо описание за животните в Индия. През VI в. възникнала и една втора редакция на тъй нар. "Физиолог", чийто първообраз е бил създаден вероятно през II - III в. и който представлява своеобразен наръчник по естествознание. В него намираме кратки описания за животни, растения и минерали (съществуващи или измислени) като всяко описание е придружено с богословски алегории и поучения.

Съвсем слаби били познанията по минералогия. Разпространявала се традиционна, идваща от дълбините на древността представа, че в някои минерали се крият сили, които могат да бъдат полезни на човека. Все по-голяма популярност добивала алхимията, чиито привърженици считали, че е възможно да се превръщат с помощта на "философски камък" или на някаква чудодейна течност едни метали в други и главно - да се намери начин за получаване на злато. Надежди се възлагали на тези "превръщания" и като средство за постигане на здраве и дълголетие. Алхимията била преплетена с мистични вярвания и била означавана като "свещено" изкуство. От данни на папируси се вижда, че главният ѝ център бил първоначално Египет, а по-късно нейни последователи се срещали и в други краища на империята.

На по-сериозна основа и с практическа стойност били проучванията и познанията в областта на географията. Съставяни били карти за отделни области с посочване на пътищата, които минават през тях и били правени подробни описания на различните земи, с които Византия поддържала търговски връзки. Най-голямо внимание от картите заслужава т.н. Tabula Peutingeriana, която била съставена вероятно през IV в., но е дошла до наши дни в значително по-късни преписи - от XI - XII в. Интерес предизвикват със съдържащите се богати данни от географско-стопанско естество т.н. "Пълно описание на света" (от средата на IV в.) и т.н. "Християнската топография" на Козма Индикоплевст (от средата на VI в.). От тях читателят узнавал много неща за някои области в самата Византия, а така също за други страни в Азия и Африка (за ИНдия, за остров Цейлон, за Етиопия и пр.). Изобилен материал за градове и провинции на територията на Византийската империя намираме в съставеното през VI в. съчинение на Йерокъл под наслов Συνεκδομοσ. В него са изброени 64 провинции и 912 града - цифра внушителна, свидетелстваща за голямата роля на града като един от главните елементи в поселищната мрежа на империята.

Заниманията с география насочвали погледа към въпросите за Земята - за нейната форма, големина, релеф, климат и пр. Въпроси, които били поставяни неееднократно в трудове на антични учени и които продължавали да вълнуват и сега съзнанието на хората. Общо взето тук византийците възприемали античното наследство на такива бележити мислители и философи като Аристотел, Аристарх, Птолемей и др. Същевременно обаче, в резултат на противоречиви тълкувания на Библията, в схващанията и представите за Земята съществували и твърде наивни обяснения.

По главния въпрос - за формата на Земята - съществували две гледища - едното на представители на Антиохийската школа (Тодор Мопсуестки, Севериан Гавалски и др.), второто - на представители на школата в Александрия (Василий Велики, Йоан Филопон, Георги Писидийски). Според "антиохийците" Земята била плоска, а представителите на Александрийската школа, съгласно Аристотел твърдели, че както небесните светила, така и Земята има форма на кълбо. Приемало се и учението за "антиподите", т.е. представата, че хора живеят и на обратния долен край на земята. Възприето било, пак по наследство от античността, делението на пет климатични пояса. Едно от най-интересните съчинения, в което се прокарват тези възгледи, е "Шестодневът" на Василий Велики. Той е живял през втората половина на VI в., по народност арменец, автор на прочута за времето "Космография". Дошло по традиция от византийски "Шестодневи" (на Василий Велики и на Георги Писидийски), схващането за кълбовидността на Земята е залегнало в "Шестоднева" на Йоан Екзарх, който в това отношение следва точно своите първообрази при изготвянето на старобългарския си превод.

Под влияние на Аристотел била възприета представата, че Земята е център на Вселената и около нея се движат останалите небесни тела, а самата тя стои неподвижно. Под знака на геоцентризма са описанията в "Шестодневите" на Василий Велики и на Георги Писидийски, както и в преведения на български "Шестоднев" на Йоан Екзарх. Приемало се, в съответствие с библейския разказ, че създадената по Божията воля Земя, е заобиколена отвсякъде с вода, а над нея се намира небесният свод.

За разлика от последователите на "Александрийската школа", в чиито възгледи за Земята, независимо от голямата роля на религията, са налице верни твърдения, дължащи се на възприемането на Аристотеловите схващания, в съчинения на "антиохийците" библейските представи са изопачени до крайност като се отрича изцяло древното наследство. Показателен пример за това намираме в споменатата творба на Козма Индикоплевст "Християнска топография". "Опрян" на Светото Писание, Козма твърди, че Земята има форма на плосък паралелограм, а не на кълбо. Този паралелограм бил обкръжен отвсякъде с океан, а отвъд океана се намирал раят. От крайните страни на рая се издигали стени, които се засводявали над Земята и образували небето. Над небето било жилището на Бога и други Небесни обитатели, а по-горе се намирали Слънцето и Луната.

Както се знае, съчинението на Козма Индикоплевст се ползувало с голяма популярност и било преведено, вероятно през X в., на старобългарски език. Така че по въпроса за Земята и за строежа на Вселената образованият българин получавал противоречива информация - от една страна по-верни, близки до истината разбирания (чрез повлияния от античната мисъл "Шестоднев" на Йоан Екзарх), от друга - твърде наивни представи, внушавани от "Християнската топография" на Козма Индикоплевст.

Под знака на господстващия религиозен светоглед и на стремежа да се обясняват явления из областта на космогонията, на физическата география, на философията е едно пъстро по съдържание произведение, възникнало към средата на VI в. и познато под названието "Диалозите на Псевдокесарий". То е разделено на четири глави, съдържащи запитвания и отговори по различни въпроси - за същината на небето и небесните светила, за зодиите, за Земята, за моретата и реките, за метеорологични явления (дъжд, светкавици, гръмотевици), за растенията и плодовете, за водата и сушата и т.н.). Личи голямата любознателност на запитващия и желанието му да узнае много неща за заобикалящата го близка и далечна природа. Същевременно се вижда до каква степен религиозния светоглед е давал своя отпечатък в характера на отговорите. Те са изпълнени с разсъждения за ролята на ангели, за Светия Дух и най-вече за Бога като Могъщ Създател на цялата Вселена, от Когото зависи всичко. Може да се каже, че ”Диалозите на Псевдокесарий” са един от показателните примери до каква степен се е бида наложила богословската мисъл по въпроси на естествознанието и каква странна картина се е получила в резултат на механичното налагане на християнските догми..

Философия. Сред редицата дисциплини показателни за духовните интереси на византиеца, философията е била една от най-предпочитаните. При това тя се развивала в тясна връзка с теологията, тъй като до голяма степен те имали за предмет едни и същи проблеми - за произхода и същината на Вселената, за природата и съдбата на човека, за тялото и душата, за доброто и злото.

Подобно на другите науки и философията в ранна Византия разполагала с богато антично наследие и най-вече с детайлно разработените философски учения в творбите на Платон и Аристотел и на техни последователи. Познати били и възгледите на неоплатониците Плотин, Ямблих, Порфирий. Техни произведения били изучавани и коментирани главно във висшата школа в Атина, където преподавали изтъкнати познавачи на философската мисъл. Ярко се откроил сред тях Прокъл (412 - 485), последният виден представител на неоплатонизма, който доразвил схващанията на своите предшественици и ги оформил в собствена философска система.

Между това, което проповядвал Прокъл и което са проповядвали византийските богослови има една обща, хвърляща се на очи черта, свеждаща се до това, че и двете учения приемат като основа за възникването на Вселената монотеистичния принцип. Това, което за християнството е библейския Бог - Творец на видимия и невидимия свят, това е за неоплатоника Прокъл абсолютното и безконечно начало, недостъпно за разума и първопричина за изграждането на Космоса. Веднага почват обаче различията. Според теоретиците на християнската религия Бог стои ”извън” Вселената и това, което Той е създал през шестте дни на съзидателната си дейност, е израз на Неговото могъщество без да съдържа обаче само по себе си Божествена природа, т.е. част от същината на своя Създател. С други думи, нищо божествено няма ни в Слънцето, ни в каквото и да е друго творение. В по-друга светлина си представят нещата неоплатониците. Създаването на Вселената, е според тях резултат от своеобразна еманация (излъчване) на абсолютното начало, което отдава, така да се каже, част от същността си в различна степен и сила на произлезлите в хода на еманацията дадености. Три от тях, и то най-главните, получени по пътя на това последователно излъчване, са според Прокъл езическите богове, демоните и героите от митологията. В процеса на излъчването е произлязъл и човекът. Така чрез учението за еманацията неоплатонизмът влиза в разрез с една от основните догми на християнската религия и вместо да постави Бога (в случая абсолютното начало) извън Вселената, го поставя и разтваря в различна степен на интензивност в самата нея. Налице е типична пантеистична идея, каквато липсва в християнското учение. А същевременно към пантеизма се добавя и политеизъм, изразяващ се в представата за трите дадености, получени чрез ”излъчването”, между които на първо място стоят, според Прокъл, езическите богове... Получава се, прочее, в цялата негова система една смесица между монотеистично и политеистично начало, т.е. между християнство и езичество. Смесица, типична и за други страни на обществената мисъл в ранна Византия, но особено ярко изявяваща се в сферата на философията. И, разбира се, както възгледите на по-ранните теоретици на неоплатонизма, така и възгледите на Прокъл не са могли да бъдат приети от представителите на християнската Църква и отношението към тях било отрицателно. И не е случайно, че в духа на църковната политика насочена срещу всякакви изяви на езичество, през 529 г., по време на царуването на император Юстиниан I, висшата философска школа в Атина била закрита.

Един от ранновизантийските философи е Теодор Раитуски, автор на едно кратко съчинение, съставено през VII в. (точната дата не може да се установи). Бил е привърженик на Аристотел и по-специално на онтологическите и гносеологическите му възгледи, изложени в добре познатата му творба "Органон". В духа на Аристотелевите определения Теодор Раитуски дефинира такива понятия като "същност", "естество", "различие", "количество", "качество", "отношение", "противоречие". Тези определения са били използувани като логико-терминологичен апарат не само в произведения с философски характер, но и в разработки с богословска тематика.

Историография. Ако за историята на ранна Византия притежаваме общо взето добра осведоменост, това се дължи най-вече на съчиненията на съвременни на епохата историописци. Интересът към настоящето и стремежът да бъде то увековечено на книга е една от характерните черти на византийската историография, благодарение на която имаме възможност да черпим известия от перото на непосредствени наблюдатели и в някои случаи - от преки участници в станалите събития. В това отношение византийските историографи от V - VI в. вървят по пътищата на античната историография, чиито представители, без да се отказват от описание на миналото, имат подчертана склонност да поставят на първо място в своите трудове това, което се твори пред техните очи - т.е. към най-близката заобикаляща ги действителност.

Две са главните цели, възприети като ръководни от византийските историографи - да се опишат събитията, така както са станали, и заедно с това - да се въздейства върху читателя в нравствено възпитателен смисъл като се възхвалят добрите дела и се осъдят лошите. С други думи, пред историографа стои двойната задача - да казва истината и заедно с това да възпитава. Задача, присъща и на древните гръцки и елинистически историописци, чиито традиции следват неотстъпно и историографите на ранна Византия.

Разбира се при описанието на събития и даваната за тях оценка се проявява, и то понякога твърде подчертано, субективното отношение на съответния автор в зависимост от неговите класови, съсловни, религиозни и професионални позиции и предпочитания. И тъй като почти всички историописци от V - VI в. произхождат от средите на робовладелската класа и на богатото гражданство, а някои от тях са били близки и на самия император, в

техните произведения преобладават сведения за политическия живот, за войните, за дворцовите интриги и превратите, за църковните разпри - с една дума за събития, свързани предимно с интересите на управляващите слоеве. А за живота на обикновеното население, за неговите стремежи, трудности, настроения се отделя значително по-малко място. При това, успоредно с подчертания аристократизъм, лъхащ от страниците на историографските творби, е налице видимо пренебрежение и дори неприязън към *тълпата*, към нейното вечно недоволство и склонност към бунтове. Такава е обичайната преценка за народа в съчиненията на Амиан Марцелин, на Прокопий, на Агатий, на Менандър, на Теофилакт Симоката и на други изтъкнати представители на ранновизантийската историография. Враждебна позиция, с малки изключения, се заема и по отношение на "варварите", считани, в духа на отбелязания вече и типичен за византийските историографи ромейски патриотизъм, за хора от по-ниско равнище, с диви и необуздани нрави.

Присъщият на античната историография стремеж да се търсят причините за станалите събития, не е чужд и на ранновизантийските историописци. И тук особено подчертано си казва думата господстващият църковно-християнски светоглед. Нееднократно се подчертава ролята на Бога като решаващ фактор за победи и поражения, за успехи и злощастия. Плаща се дан и на идващото от дълбока древност схващане за "съдбата" като сляпа, независеща от никого сила, която в даден момент обръща развоя на нещата в една или друга неочаквана насока. Прозират обаче и тенденции да се търсят по-реални, земни обяснения за развитието на сложната върволица от факти и събития - политиката и качествата на отделните императори, способността или негодността на пълководците, алчността на "варварите" и пр.

Приемственост между античната и византийската историография има не само по еднаквите концепции, но и от формална гледна точка. Това личи в общата композиция на историческите съчинения, в техния стил и език, в употребата на някои присъщи на античните историци шаблони при описване на събития, при даване на характеристики на отделни народи и племена и пр. За образец в композиционно и стилово-езиково отношение византийските писатели са имали различни предпочитания - едни от тях се стараели да подражават на Тукидид, други на Херодот, трети на Ксенофонт, на Полибий и пр.

Хроники (летописи). Вторият вид историографски творби, твърде популярни в ранна Византия, са хрониките (летописи). За разлика от историческите съчинения, които разглеждат един сравнително кратък период, в хрониките се засяга цялата световна история в нейното развитие до времето на съставянето на летописа. Авторът на хрониката, обикновено монах, започва най-често от Сътворението на света, след това проследява библейската история, историята на евреи, асировавилонци, гърци, перси, римляни, докато стигне до съвременните му събития. Типична за летописите е използваната в тях хронология, възприета под влияние на Църквата. За изходен момент се счита годината на Сътворението на света, станало, съгласно църковните писатели, през 5508 г. преди Рожество Христово. Така например, Миланският едикт на Константин Велики, който е издаден през 313 г. от н.е., се пада според византийската хронология в 5821 г.) (5508 плюс 313). Освен годината 5508, която се означава като ”Константинополска ера”, византийските летописци си служели понякога и с ”Александрийската ера”, според която Сътворението на света било станало в 5492 г. преди раждането на Христос.

Характерна за хрониките е тяхната лаконичност и склонност към проста регистрация на събитията - войни, походи, църковни събори, преврати, сваляне и качване на императори, нахлувания на ”варвари” и пр. Това не означава обаче, че на летописците са чужди каквито и да са обяснително-оценъчни разсъждения. Такива разсъждения има и те са, по правило, под знака на господстващия религиозен светоглед и на идеята за провиденциализма. Главният фактор, който според хрониста движи събитията, е волята на Бога. С нейното ”поставяне в действие” е започнало Сътворението на света и на първите хора, с нея се обяснява хода на всички следващи събития, в които се осъществява определен план на Божествения Промислител... Всеки, който съгреши срещу Бога, си навлича неговия гняв и този гняв се изразява в това, че Той изпраща разни беди - глад, суша, епидемии. А греши срещу Бога този, който напада християнската вяра и не се съобразява с църковните догми и обреди. Това е, накратко казано, веруюто на летописеца, насочено срещу всякакви друговерци и отстъпници от християнството - езичници, евреи, еретици.

Характерно за летописите е, че в тях, наред с данни за политически и други събития, изобилстват сведения за природни и социални бедствия (гладни години, голям студ, болести, земетръси, наводнения, налитания на скакалци). Бедствия, дължащи се според хрониста на Божия гняв поради хорските грехове. Благодарение на това схващане, споделяно от летописците, ние научаваме важни сведения за реколтата, за демографски промени, за климата и пр., които могат да интересуват стопанския историк, геолога, метеоролога и др.

Съставяни предимно с религиозно-морализаторска цел - да разкриват пред читателя каква е Божията воля и как Той наказва грешните и помага на праведните, хрониките са написани на по-лек и достъпен език, за да могат да бъдат разбрани и от по-слабо образованите. В това отношение те се отличават значително от историческите съчинения, чиито автори, в стремежа си да покажат своята ученост, се придържат към един по-висок, по-трудно разчитаем стил.

Интересна особеност на хрониките е тази, че често пъти техните съставители преписват свои предшественици почти буквално, без да отбелязват това. Понятието ”плагиатство” в днешния смисъл на думата е било непознато и да се следва дословно даден първообраз, без да се отбелязва кой е неговият автор, не се считало за нередно.

От историографите през V в. заслужават отбелязване Приск и Малх. В съчинението на Приск, запазено за съжаление само във фрагменти, най-голям интерес предизвиква описанието на лагера на Атила, където той е бил в качеството си секретар на един виден дипломат за водене на преговори между Византия и хуните. Във фрагменти е дошло до нас и съчинението на Малх, което представлява продължение на историята на Приск и се отнася до събитията между 474 - 480 г.

От историците през следващото столетие на преден план изпъква Прокопий от Кесарея (в Палестина). Той е бил близък на императорския дворец по време на царуването на Юстиниан I и е придружавал пълководеца Велизарий по време на походите му като негов секретар. Прокопий е автор на една история в осем книги, в която описва подробно войните с вандали, готи и перси. В тях се съдържат много сведения и за нашествията на славяните на Балканския полуостров.

Друго съчинение на Прокопий е т.н. ”Тайна история”. Докато в книгите си, посветени на войните на Юстиниан, той възхвалява твърде много императора и представя неговата политика в най-положителна светлина, в ”Тайната история” го виждаме в съвсем друга светлина - като жлъчен отрицател на действията и качествата на византийския василевс и особено на неговата съпруга Теодора.

Третият труд на Прокопий носи надслов ”За строежите”. В него се изброяват многобройните крепости, строени по време на Юстиниан в балканските земи и по границите на р. Ефрат и предназначени за защита на империята от нападенията на славяни, прабългари и перси. И тук преобладава панегиричен тон, коренно различен от тона и съдържанието на ”Тайната история”.

Други историци от VI в. са Агатий, Менандър, Протектор и Теофилакт Симоката. Съчинението на Агатий обхваща периода от 522 до 558 г. От историята на Менандър са запазени само откъси, отнасящи се до събитията между 558 - 562 г. В тях се съдържат важни данни за отношенията на Византия със славяни, авари и перси. Продължител на историята на Менандър е Теофилакт Симоката, чието съчинение в осем книги има за предмет времето на царуването на Маврикий (582 - 602).

Наред с произведенията, посветени на събития от светската история, са били писани през V - VI в. и истории на християнската Църква. Както се знае, пръв църковен историк е Евсевий Кесарийски (около 260/265 - 339). Автор е на една ”Хроника” и на една ”Църковна история”, в които се проследява историята на християнството от най-ранния период до Вселенския събор в Никея през 325 г. Ползвал е за изложението си като извори Филон Александрийски, Юстин Философ, Ориген, Платон, неоплатониците и др.

Продължител на Евсевий Кесарийски и негов голям почитател е следващият църковен историк - Сократ (380 - 440), родом от Константинопол. Съставената от него ”Църковна история” обхваща събитията от 306 до 439 г. Познавал е добре освен произведенията на ранната патристика, трудове на антични философски мислители и счита за полезни някои свързани с древното културно наследие дисциплини като граматика, реторика и философия. Поддържа схващането, че императорът е Божи поставеник и Византийската империя е богоизбрана.

В такъв дух е написана и ”Църковната история” на Созомен (IV - V в.). До нас е достигнала само част от нея, в която се разглеждат събитията от 325 до 439 г.

В ярко враждебен тон срещу монофизитите е историята на Теодорит Кирски (387 - 457). Тя обхваща периода от 325 до 429 г. Освен като църковен историк, Теодорит е познат и със своите екзегетически тълкувания на псалмите, на ”Песен на песните”, на проповеди на апостол Павел и др. Знае се, че тълкуванието му на ”Песен на песните” е било преведено на български от Константин Костенечки в началото на XV в.

Сред плодовитите църковни историци от ранна Византия се откроява Евагрий Схоластик (535 - края на VI в.). Книгата му, разделена на шест глави, обхваща събитията от 431 до 593/9 г. Използвал е множество извори от гръко-римската античност и от ранна Византия. Той се отнася критически към предоставения му на разположение фактически материал и взема отношение не само към въпроси, свързани с историята на религията и Църквата, но и с политиката на отделни императори.

От църковните историци в ранна Византия трябва да бъдат споменати още Теодор Анагност (края на V и първата четвърт на VI в.), Филосторгий (IV - V в.), Захари Ретор (към 70-те години на V в. - умрял около 560 г.) и Йоан Ефески (506 - края на VI в.).

Историята на Теодор Анагност е дошла до нас само от направени късно извлечения на византийския историк Калист Ксантопулос (XIV в.). Обхващала е събития от 326 до 537 г. и е написана в строго православен дух. Значително се отличава в това отношение от нея ”Църковната история” на Филосторгий, в която се разглеждат събитията от 306 до 425 г. Нейният автор е привърженик на възгледите на Евномий и се отнася положително към учението на Арий. За съжаление, това произведение е запазено само в откъслеци. Фрагменти и в по-късен период, на гръцки език, са дошли до нас и от ”Църковната история” на Захария Ритор, чийто оригинал е бил на сирийски.

На сирийски език е и ”Църковната история” на Йоан Ефески. Съчинението му е запазено само в откъслеци и стига до времето на император Маврикий (582 - 602).

От хрониките през VI в. интерес предизвикват две: на Йоан Малала и на Йоан Антиохийски. Хрониката на Малала е първия образец на популярна византийска хроника с всички присъщи на този вид съчинения белези - подчертан религиозен светоглед при обясняване на събитията и лек и достъпен за разбиране стил и език. Разказът започва от Сътворението на света и достига до края на Юстиниановото царуване. По същия начин е построена и хрониката на Йоан Антиохийски, която завършва със събитията до 610 г. и е запазена само във фрагменти.

Драматичните събития в началото на VII в., свързани с войните между Византия и Иран, са намерили отражение в поемата на Георги Писидийски, висш духовник в Константинопол и съвременник на император Ираклий. Съставена в ямбически триметри по подражание на Еврипид, тази поема описва подвизите на Ираклий, когото авторът сравнява с Херкулес. В нея има ценни сведения за отношенията на Византия с авари, славяни и прабългари.

През първата четвърт на VII в. е била съставена и т.н. ”Пасхална хроника”. Започваща, съгласно летописната традиция, от Сътворението на света, тя завършва със събитията до 629 г. По-голяма стойност на исторически извор има заключителната й част, обхващаща времето на царуването на Фока (602 - 610) и на наследилия го Ираклий, водил продължителните войни с персите.

4. *Литература*

Развитието на ранновизантийската литература минава под знака на две тенденции - от една страна все още твърде силно въздействие на гръко-елинистически традиции, от друга - непрестанно разрастваща се роля на християнската религия. В отделни случаи ”езическо” и ”християнско” вървят независимо едно от друго, а в други ги намираме в интересно съчетание, в своеобразна смесица между ”старо” и ”ново”. И това именно е най-характерния признак за ранновизантийските литературни произведения, което им дава специфичен облик. Специфични и нови са и някои появили се за пръв път литературни жанрове, като например житията, плод на една наложила се, изпълнена с религиозно въодушевление действителност.

Поезия. Силно развита и любима през античната епоха, поезията и сега има свои продължители и почитатели. Новото и характерното е вече големия брой поетически творби с религиозно съдържание, които са пряк резултат от стремежа на Църквата да въздейства върху съзнанието на вярващите, да ги настрои емоционално към възприемане на най-съкровените догми на вярата. Обичайно станало да се пишат химни и поеми за прослава на Христос, на Света Богородица, на вълнуващи епизоди от Стария и Новия Завет. Прочути химнописци с изявени лирически дарования били Григорий от Ниса и Григорий Назиански, спечелили си признание и като задълбочени познавачи на християнското учение. Химни с религиозно съдържание писал и Синезий от Кирена (от края на IV и началото на V в.). Най-голяма слава със своето творчество придобил обаче химнописецът Роман, по народност сириец, живял в края на V в. Запазени и дошли до наши дни са редица негови произведения с религиозни сюжети, които се отличават с непосредственост на чувствата и с естествен и ясен език. Признат още на времето си за един от най-великите църковни поети, той бил наричан от своите многобройни почитатели с прозвището ”сладкопоен”.

Наред с църковната поезия продължавали да се раждат през IV - VII в. и поетични творби със светско съдържание, в които още живеел духът на античността и се чувства човекът с неговите всекидневни грижи, страсти и радости, лишени от религиозна окраска. Ярък образец на светска поезия ни предлагат произведенията на Паладий от края на IV и началото на V в. Достигнали са до нас около 150 негови епиграми, които издават значителен поетически талант. По произход от Египет и свързан с местната елинистическа образована прослойка, настроен равнодушно и дори пренебрежително към християнската религия, Паладий дава израз в своите творби на мисли и настроения с напълно светски и на места с твърде актуален характер. В едни от епиграмите си той рисува бедността, която гнети хората на литературния труд, в други развива мотива за ”злите жени”, в трети отправя упреци към онези, които се отдават на политическа дейност.

Поетично дарование притежавал и живелият през V в. поет Нонос. Запазена е от него една поема от 48 части, в която се преразказват митическите истории, свързани с пътуването на Дионисий в Индия. Този поет обаче, влюбен в античността, не останал чужд и на религиозните настроения на своето време. В друга творба той излял вдъхновението си, за да въплъти в стихотворна форма посланието на Павел. И това е един от показателните примери за съжителство на езическо и християнско в творчеството на една и съща личност.

Влечение към поезията проявявал и историографът Агатий, един от най-образованите хора на своето време. Той е автор на един сборник от стихове под надслов ”Дафниака”, от който са достигнали до наши дни около 100 епиграми. В духа на елинистическата лирика се възпява в тях любовта, но заедно с това са си пробили път и християнски мотиви: в някои от тях се въздава хвала на различни светци и чудотворни икони.

Привличат вниманието и двама съвременници на Агатий - Павел Силенциарий и Йоан от Газа. Първият е известен с едно свое описание на църквата ”Св. София” в Константинопол, съставено в хекзаметри. Съставял и стихове, в които се възпява любовта. А от Йоан от Газа е дошло до нас описание на една прочута картина в родния му град, на която били изобразени митично-алегорични фигури. В творбите и на двамата се чувстват традициите на елинистическата поезия, преплетени с християнско-религиозни настроения. Това проличава особено ярко в описанието на ”Св. София”.

През първата половина на VII в. живял споменатият вече Георги Писидийски, който посветил своя поетически талант, за да възпее победите на Ираклий над персите. Така наречените исторически епоси (εγκωμια εποκα) били познат жанр във византийската литература още през V в. Те намерили в лицето на Георги Писидийски даровит представител, умеещ да си служи добре със стилистично-метрични образци от произведенията на Еврипид.

Романи и повести. За разлика от поезията, за която имаме запазени сравнително повече данни, сведенията ни за романи и повести в ранна Византия са оскъдни. Възможно е да е бил познат и разпространяван романът за живота и делата на Александър Велики, появил се през III в., за чийто автор се счита Калистен, един от сподвижниците на македонския владетел. Знае се, че под надслов ”Александрия” този роман е бил преведен през IX - X в. на български език. Вероятно още в ранна Византия (VI - VII в.) е била преведена на гръцки език повестта ”Варлаам и Йоасаф”, една от разпространяваните векове наред творби в много страни в Източна Европа, в Азия и Африка на различни езици - индийски, арабски, грузински, гръцки. Това е романизирана биография на Сидхарта и на Буда, основателя на будизма, и първоначалната ѝ редакция е на санскритски език. При превода ѝ във Византия са дали отражение християнски елементи. В центъра на повестта са синът на индийския цар Авенир, Йоасаф, и неговият наставник Варлаам, мъдър отшелник, който го въвежда в добродетелите на скромен и умерен живот. Възпитан в този дух и наследил след смъртта на баща си царския престол, Йоасаф се отказва от високия пост и се връща отново в пустинята, верен на даваните обети пред своя някогашен наставник. Изказано е и предположение, че гръцкият превод със съответната преработка в духа на монашеско-аскетическия идеал е дело на Йоан Дамаскин (VIII в.).

Жития. Един от разпространените литературни жанрове в ранновизантийската епоха са житийните произведения. Съставяни обикновено от монаси и духовници, те стоят изцяло под знака на религиозния светоглед. Централна фигура в тях е образа на *светеца*, загатнал, съобразно възприетата идейно-композиционна схема, още от дете за своето влечение към богоугоден живот и страстната си привързаност към християнската вяра. Най-често през този ранен период, когато спомените за гоненията срещу християните са били още силни, агиографите ни представят своя герой в качеството на преследван, тормозен, убиван - т.е. като мъченик за тържеството на своите убеждения, които отстоява твърдо дори и с цената на живота си. Обичайно е същевременно, в подражание на евангелските разкази, да се приписват на ”светците” свръхестествени качества и главно умението им да лекуват - било още докато са живи, било след смъртта си посредством своите мощи (като например Димитър Солунски). Изобщо елементът *чудо*, представляващ едно от основните средства за внушаване на вярата във всемогъществото на Бога и на неговите земни представители, изобилства в житийната книжнина още от тази най-ранна епоха на нейното създаване и популяризиране. А постепенно се добавя и един друг момент - в лицето на *светеца* се влагат черти и проявления на ромейски патриот, който се бори за защита на империята срещу настъпленията на нейните врагове - езичници, еретици, и изобщо ”друговерци”. *Светецът* това е непоколебим противник на ”варварите”, които, съгласно житиеписеца, са представени не само като верски, но и като политически противници, т.е. като опасни еднакво и за Църквата, и за държавата. И тук за пример може да бъде представен изваяния в агиографската книжнина образ на Св. Димитър Солунски, който е не само съвършен християнин, но и родолюбец, с чиято подкрепа солунчани съумяват да отбият нееднократно налитащите върху града славяни, авари и прабългари.

Едно от най-четените жития в ранна Византия е за ”Алексий, Божи човек”. В него се разказва за живота и делата на един благочестив християнин Алексий (края на IV и началото на V в.), представен през погледа на агиографа като образец на смирение и добродетел. На популярност се радвали и житията на Свети Георги, славен като унищожител на злото, изобразявано под вид на змей или ламя. Приписвали са му и други чудотворни дела. Вероятно на византийска почва - но кога точно не се знае - възникнал един разказ за вършени от Свети Георги чудеса (изцелява болни и бесновати с помощта на един железен кръст). Този разказ получил разширена, българска

редакция вероятно в края на IX в. като в него са включени епизоди за покръстването на българите, за първия български архиепископ и за войните на цар Симеон с маджарите.

Наред с редицата легендарни елементи в житията се срещат и достоверни данни, които ни разказват и някои страни от всекидневната действителност. Научаваме подробности за земеделието, за занаятчийството, за търговията, за бита в селото и града, за неволите на бедните хора. И ако днес сме в състояние да си създадем една сравнително пълна представа за състоянието на византийското общество през този ранен период, за положението на отделни слоеве от населението, това се дължи до голяма степен на дошлата до нас от това време агиографска книжнина.

Патерични разкази. Широко разпространение в ранна Византия получили т.нар. патерични разкази. В тях се описват случки из живота на калугерите и на отношението им към други лица - миряни или духовници. Изпъстрени със занимателни епизоди, тези разкази сочат, че ”черните братя” съвсем не са били откъснати от света с неговите страсти, грижи и неволи. Рисуват ни се, през погледа на разказвача, не само и не толкова като *свети люде*, но като земни хора с присъщите за тях добродетели и пороци, с противоречивата същност на човешката природа. Водещ мотив, легнал в основата на патеричната книжнина е да се порицаят и осмеят порочните и зли хора и да се възхвалят добрите. Задача, изцяло в духа на поучително-морализаторските принципи на християнството.

Нарастващият брой на патеричните разкази довел до обединяването им в сборници, познати под названието ”патерици”. В зависимост от своя произход и състав сред тях се открояват няколко групи с различни имена - Скритски, Римски, Азбучен, Ерусалимски и Своден. Почти всички са писани на гръцки език, но има и някои на латински. Най-старият патерик, съдържащ разкази за египетски отшелници е от края на IV в. Той е на гръцки език и през V в. бил преведен на латински и сирийски. Към 420 г. се появява, пак на гръцки език, друг сборник, чийто автор е еленополският епископ Паладий. Сборникът е познат под названието Лавсаика, тъй като е бил изготвен по поръчка на един висш византийски сановник - Лавса. Сборници с разкази за монаси са били съставени и през VI в. Богат по съдържание е патерикът от първата четвърт на VII в., в който намерили място епизоди за живота на монасите в Палестина, Сирия и Египет, разказани по преки впечатления на съответните автори.

Апокрифи. Наред с каноничните църковни книги (Библията, литургични текстове), както и с творби на видни богослови (Василий Велики, Григорий Назиански, Йоан Златоуст, Псевдодионисий Ареопагит и др.) все по-широко разпространение в ранна Византия започнала да получава т.нар. апокрифна (т.е. тайна) книжнина. Без да бъде напълно оригинално византийско явление, тъй като корените й лежат в по-дълбока древност, тази книжнина добила голяма популярност през разглеждания период и продължавала да се обогатява с нови творби и през следващите столетия.

В сюжетно отношение апокрифите са свързани главно със съдържанието на Стария и Новия Завет. В тях се описват различни събития от Светото Писание, но в значително изменен вид в сравнение с неговия каноничен вариант. Редуват се епизоди за живота и смъртта на Адам и Ева, за Авраам и Сара и техните потомци, за Мойсей, за Давид и Соломон, за Света Богородица и Иисус Христос, за апостолите Петър, Андрей, при които казаното в Библията се допълва с нови, измислени подробности, плод на творческата фантазия на съставителя на апокрифа, чието име в повечето случаи не се знае. Така се е получила по същество една нова, разширена и чувствително изменена редакция на част от Библията и особено на старозаветните писания. Броят на апокрифите нараствал непрестанно и се наложило за удобство и прегледност те да бъдат обединявани в сборници. Така възникнала т.нар. ”Палея”, обемното съчинение със сюжети от Стария Завет като се почне от разказа за Сътворението на света и се стигне до царуването на еврейския цар Давид. Предполага се, че ”Палея”-та е съставена не по-късно от IX в.

Сред редицата апокрифи се откроява една група, в която се поставя ударение върху *откровението* и *видението* като начин да се разкрият тайни на битието, да се узнае Божията воля, да се види какво очаква хората след завършека на света. От такъв род са апокрифите ”Видение Исаево”, ”Откровение Варухово”, ”Книга за светите тайни Енохови”. Водеща фигура в тях е пророк, възкачил се на небето и узнал много неща, които дотогава са били недостъпни за простосмъртните. Особено впечатляващи са апокрифите с есхатологично съдържание, в които се разкрива съдбата на праведните и на грешните - за едните вечно блаженство в рая, за другите безконечни адски мъки. Такава е сюжетната канава на ”Ходене на Богородица по мъките”, ”Павлово видение”, ”Григориево видение”. Това са дълбоко вълнуващи въображението творби със забележителни литературни достойнства. С ярки образи е изпъстрен разказът във ”Видение Григориево” за очакваната мирова катастрофа, която настъпва след поредица от знамения - мълнии и бури, поява на ангели, гърмящ и предупреждаващ от небесата глас. Страх и трепет е обхванал цялата вселена и ужас цари по лицата не само на онези, които очакват присъдата си, но и на самите ангели, които подготвят идването на Христос, за да раздаде възмездие. Процедурата по съденето завършва бързо и човешкият род, разделен на две половини, поема пътя на вечното си отвъдземно битие. Праведниците се заселват в Небесното царство, а за грешните е отредена огнената бездна. А какво става там и на какви мъки са подложени тези осъдени от Бога души се разказва подробно в ”Ходене на Богородица по мъките” - едно от най-впечатляващите със силата на художественото слово апокрифни произведения, послужило, наред с други творби с такъв сюжет, за основа на Дантевия ”Ад”.

В някои от апокрифите прозират социално-етични тенденции, прокарват се мисли срещу висшето духовенство, срещу богатите, властниците, немилостивите. Това са апокрифи, свързани и с еретически учения (на манихеи, монтанисти, месалияни). Такъв е например апокрифният Йоанов Апокалипсис. В него се говори за съдбата на човечеството след Второто пришествие и се предвижда сурово наказание за царете и патриарсите. Със социални елементи е пропит и апокрифът ”Книга за светите тайни Енохови”. Не липсват те и в апокрифа ”Ходене на Богородица по мъките”.

Един от интересните византийски апокрифи е т.нар. ”Откровение” (Видение) на Методий Патарски. Произходът на тази творба не е напълно изяснен. Приписва се на Методий, епископ на Патар (Мала Азия) или на константинополския патриарх от IX в. Методий. Бил е съставен първоначално на сирийски език, а по-късно - преведен на гръцки. Състои се от две части. В първата се разказва за началото на човешката история от Адам като се изреждат библейски или апокрифни царе. Втората част са предсказания за това, какво предстои да стане и за ”последните времена” до дните на Второто пришествие. Разказът е под знака на представата, че човешкият род е изпълнен с грехове и склонен към лоши дела. Възникнал сравнително рано, този апокриф, както изглежда, претърпял текстово разширение по време, когато на Балканския полуостров вече се чувствала опасността от започналото се нашествие на турците, означавани с името ”измаилтяни”. Те са представени като страшни опустошители, носещи смърт и разорение за редица страни - Персия, Армения, Кападокия, Сицилия, Сирия. Но краят на сказанието звучи оптимистично - след завършека на света нечестивите народи ще бъдат прогонени, ще се подобри животът на бедните, ще дойде и за тях време на благополучие, ще настъпи мир, щастие и радост.

Друг ранновизантийски апокриф, получил широко разпространение, е т.нар. ”Слово за Сивила”. Възникнал на основата на древни гръко-римски традиции, свързани с името на Сивила, жена с пророчески дарби и носещ названието сивилиани. Известни са няколко редакции - вавилонска, римска, еврейска, елинска, повече от 12 на брой. Под влияние на християнския светоглед предсказанията на Сивила претърпяват съществени промени. В центъра на пророчествата стои предсказание за бъдещето раждане на Исус Христос - очакван епизод, за който се разказва с фантастично звучащи подробности.

От ранна Византия датират книжовни творби, съставени под вид на запитвания и отговори и в такъв смисъл сходни като литературен жанр с ”Диалозите на Псевдокасарий”. По същество обаче, те имат апокрифен характер независимо от това, че съдържанието им се свързва обикновено с имената на авторитетни представители на богословската мисъл, за да звучат като съобразени с църковното учение. Пример за подобна творба е тъй нар. ”Беседа на тримата светители” - Василий Велики, Григорий Богослов и Йоан Златоуст, за която се предполага, че е възникнала през V - VI вв. Написани на достъпен език, такива произведения предлагат на любознателния читател отговори и обяснения за различни неща, често пъти твърде наивни, но поднасяни с абсолютна категоричност. Голяма част от отговорите се отнасят до често задавани, вълнуващи хората въпроси - за възникването и устройството на Вселената като чудно Божие творение, за ангелите и дявола, за небесните светила, за огъня, водите, моретата, планините, за това, как се крепи Земята, за създаването на Адам и от колко части е неговото тяло, кой е първия орач, кой е първия ратай, кое е първото изкуство, появило се на земята. Задоволявано било любопитството на питащите с някои подробности за лица и епизоди от Стария и Новия Завет (Адам, Ева, Авел, Каин, Ной, Авраам, Мойсей, Христос, Света Богородица, апостолите Петър и Андрей и други). Запитвано било кой е най-старият език, колко са народите по света, кои от тях са правоверни и кои не, колко царства има на земята, колко са престолите на земята и пр. Налице в произведения от подобен род е изобщо една пъстра мозайка от въпроси и отговори, която при това непрестанно се усложнявала и видоизменяла в хода на все повече увеличаващия се брой на твори с такова съдържание.

Гадателни книги. Интересен литературен жанр, спадащ към апокрифната и забранена книжнина, са т.нар. ”Гадателни книги”. В тях са намерили израз вечните, съкровени мечти на хората за здраве, за семейно и стопанско благополучие, за мирен живот, както и тревога за предстоящи бедствия - войни, болести, глад, суша. Водеща е представата, че по разни признаци - лунната фаза, начин на поведение на птици и домашни животни, треперене на ръката, необичайни за сезона гръмотевици, може да се предвиди какво ще стане. В зависимост от това са били съставяни указания кои дни са добри и кои лоши, кога трябва да се пътува и кога не и пр. Възникнали в древни времена (вавилонската и асирийската епоха), апокрифните книги са се разпространявали и през следващите столетия в пределите на Римската и на ранната Византийска империя. През V - VI в. те са били събрани от византийския писател Йоан Лидос (490 - около 565) в сборник под заглавие ”За знаменията”. По-късно претърпяват някои преработки и продължават да се четат въпреки недоброжелателното отношение на Църквата към такъв род книжнина, смятана за белег на все още неизживяно езическо мислене и на неподходящи за християнина суеверия.

5. Богословие

Създало трайни традиции в произведенията на ранната патристика, богословието продължавало да се развива като една широко разпространена дисциплина и през разглеждания период. Трайна оставала при това връзката между богословие и философия, при подчертана склонност на богословите да използват от разсъжденията на философите това, което би подкрепило основни положения на църковното учение.

Един от изтъкнатите представители на богословието в ранна Византия е Дионисий Ареопагит - личност, за чийто живот и дейност се знае малко и все още се водят спорове. Изказано е мнение, че може би това е грузинския богослов Петер Ивер (411 - 491), ръководител на философската школа в Газа. Поради редицата неясноти, някои от изследователите предпочитат да употребяват условното название ”Псевдодионисий Ареопагит. Известно е, че през първата половина на VI в. името му е било споменавано на свикания през 553 г. църковен събор в Халкедон. Произведенията, за които се знае, че той е автор, са следните: ”За небесната йерархия”, ”За църковната йерархия”, ”За божиите имена” и ”Мистическото богословие”.

В духа на неоплатонически представи и на традиции от ранната патристика, Дионисий Ареопагит схващал Бога като абсолютно, безконечно и недостъпно за разума творческо начало. Оттам и твърдението му, че това начало стои над всякакви епитети и доколкото подлежи на дефиниция, то това може да стане само по пътя на отрицателните определения като ”неизказуемо”, ”невидимо”, ”необяснимо” и пр. Твърдение, с което Дионисий Ареопагит се нарежда между най-видните представители на апофатичната (отрицателна) теология. Същевременно обаче, той развива и обосновава възгледа, че това абсолютно, безконечно и недостъпно за разума начало обхваща в себе си всички висши добродетели и качества: то е доброто, благотворното, вечното, то е любовта, силата, мъдростта и пр. С други думи - за неговото определение са възможни и допустими всички най-достойни определения и епитети. Виждаме и тук отбелязаното вече съчетание между апофатичната (отрицателната теология) и катафатичната (утвърдителната), на която не били чужди представители на ранната патристика.

Своеобразно съчетание между платонизъм и християнство виждаме във възгледите на Дионисий Ареопагит за възникването на Вселената. Той поддържа идеята за *божествената еманация*, т.е. за излъчването като процес, водещ до последователното пораждане на отделните съставки на Космоса. За разлика от неоплатониците обаче, които поставят като първа група от тези съставки езическите богове, демоните и героите от митологията, Ареопагит ги заменя с групата на ангелите - безплътни същества, най-близки до Бога, заобиколили неговия трон и изпълняващи различни функции и на небето, и на земята по нареждане на Небесния Повелител. Въз основа на пасажи в Библията, отнасящи се до света на ангелите, той разграничава при това три равнища на управници и служители в това царство. Най-горе стоял Всемогъщият Повелител - Бог, заобиколен от първата главна категория небесни поданици - с названията херувими, серафими и престоли. Следващата, по-низша степен от небесното войнство носела названията господства, сили и власти. А третата група Божии служители били архангелите и ангелите. Така във въображението на Дионисий Ареопагит представата за Небесно царство, намерила място и в произведения и на ранната патристика, получила пълния си завършек. Макар и да се основавали на цитати, извлечени от старозаветни книги, тя съдържа и оригинални черти, плод на фантазията на нейния автор.

Смесица от неоплатонизъм и християнство може да се открие и във възгледите на Максим Изповедникът

(Конфесор), един от видните представители на богословската мисъл от края на VI и първата половина на VII в. (580 - 662). Много страници отделя той в своите съчинения на въпроси в областта на космогонията (за Сътворението на Вселената, за същината на човека, за духа и материята). Във възгледите му преобладава изобщо аскетично-мистичен светоглед, при което на преден план се поставя *откровението*. Интересни са неговите разсъждения за *волята* като неизменна част от човешката природа.

Сред многобройните му творби се откроява словото ”За любовта”, състоящо се от четири части. Известен е и като съставител на един сборник сентенции и поговорки, извлечени предимно от Библията, както и от съчинения на философи, писатели, поети, историци от древногръцката и римо-елинистическата епоха. Виждаме в случая показателен пример за съчетание на *езическо* с *християнско*, при което се отдава признание не само на мъдростта на Светото Писание, но и на мъдростта, която блика от произведения на езически мислители. Този сборник, предназначен за поучение на християните в дух на добродетелност, смирение и благоразумие, поставя начало на практиката да се съставят творби с такова съдържание и през следващите столетия.

За разлика от схващанията на Дионисий Ареопагит и Максим Конфесор, в които на преден план се откроява мистичното и ирационалното, у други представители на ранновизантийската теологична мисъл като например Леонтий Византийски и Йоан Филопон преобладава стремеж да се обосноват основните положения на християнската религия с помощта на доводи от логически характер, свързани с ролята на разума. И докато Дионисий Ареопагит и Максим Конфесор са по-близки по възгледи до Платон и неоплатониците, Филопен и Леонтий предпочитат да привличат и да използуват философията на Аристотел и най-вече елементи на неговата логика. Това разделение на византийското богословие на две главни направления - едното, поставено на подчертано мистична основа, другото - търсещо аргументи с по-рационално звучение, е характерен белег не само за ранна Византия, но е налице и през следващите столетия.

Един от заслужаващите внимание представители в историята на ранновизантийската богословска мисъл е Йоан Лествичник, живял приблизително от 579 до 650 г. За разлика от богословите като Максим Конфесор, Дионисий Ареопагит, Йоан Филопон и други, при които на преден план стои догматиката, Йоан Лествичник се вълнува предимно от въпроси от социално-етично естество. В това отношение той показва близост с възгледите и проповедите на Йоан Златоуст. Но докато проповедите на Йоан Златоуст имат за цел да разрешат парливите социално-етични проблеми в самото общество, без да се търси спасителен изход вън от него, у Лествичник препоръката е да се осъществи пълно отчуждение от греховния свят и да се поеме пътя на отшелника и монаха. ”Днешният век твърде много се е развратил” - това е ръководната мисъл на неговите разсъждения, водеща го до извода, че е най-правилно вярващият да скъса изобщо с него и с бушуващите сред хората различни пороци - сребролюбие, надменност, алчност, безчувствие, многоглаголстване, лицемерие, преяждане и пр. Изброявайки ги, Лествичник ни противопоставя една стълбица от добродетели като целомъдрие, скромност, незлобивост, умереност в ядене и сън, чести молитви, продължително безмълвие и пр. Това са добродетели, които влизат в нравствения кодекс през най-ранните години на появата на монашеството и отшелничеството и които намират утвърждаване в произведенията на Йоан Лествичник и то с особена сила и настойчивост. Те са именно според него онзи решаващ ключ, който ще доведе ”вярващия” до желаното избавление на душата и до избягване на вечните мъки в ада. Да се постигне лично спасение и да се заслужи Небесното царство - това е крайната цел.

Възгледите на Йоан Лествичник продължавали да оказват въздействие и през следващите столетия. Те легнали в основата на произведенията на такива религиозни мислители като Симеон (”Новият богослов” от X в., както и в основата на създаденото през XIII - XIV в. учение на исихастите.

6. Църква и монашество

Развитието на богословието върви ръка за ръка с непрестанно засилващата се роля на Църквата. Все по-големи ставали привилегиите на висшия клир, все по-осезателно се чувствала подкрепата, оказвана на духовенството от страна на светската власт в лицето на константинополските василевси. По силата на наредба издадена през 408 г., се давало право на епископите да участват заедно с други видни граждани в избора на едни от главните органи на градското самоуправление - дефензорите. Това усилвало възможността на епископите да играят още по-голяма роля в живота на най-значителните градски центрове на империята, където се намирали техните катедри. През 431 г. се прибавила нова привилегия - правото на Църквата да взема под закрила лица, преследвани и потърсили убежище в храмовете (така нареченото ”азилно право”). С много съществени последици се оказала издадената през 470 г. императорска наредба, по силата на която всякакви видове имоти, придобити и притежавани от Църквата, се обявявали за неотчуждаеми. Ще рече, църковните имущества могли само да се увеличават, но не и да намаляват - нещо, което дало силен тласък на без това напредналия вече процес на превръщането на църквата, и по-точно на висшия клир (епископи и патриарси), във внушителна икономическа сила. С някои изменения тази наредба била потвърдена в няколко новели на император Юстиниан I. Обширни поземлени имущества, обработвани предимно от роби и колони, притежавали по негово време патриарсите в Ерусалим, в Антиохия, Александрия и Константинопол.

В процеса на укрепване на църковния институт ставало наложително да се изгради на трайна основа каноничното право като сбор от решения на вселенски и местни събори, на препоръки и мисли на изтъкнати църковни отци.

Първата редакция на такъв сборник, получил названието ”Номоканон”, в който морално-религиозни повели, характеризиращи същината на християнството, се преплитат с юридически норми, се свързва с името на константинополския патриарх Йоан III Схоластик (565 - 577).

Все по-разширяващите се икономически и правни привилегии на духовенството имали от една страна положителни последици, доколкото укрепвали ролята и влиянието на църковния институт като важен фактор в духовния живот на византийското общество. Същевременно обаче, не малко свещенослужители (и по-специално представители на висшия клир патриарси, митрополити, епископи) все повече се отдалечавали от евангелските повели за скромен и въздържан живот. Растяла пропастта между това, което те проповядвали и изисквали от вярващите и тяхното лично битие, което съвсем не било пример за подражание от гледна точка на християнската религия.

До същия извод ни водят наблюдения и върху състоянието на монашеството. Наред с малки, сгушени в труднодостъпни местности манастири, все по-често се хвърлят на очи богати манастирски обители, които разполагат с обширни поземлени имущества и не се свенят да използуват труда на роби и колони. И тук е нарушен евангелският призив за скромен живот, за отказ от материални блага, за спазване на строгите правила на монашеския устав. Едва ли е случайно, че дълбоко предани на монашеските идеали религиозни мислители като Йоан Лествичник нескрито изразявали тревога от заобикалящите ги пороци, на които не са били чужди по това време някои калугери.

Безпокойство предизвиквало и това, че броят на манастирите ставал прекомерно голям. Само във византийската столица през 518 г. те били 56, девет години по-късно - през 527 г., числото им достигнало до 76. На практика това означавало, че все повече нараствал броят на поданици, от които държавата няма полза, тъй като наденалите черното монашеско расо не плащали данъци, не могли да бъдат привличани на никакви чиновнически служби, не служели във войската. Израз на тревогата от прекомерното увеличаване на броя на монасите е една наредба на император Маврикий (582 - 602), с която се забранявало на чиновници да стават калугери, а също на войници, по време, когато отбиват своята служба. Но ако се съди от това, което виждаме през следващите столетия, тази наредба останала само на книга.

В борба срещу ”инакомислещите”. Въпреки че християнството било вече отдавна утвърдено държавно вероизповедание с точно установени догми и култ, религиозното ”разномислие” продължавало да бъде един от характерните белези във византийското общество с неговия пъстър в етническо и социално отношение състав. Наред с поданиците-християни не малък бил броят на евреите, които държели твърдо на своята вяра, а имало все още и поддръжници на езически политеистични култове. Нещо, което тревожело хората на Църквата, а и на подкрепящата я светска власт. Тази тревога достигала понякога до прояви на нетърпимост и дори на фанатизъм спрямо инакомислещите. Фрапиращ пример за това е погрома в Александрия през 397 г., когато надъхана от религиозна омраза тълпа разрушила прочутия езически храм на Серапис. А през 415 г. пак в Александрия била нападната и убита Ипатия, една от най-известните преподавателки по математика и философия в тамошната висша школа.

Предприети били по внушение на александрийския патриарх Кирил гонения срещу живеещите там евреи, а синагогите им били изгорени.

Ненавистта срещу всякакви изяви на инакомислие получила много остри форми при царуванията на Юстин I и Юстиниан. На сурови гонения по време на Юстин били подложени монтанистите (учение, обявено за ерес и отличаващо се със своите мистични и социално-нивелиращи възгледи). Преследвани жестоко били и манихеите, чиито възгледи се разпространявали главно източните провинции на империята. В същия дух била и политиката на Юстиниан. Още през първите години след възкачването му на престола бил издаден едикт, с който се давал на еретиците тримесечен срок да се откажат от своите вярвания и да се върнат в лоното на Църквата. Очаквала ги в противен случай ”гражданска смърт” - лишавани били от правото да заемат държавни служби, да наследяват, да се явяват пред съд като свидетели. Имотите на еретици, при липса на православни наследници, трябвало да бъдат конфискувани в полза на държавата. Известна е наредба от 535 г., с която се постановява писанията на четирима духовници, обявени за еретици, да бъдат изгорени. Специално за манихеите били издадени няколко закона, предвиждащи смъртно наказание.

Редица мерки били предприети и срещу езичниците. Всички техни храмове трябвало да бъдат предадени на Църквата, а на изповядащите езически култове се забранявало да заемат държавни служби. С наредба от 529 г. била закрита висшата философска школа в Атина, тъй като се считала за център на езическата философия. На сурови гонения били подложени самаритите - юдейска религиозна секта в Палестина.

Несторианство и монофизитизъм. Наред с противоречията между християни, юдеи и езичници, довели до големи гонения, раздори и разногласия разтърсили и самата Църква. След кратко затишие, настъпило след Втория вселенски събор в Константинопол, избухнали отново спорове по въпроса за природата на Христос. Израз на това са възникналите през първата половина на V в. учения на Несторий и Евтихий.

Несторий, константинополски патриарх, заел престола през 437 г., стигнал, разсъждавайки върху този въпрос, до убеждението, че Христос се е родил не като богочовек, а като обикновен човек, и че получил след смъртта си Божествена същност. Поради това, считал той, Дева Мария трябвало да се нарича не Богородица, а Христородица. Това твърдение предизвикало голям смут, тъй като култът към Божията Майка бил много популярен. Доводите на Несторий, в които прозират нотки на рационализъм, му спечелили някои привърженици сред духовенството, но в крайна сметка се наложили противниците му и той бил заклеймен като еретик на свикания през 431 г. Трети вселенски събор в Ефес (Мала Азия).

Но затишието не било за дълго. Конфликт, не по-малко остър, разтърсил църковните среди с твърдението на друг висш константинополски духовник - Евтихий - че у Христос е имало не две, а само една природа - божествената. От там и учението му станало известно с названието *монофизитизъм*. В подкрепа на възгледите на Евтихий се обявил александрийският патриарх Диоскор, но и противниците на монофизитизма не били малко. Споровете ”за” или ”против” се разгорещили до степен, вещаеща реална заплаха за пълен разкол сред Църквата. Но и този път надделели привържениците на Никейския ”Символ на Вярата”. На свикания през 451 г. Четвърти вселенски събор в град Халкедон (Мала Азия) монофизитите били осъдени като еретици. Потвърдена била и анатемата срещу Несторий.

Но острите разногласия продължавали и то не година-две, а в течение на век и половина. Намесила се и светската власт като всеки от императорите изразявал по един или друг начин отношението си по въпроса за природите на Христос. Поначало било поддържано каноничното гледище, но някои императори (най-вече Анастасий I) не криели симпатиите си към монофизитизма или най-малко - били склонни да смекчат суровите мерки срещу последователите на това учение.

Погледнато през призмата на богословската тематика, несторианството и монофизитизма са едно от характерните явления в духовния живот на византийското общество през разглеждания период. Същевременно обаче - и това се хвърля ярко на очи - тези учения са свързани тясно с домогвания, от чисто земен характер - за първенство, за ръководна роля, за решаващ глас. Амбиции от подобен род никак не са били чужди на някои върховни представители на християнската общност във Византийската империя в лицето на патриарси и висши духовници в Константинопол, в Александрия и в Антиохия, които, вплетени в борба за *правата вяра*, се стремели да надделеят един над друг, да укрепят собствените си позиции срещу своя съперник. Свидетели сме при тези ожесточени спорове изобщо на едно нерядко срещано и в миналото, и в нашето съвремие явления, а именно в името на принципи и възвишени идеи да се защитават тясно ограничени интереси, да се осъществяват себични цели. В това отношение историята около разногласията във връзка с природите на Христос е показателен пример.

Същевременно под знака на несторианството и монофизитизма са намерили израз настроения и на по-широка етнополитическа основа. Учението на Несторий, както се вижда от развоя на събитията през V и VI в., се разпространявало главно в Сирия. То станало там своего рода местна религия, чрез която жителите на тази провинция изразявали на недоволството от константинополската власт и желанието си да се откъснат от нея. Етнополитически и сепаратистически настроения, намерили, от своя страна монофизитизма, който получил широка популярност в Египет сред коптското население. Така, независимо от това че и несторианството, и монофизитизмът били заклеймени на събора в Халкедон като "ереси", тези учения не само че не били изкоренени, но продължавали да печелят привърженици и да предизвикват тревоги и сред църковната, и сред светската власт в лицето на константинополските василевси. В това ни убеждават ред събития през втората половина на V и през VI в. Може да се каже, че изненадващо бързите успехи на арабите в техните завоевателни действия в източните провинции на Византия се дължат в немалка степен на това отчуждение на религиозна и етнополитическа основа.

7. *Изкуство*

Картината на ранновизантийската култура би била далеч непълна, ако не се вземе под внимание развитието на изкуството - една от сферите на творческа дейност, оставила забележителни образци със силно емоционално въздействие. И тук, както при ранновизантийската литература, може да се говори за две тенденции, развиващи се независимо една от друга или преплетени в своеобразно единство - от една страна античното насилие, от друга - въздействието на християнската религия.

Развитие на живописта. Ролята на християнската религия. Наред със запазените антични традиции, които се личат в преобладаващата светска тематика и по-реалистични черти, в изобразителното изкуство все по-властно се налага християнският светоглед. Започнало плахо първите си стъпки в катакомбите, когато неговите привърженици са преследвани, християнското изобразително изкуство се разгръща с пълна сила, когато християнството е провъзгласено за държавна религия и Църквата влиза в съюз със светската власт. Сега вече това изкуство е не само вид художествена дейност с определено идейно съдържание, но се превръща в един от най-действените фактори за утвърждаване на християнската вяра в съзнанието на хората. Фактор, действуващ по пътя на визуалната информация с нейните подчертани възможности за лесно възприемане.

В тематично отношение раннохристиянското изобразително изкуство тръгва първоначално по пътя на символиката. По стените на катакомбите почти не се срещат лица и сцени от Светото Писание, а вместо това преобладават изображения със символично значение, подсказващи за главните свещени персонажи и за най-популярните християнски догми. Така например рисунката на риба означава Христос, а Светия Дух е представен като гълъб. Под образа на птици се подразбира безсмъртието на душата, а под образа на венец - победата на Христос над смъртта. Чрез изобразяването на лоза се подсказва за един от главните християнски обреди - причастието. Като символи служат понякога и мотиви от езическата древност, получили своеобразно преосмисляне. Така, под образа на античния певец Орфей се крие Христос, образите на Амур и Психея означават безсмъртието на душата.

С превръщането на християнството в държавна религия наред със символиката се преминава все по-подчертано към въвеждане на антропоморфизма като основен идейно-художествен елемент. И това е всъщност главният път, по който продължава по-нататъшното си развитие християнското изобразително изкуство. Образите на старозаветните пророци, на Христос, на Света Богородица, на Йоан Кръстител, на различни светци и мъченици - било като единични фигури, било в сложни композиционни сцени - това е обичайната тематика, застъпена в изпъстрените със стенописи църковни сгради. Постепенно се утвърждават определени канони - къде и какви сюжети от Стария и Новия Завет трябва да бъдат изобразени в зависимост от предназначението на храма, от това, на кого е посветен той и пр. Освен в църковната стенопис антропоморфизмът намира израз и в иконата, т.е. в едно от най-типичните изяви на християнското изкуство, оставило забележителни образци в резултат на многовековното си развитие.

Налагането на антропоморфизма е продиктувано от познавателно-дидактични съображения, т.е. от стремежа да се поднесат на вярващите и да се запечатат в съзнанието им особено важни моменти, свързани с появата и историята на християнската религия и Църква. Наред с това така да се каже първично предназначение, появата на човешкия образ по стените на храмовете или върху иконите придобива в резултат на богословските интерпретации един значително по-широк, религиозно-философски

смисъл. Светият образ (на Христос, на Света Богородица, на апостоли и мъченици и пр.) започва да се схваща като своего рода посредник между вярващия човек и Небесния мир, като обект на съзерцание и почит, даващ възможност да се насочат мислите на молещия се към духовното свръхбитие, да се приближи той до така желаното богопознание, за което нееднократно става дума в съчиненията на византийските богослови. Богопознанието съгласно техните проповеди е най-надеждният път за спасение на душата, т.е. за осъществяване на сотириологичната цел като една от най-важните страни на християнското учение. Така прочее ролята на Светия образ според теоретиците на християнската религия се свързва с гносеологични и сотириологични функции, считани за полезни и необходими за вярващия. Чрез култа към този образ християнинът се издига, твърдят те, на едно по-високо духовно равнище, подготвящо пътя му към Небесното царство.

Така формулираната постановка за Светия образ води до утвърждаването на нови, по същество естетически и художествени принципи, които отличават коренно византийското изобразително изкуство от античното изкуство. За разлика от античния идеал, който държи твърде много за външната красота и хармония при изобразяването на човека, сега идеалът е по-друг - да се подчертае неговата душевна красота, да се показват неговите добродетели в духа на християнската религия. Плътта трябва да отстъпи пред душата, а формата (от гледна точка на античните представи за хармония и красота) да остане на заден план за сметка на съдържанието, т.е. на вложените от живописеца идеи и символи в духа на църковното учение. Казано с други думи, изобразителното изкуство, що се отнася до една от главните теми - човешката фигура - тръгва по пътя на спиритуализма. Път, водещ от художествена гледна точка до тенденции към обезплътяване и одухотворяване на образа. Това е, накратко казано, църковният канон, налаган на зографите и то не само в ранна Византия, но и през следващите столетия. Като важно средство, акцентиращо на представите за святост и одухотвореност, се използва, при това широко, светлинният ефект чрез окръжаването на изобразяваните фигури с много светлина, както и със съответни багри -

златни, пурпурни, зелени. В това отношение византийската художествена мисъл и практика са изработили определени правила, възприети по-късно в изобразителното изкуство и на други страни, влезли в кръга на византийската православна култура (България, Русия, Сърбия).

Не трябва да се забравя, че на тенденциите към унифициране на църковното изобразително изкуство, характерно за ранна Византия, са се противопоставяли местни тенденции и направления, неизбежни при разнообразието на многото етнически и племенни общности, живеещи в различни краища на империята. Съществували са през разглеждания период, както личи от редица примери, отделни живописни школи (в Египет, в Сирия, в Палестина, в Армения, в Италия) - всяка със своя специфика. Някои от тези школи, които са плод на оригинално виждане и на народни традиции, достигали по-широк териториален обхват, като например школата в Сирия, докато други имали по-локално значение. Наред с това провинциално изкуство през VI - VII в. се оформил и един общ център на живописта в Константинопол. Там бил възприет и прокарван най-ярко наложеният от богословите стил на спиритуализъм в изобразителното изкуство с характерното за него обезплътяване и одухотворяване на човешкия образ. По други пътища обаче се развивала живописната школа в Сирия, от която били повлияни живописците и в други области на империята. Лицата на Христос, на Света Богородица и на различни светци изобразявани по стените на храмовете или върху икони са чисто източни, семитски типове. Образите са взети от живота, те са твърде реалистични, и далеч от идеята да им се отнеме плътското начало. Своя специфика имат и образите на лица от Свещената История в Египет. И тук изискваният от Църквата спиритуализъм е пренебрегнат, за да отстъпи място на по-реалистични виждания, на склонност да се изобразяват човешки фигури от плът и кръв, така както ги е търсел и виждал живописецът сред заобикалящите го хора.

За характера на византийската живопис през IV - VI в. може да се съди и по следните по-главни видове паметници: 1) художествени миниатюри върху различни книги със светско или религиозно съдържание; 2) фрески и мозайки по подовете или стените на храмове или на светски сгради и 3) изображения върху различни тъкани (пердета, килими, завеси и пр.).

Миниатюри. Миниатюрната живопис през разглеждания период е била особено развита в Египет и Сирия, а през VI в. станала популярна и в Константинопол. Тя е била дело обикновено на безименни, но прилежни майстори, които работели с любов за украсата на ръкописите в продължение на години. Някои от тези миниатюри са били с антична тематика, а и по стил са били напълно в духа на миналото, със сюжети от древната история и митология. Такъв е напр. прочутият "Диоскорид", изработен в началото на VI в. по нареждане на една византийска аристократка. В него са изобразени портрети на 14 видни древни лекари, а също така и разни лечебни растения в Египет. Изобразен е и самият автор в разговор с две женски фигури, персонификации на "откривателството" (ευρεσισ) и "вниманието" (επινοια). Изящните линии на рисунките и богатата полихромия са изцяло в стила на елинистическите и по-специално на александрийските художествени традиции.

Силно разпространение през разглеждания период получили и миниатюрите с религиозно съдържание. Още през IV в., вероятно в Сирия, е било изработено едно обширно илюстровано издание на най-важните моменти и сцени от Библията. През VI в. започнали да се правят илюстрации върху ръкописи на отделни епизоди от Новия Завет. Главни центрове на този род миниатюри са били Александрия и Антиохия. В миниатюрите, изработвани от александрийски майстори, продължават своето развитие традициите на елинистическото изкуство, докато в миниатюрите с произход от Сирия личи местния импресионистичен стил (по-груби, но изразителни фигури, които дишат живот и страст).

Миниатюрната живопис с религиозно съдържание оказала значително влияние за изработването на определени типове на лица или сцени от Стария и Новия Завет, които започнали да се изобразяват вече в големи размери чрез фрески или мозайки в храмовете. С други думи, миниатюрите съдействували за изграждането на монументалното църковно изобразително изкуство в ранна

Византия. В това се крие тяхното важно художествено-историческо значение.

Изображения върху тъкани. Тъкани с различно предназначение (за завеси, за покривки, за килими, за облекло) и от различни материи (вълна, коприна, лен) са били широко произвеждани в ранна Византия и особено в големите градове - Константинопол, Александрия, Антиохия. Най-прочути през IV - VI в. са били тъканите, идващи от Египет. Голяма част от тях са били изпъстрени с грижливо изработени рисунки, от които можем да съдим добре за характера на тогавашната византийска живопис и главно за съществуващата смесица между елинистически, ориенталски и християнско-религиозни черти и влияния.

Върху някои от тъканите, особено с египетски произход, са били изобразявани сцени с антична тематика напълно в духа на александрийските традиции (пастирски идилии, играещи деца, нимфи, лов на зверове и др.). На други тъкани срещаме само орнаментални мотиви (геометрични фигури, растения, листа и пр.). Това са били предимно тъкани от Сирия и Месопотамия, където е било силно ориенталското светоусещане, склонно към богата орнаментика без човешки образи. В тъканната живопис започнали да си пробиват път и влияния от съседната Персия. Любим сюжет през VI в. станало изобразяването на ловна сцена - убиване на лъв от конник, въоръжен с копие. Този сюжет е бил силно разпространен в сасанидското персийско изкуство.

Имало е най-сетне и тъкани, на които са били изработвани сцени с религиозна тематика, взета от Стария или из Новия Завет (напр. Рождество Христово, Благовещение, пророк Данаил между лъвовете и т.н.).

Подобно на миниатюрите и тъканната живопис, която била много популярна, оказала въздействие за формиране на монументалното църковно изобразително изкуство. И в нея са били създадени типове на лица и сцени от Светото Писание, които могли да бъдат използувани от зографите и майсторите на мозайката в християнските храмове.

Мозайки. Обичаят да се правят изображения с мозайка е бил твърде популярен. Византийците били големи майстори на мозаечната техника и я развили още през този ранен период до съвършенство. Особено разпространена била практиката да се правят изображения с мозайки по подовете на обществени сгради и на дворци. За пример може да бъде посочена мозаечната украса на пода в двореца на Кабр Харим (близо до Тир във Финикия), изработена вероятно в края на IV в. Тематиката е чисто светска и издава елинистически тенденции: селски сцени, играещи деца, различни животни и пр. В подобен дух са и мозайките в големия дворец в Константинопол, открити при разкопките през 1935 г. и произхождащи от IV и V в. На фона, изработен с бели кубчета, са изобразени с голямо майсторство ловни сцени, епизоди из античната митология, борби между животни, пейзажи и пр.

Полихромната мозаечна техника била използвана за изработване и на портрети. Портретното изкуство, наследено от елинистическата и римската епоха, продължавало да привлича ръката на художника. Като най-добър пример за това могат да бъдат посочени прочутите изображения в църквата ”Св. Витале” в Равена на византийския император Юстиниан I, съпругата му Теодора и техни дворцови сановници. В тях се долавя майсторството на художника-реалист, склонен при това към известен импресионализъм в предаването на изражението на лицата. Този стил на равенските портрети се тълкува като влияние на сирийската школа, която през това време е била твърде популярна и е оказвала въздействие върху равенските художници.

Голямо приложение започнала да намира мозаичната техника и за изработване на сцени и образи от Светото Писание, които украсявали стените на храмовете. Мозайки с подобно съдържание намираме в църквата ”Св. Витале” в Равена наред с портретите на Юстиниан и Теодора. Такива мозайки са били правени през VI в. и в Константинополските църкви ”Св. София”, ”Св. Апостоли”, ”Св. Никола”. Мозаечната религиозна живопис се развивала и през следващото столетие. Най-добри образци от нея представляват изображенията в църквата ”Св.

Димитър” в Солун и в църквата ”Успение Богородично” в Никея.

Скулптура. За разлика от живописта, скулптурата в ранна Византия не получила особено развитие. Продължена била традицията от римската епоха да се правят барелефи върху колони и статуи на отделни императори, за да бъдат увековечени бойните им подвизи над враговете. По-известни са били статуите на Константин I и на Юстиниан I, за които има сведения в писмени извори, макар и понастоящем да не съществуват. Най-прочути са били барелефите на Теодосий I (от 386 г.) и на Аркадий (от 402 г.). Те също не са запазени и за тях се знае само по рисунки от XVI и XVIII в.

Освен при статуи и барелефи, монументална скулптура през IV - VI в. била използвана при изработването на стени на амвони и на саркофази. Особено е прочут един амвон на солунска църква от V в., на който са изваяни различни сцени от Новия Завет. От саркофазите най-голям интерес предизвикват няколко саркофага в Равена, където също има скулптурни изображения от Новия Завет.

По изключение през този период са били правени и отделни статуи на лица от Светото Писание. Особено привличат вниманието две статуи на Христос като Добрия Пастир, които се пазят в музея в Константинопол. Изработката е твърде изящна и напълно в духа на елинистическата скулптура. Интересен е и един бюст на апостол Марко (пак в Цариградския музей), както и един барелеф, представляващ тримата еврейски младежи в пещта. Творби от подобен род са били обаче рядкост. Монументалната скулптура с религиозни сюжети не е била по вкуса на Източната църква. Тя е била третирана като проява на идолопоклонство и постепенно деградирала и угаснала напълно.

За сметка на изчезващата монументална скулптура, силно развитие през този период получили дребните скулптурни творби, изработвани главно от слонова кост. Особено популярни били т.нар. консулски диптихи (малки, изящно украсени с изображения плочки от слонова кост), които били подарявани от консулите и от други висши сановници, когато заемали службата си. Скулптурите на някои от тези диптихи са чисто светски, докато други са с религиозни сюжети. Изработката е твърде фина и грижлива.

Силно развито в ранна Византия било бижутерийното изкуство. С голяма вещина и изящество са били изработвани от злато и от сребро разнообразни предмети (чаши, дискоси, кръгли плочки за украшение, кръстове и пр.). Много от предметите са и богато орнаментирани със сюжети от Светото Писание, със сцени от античната митология и пр. Особено прочут е един сребърен дискос от VI в., намерен в Керч. На него е изобразен византийски император, вероятно Юстиниан, възседнал на кон и предшестван от една Виктория (Нике), която държи в ръката си победен венец.

Архитектура. Развитието на ранновизантийската архитектура е било подчинено в голяма степен на изискванията на Църквата. След като християнството станало държавна религия виждаме усилен строеж на храмове по всички краища на империята. Храмът - това е било главното място за събиране на вярващите и за извършване на литургичните служби, считани като едно от основните сакрално-мистични действия, необходими за спасение на душата. Целта била да се изградят църковните сгради по начин, който да въздейства най-силно върху съзнанието на посетителя, да го потопи в глъбините на вярата.

Усилено строителство на църкви имало още по времето на Константин I (306 - 337), както личи от данни на писмените извори. За съжаление от изградените тогава храмове до нас не е достигнало нищо с изключение на църквата ”Рождество Христово” във Витлеем.

Най-ранните християнски храмове били строени по образци на античната архитектура и по-специално на наследената от елинистическата и римската епоха базиликална форма с нейните типични особености (атриум, нартекс, три или повече кораби, разделени с колони, плосък покрив и пр.). Базиликална форма е имала напр. споменатата църква ”Рождество Христово”. През IV - V в. започнали обаче редица структурни изменения. На мястото на архитравите, които покривали колоните, били поставяни арки; част от колоните започнали да се заместват със стълбове. Появил се сводестият покрив, а след това и куполът. Създала се нова форма - кръстовидната куполна църква с два главни вида - със свободен кръст и с вписан кръст, т.е. заграден с четири правоъгълни стени. Създали се и някои други архитектурни типове със смесен характер. Тези изменения станали в резултат на продължително развитие и на взаимни влияния. Най-съществено било въвеждането на купола, което станало вероятно по подражание на източната, месопотамска и персийска архитектура. Куполът символизирал небесния свод и отговарял напълно на предназначението на църквите. Заедно с другите структурни видоизменения, той дал действителния облик на византийския храм и останал негова главна особеност през цялата история на византийската църковна архитектура.

През V - VI в. строежът на храмове в създадения вече нов стил продължил с още по-усилен темп във всички краища на обширната Византийска империя (в Мала Азия, в Сирия, в Палестина, в Египет, в Армения, в Балканския полуостров, в Италия). Това строителство се разпространило и в днешните български земи. Тогава е била построена напр. църквата ”Св. София” (в София), т.нар. ”Стара митрополия” в Несебър, ”Червената църква” при Перущица и др. Някои от тези църкви по своите архитектурни особености са представлявали не просто подражание на съществуващите и обичайни форми, а са имали свой местен стил. Такава е била напр. софийската църква ”Св. София”. Тя била изградена при съчетаване на различни типове постройки и станала по такъв начин оригинална сграда, ”каквато няма в останалите провинции на Византийската империя”.

Най-значителните и монументални църковни сгради през разглеждания период били създадени в столицата. Като строители на храмове се проявявали главно самите византийски императори, които считали тази своя дейност за твърде полезна и богоугодна. Особено активен в това отношение би Юстиниан I (527 - 565). По време на неговото управление били изградени двата прочути храма в Константинопол - ”Св. Апостоли” и ”Св. Ирина”, както и най-забележителната творба на византийската

църковна архитектура - църквата ”Св. София”, която и днес предизвиква удивление.

Строежът на ”Св. София” бил започнат наскоро след потушаването на бунта Ника (532 г.) и бил приключен през 537 г. Плановете били изработени от споменатите двама известни малоазийски архитекти Антимий от Тралес и Исидор от Милет. Когато църквата била вече готова, изуменият от нейното великолепие Юстиниан се провикнал, приближавайки се до амвона: ”О, Соломоне, надминах те”. И действително новият храм, който е запазен и до наши дни почти без промяна, представлява във всяко отношение грандиозна постройка. Дълъг е 77 м., а широк - 72 м. Заедно с атриума и притворите общата дължина е надминавала 140 м. Вътрешната конструкция е разработена твърде оригинално при съчетание на най-различни елементи. По средата, поставен върху четири мощни аркади и четири дебели стълба, се издига огромен купол с диаметър 31 м. и височина 54 м. Погледът на зрителя отправен нагоре, се губи в това огромно празно пространство, което създава илюзия за небесния свод. Целта на строителите е била да укрепят религиозните чувства на вярващите, да ги накарат да се проникнат от идеята за величието на вярата и за собствената им безпомощност. С оглед на това е била създадена цялата тази монументалност.

Извънредно пищна, замайваща със своя блясък е вътрешната украса на ”Св. София”. Без да скъпи средства, Юстиниан наредил да се докарат от всички страни на богатата му държава най-редките и красиви мрамори, сапфири, порфири, алабастър, яспис и пр. С особено изящество са изработени колоните със своите капители и стоящите над тях арки. С голям финес е била украсена абсидата. Прекрасна е подовата мозайка, която се простира като разкошен килим. Мозайки, които представлявали разни сцени и лица, е имало и върху отделните стени на храма както във вътрешността, така и в нартеска. След превръщането на ”Св. София” в джамия, тези мозайки са били замазани от турците, но понастоящем значителна част от тях след превръщането на църквата в музей е вече разкрита.

Освен в Константинопол, по време на Юстиниан са били строени църкви и в Италия. Най-известна от тях е била ”Св. Витале” в Равена. Тя е била започната още по време на остготската власт в страната (между 526 - 534 г.), а била довършена през 547 г.

Наред с архитектурата, поставена в услуга на Църквата и религията, през IV - VI в. във Византийската империя се развило и значително светско строителство. Това строителство е било свързано преди всичко с нуждите и живота на големите градски центрове (полиси), чийто брой по това време е бил значителен. За неговия характер можем да съдим както по запазените до наше време развалини, тъй и от описанията на писмени извори. Особено богат материал предлагат хагиографските паметници. Всеки по-голям византийски град е бил заобиколен със стени и служел за прибежище на околното селско население. В случай на нападение селяните напускали земите си и търсели спасение зад яката градска крепост. Това ставало особено често в Балканския полуостров, където през IV - VI в. нахлували последователно готи, хуни, славяни, прабългари и авари.

В самите градове, някои от които произхождали още от елинистическата епоха, а други били изградени от различни византийски императори, имало редица обществени постройки, градски съвет, църкви, складове за храни, публични бани, театри, водопроводи, цистерни и пр. Без тия сгради, необходими за икономическия, административния, религиозния и културния живот на населението, се е считало, че един истински ”полис” не може да съществува. И всеки път, когато някои византийски владетели искали да издигнат дадено селище до степен на ”град”, те пристъпвали към изграждане на всички отбелязани по-горе постройки, чието наличие е било трайно свързано с представата за ”градска цивилизация”.

Най-усилено строителство на обществени сгради имало през IV - VI в. в Константинопол. Там е била резиденцията на Василевса и на най-изтъкнатия църковен глава - Цариградския патриарх. В столицата живеели богати и знатни сановници, както и едно близо полумилионно население. Нужно е било тази столица да бъде укрепена с яки стени и да се изградят в нея дворци, храмове, театри, цистерни, бани, странноприемници, хиподрум, циркове, водопроводи и други постройки, предназначени както за управляващите слоеве, така и за по-широки среди. И действително, през разглеждания период в Константинопол се разгърнало огромно строителство, чийто разцвет съвпада по време с царуването на Юстиниан I. Най-големи средства били употребявани за строежи на крепостни стени, както и на огромни акведукти (водопроводи) и цистерни. Строени били и великолепни дворци, за да се покаже могъществото на василевса.

Освен в Константинопол значително строителство се разгърнало и в други големи градове на империята като Александрия, Антиохия, Дамаск и пр. Строежи е имало и във важни византийски центрове в балканските земи като напр. Солун, Сердика (София), Ескус (при с. Гиген) и др.

Музика. Като една от най-типичните духовни изяви, музиката заемала голям дял в живота на византийското общество. Славещи Бога песнопения звучали в храмовете и по време на шествия в чест на многобройните християнски празници. С песни бил възхваляван Божият наместник - Василевса, не липсвали песни при тържествените дворцови приеми и угощения. Позната била песента във византийската войска, в игрите на хиподрума. Музиката била един от предметите, включени в учебната програма на ”закръгленото” образование като четвърта дисциплина в групата на т.нар. ”квадривиум”, в която влизали още математика, геометрия и астрономия. Византиецът изобщо обичал да пее, да свири, да се весели и музиката била съществена част от фолклора - твърде разнообразен в ранна Византия поради голямата етническа и културна пъстрота.

Както в сферата на научните занимания, на литературното творчество, на архитектурата и живописта, така и в областта на музиката се чувства подчертано ролята на религиозния светоглед. Може да се каже, че в това отношение музиката е била в особено силна зависимост от изискванията на Църквата в нейните усилия да поставя на преден план религията. Знае се, че още през ранната история на християнството на музиката се е гледало като на такава изява, с която вярващите могат по достоен начин да изразяват преклонението си пред християнския Бог, да Го величаят, да търсят помощ и съчувствие. ”И не се опивайте с вино, от което произлиза разпътство, а се изпълвайте с Дух - наставлява апостол Павел християните в религиозната община в град Ефес - като се назидавате сами с псалми и славословия и с песни духовни, пеейки и възпявайки със сърцата си Господа” (Посланието до ефесяни, 5.18-19). А в посланието му до колосяни (3.16) четем: ”Словото Христово да се вселява у вас изобилно с всяка премъдрост. Учете се и се вразумявайте един други с псалми, славословия и духовни песни, като с благодарност възпявате Господа в сърцата си”.

Следвайки раннохристиянските традиции, голямо внимание за значението на музиката в религиозния живот отделяли църковните отци и най-вече Григорий Ниски и Василий Велики. Музиката, твърди Григорий Ниски, е израз на присъщата на Вселената Божествена хармония и песните с религиозно съдържание са начин да се възвисим духом и да се приближим към своя Първосъздател. Такова е било Църковното учение за смисъла на религиозните песнопения, съставляващи неизменна част от църковната литургия.

Същевременно трябва да се отбележи, че разбирането за музиката като израз на царуващата хармония в Космоса има корени и в древногръцката философска мисъл и по-точно у Питагор и у Платон, чиито възгледи били добре познати на църковните отци от ранната патристика. Виждаме и тук показателен пример за съчетание на антично наследие с църковно-християнски представи.

Особен момент защитаван от хората на Църквата е, че музиката трябва да звучи не чрез инструменти, а със силата и вдъхновението на човешкия глас, т.е. като вокална изява. В основата на това лежи убеждението, че важни са не толкова *мелодичните звуци, а думите, които ги съпътстват*. Ударението от гледна точка на богословите се поставя изобщо върху *текста*, който, съгласно установените литургични правила, е бил подбор от различни книги в Светото Писание - най-вече от Псалтира, изпълнен със славословия към Бога, а също от отделни пасажи от Евангелията, от ”Деянията на апостолите”, от мисли на библейски пророци и др. Така, без да се обезличава мелодията, се дава превес на словото.

Църковните песнопения се изпълнявали било солово (от добре подготвени псалтове), било групово - от цял

хор. Знае се, че при големите константинополски църкви в ранна Византия имало доста внушителни по броя на изпълнителите хорове. Един от характерните музикални жанрове бил т.нар. *антифон*, песнопение, изпълнявано по ред от два хора, или от солист и хор. Наподобяващи антифона са били често изпълняваните акламации - песенни славословия в чест на императора, на императорското семейство на висши държавни и църковни сановници.

Малко са достигналите до нас известия за композиторите на църковна музика от този ранен период. Възможно е - макар и да не е сигурно - някои от тогавашните автори на текстове с религиозно съдържание да са били същевременно и съставители на придружаващите ги мелодии. Такъв е бил Ефрем Сирин (IV в.), а още по-известен е Роман Мелодос (края на VI в.). Сириец по произход, твърде плодовит и като композитор, и като изпълнител, той бил ненадминат майстор на т.нар. ”кондакии” - лирични поеми, разделени на няколко части (строфи, тропари) и изпълнени със съпровод на хор. Как са звучали кондакиите на Роман Мелодос, за чиито музикални и певчески дарби съвременниците му говорят с възхищение, не може обаче да се каже нещо сигурно, тъй като употребяваната по това време звукозаписваща нотация (наричана условно старовизантийска) не е достатъчно изследвана.

Макар че според хората на Църквата на музиката се гледало не като на изкуство, а като средство за духовно възвисяване на вярващите чрез песенни слова в прослава на Бога, все пак тя била считана за самостоятелна дисциплина и в такъв смисъл - за предмет на изучаване в рамките на образователната система. Вероятно като главно пособие по въпроси от теоретическо естество, т.е. по музикознание, е бил използван трудът на древногръцкия автор Вагхий Геронт, познат под надслова ”Увод в изкуството на музиката”. Ще рече, и тук византийците се опирали на едно идващо от класическата древност наследие. В труда на Вагхий били изложени и разяснени най-важните положения от теорията на музиката - за звука, за интервала, за мелодиите и пр.

ГЛАВА ТРЕТА

ВИЗАНТИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VII ДО КРАЯ НА IX В.

1. Историческата обстановка

От средата на VII в. историята на Византия навлиза в нова фаза. След завоеванията на славяни и араби пред нас е вече не световна империя, разпростряла се на три континента, а чувствително намалена по територия държава, в която влизали Мала Азия, част от Балканския полуостров и егейските острови. Запазвали константинополските василевси господството си над остров Сицилия и южна Италия.

Значителни са последиците от демографско и етническо естество. След териториалните загуби в Азия и Африка, империята придобива по-европейски облик. Преобладаващо население са гърците. Същевременно, след масовото заселване на славяни, добавя се нов етнически елемент в Македония, част от Тракия, Тесалия, Пелопонес. Съществена промяна е това, че латинският език, който през V - VI в. е официален, отстъпва окончателно на заден план, а език на държавата, Църквата и войската става гръцкият. В титулатурата на владетеля вместо латинското название император влиза в употреба гръцката дума βασιλευσ.

Под ударите на славяни и араби е разрушена почти изцяло характерната за ранна Византия робовладелска система. На мястото на роба и колона основна фигура сега е свободния селянин, пълен собственик на земята си. Ясно се вижда това от т.нар. "Земеделски закон" - сборник от норми от аграрно-правен характер от първата половина на VIII в.

Съществени изменения са настъпили в административното устройство. Някогашното разделение на територията на империята на префектури, диоцези и провинции е заменено с темната организация, която се изгражда постепенно и достига своя завършек към средата на IX в. Темите са обширни военно-административни единици, управлявани от пряко назначавани от императора висши сановници (стратези), в чиито ръце е съсредоточена военната и гражданската власт.

Властта на императора - върховен законодател, съдия и главнокомандващ на армията - е все така силна. На трона на василевсите след смъртта на Ираклий се изреждат в продължение на повече от две столетия следните владетели: Константин II и Ираклеон (641), Ираклеон (641), Константин III (641 - 668), Константин IV (668 - 685), Юстиниан II (685 - 695), Леонтий (695 -698), Тиверий II (695 - 705), Юстиниан II - повторно (705 - 711), Филипик (711 - 713), Анастасий II (713 - 715), Теодосий III (715 - 717), Лъв III (717 - 741), Константин V (741 - 775), Лъв IV (775 - 780), Константин VI (780 - 797), Ирина (797 - 802), Никифор I (802 - 811), Ставракий (811), Михаил I Рангаве (811 - 813), Лъв V (813 - 820), Михаил II (820 - 829), Теофил (829 - 842), Михаил III (842 - 867).

Изпълнена с напрежение е външнополитическата и военната обстановка. Ролята на някогашния главен противник на Византия - персийската държава - е поел огромния Арабски халифат. Северни съседи на империята вече не са често сменяващи се, напиращи на юг от Дунава варварски племена, а образувалата се през 680/681 г. българска държава с пръв владетел хан Аспарух. Значително изменена е политическата карта в Централна и Западна Европа. Създава се силна държавна формация - Франкската империя - чийто връх е времето на Карл Велики. А след разпадането ѝ през 843 г. като неин най-силен приемник се очертава Немското кралство. Все по-забележимо излиза на историческата сцена и славянският свят в Средна и Източна Европа с новосъздадените държави Великоморавия, Киевска Русия, по-късно Чехия и Полша. Изобщо европейският континент е в процес на големи политически и етнически промени и Византийската империя, някога почти единствен и неоспорван господар, е заобиколена с немалък брой държавни образувания, с които трябва да се съобразява, като си служи не само с оръжие, но и с ловката си дипломация.

Главни противници на империята са Арабският халиф и българската държава. Отношенията с арабите преминават през няколко фази и с променливо надмощие. Общо взето териториалното статукво се запазва. В пределите на Халифата остават завладените в началото на VI в. византийски провинции в Азия и Африка, а опитите на арабите да окупират и Мала Азия са безуспешни.

По-неблагоприятно за Византия се развиват събитията в Балканския полуостров. Напразни са усилията на отделни императори (Константин V Копроним и Никифор I Геник) да осъществят завоевателните си планове спрямо България и да възстановят отново властта си над балканските земи. Напротив, много по-успешни са действията на българските владетели като се започне от хан Крум (803 - 814) и се стигне до княз Борис I (852 - 889). Било със сполучливи военни походи, било по мирен път българската държава разширява значително своята територия и в пределите ѝ вече са голяма част от Тракия и почти цяла Македония - области, населени плътно със славяни, които се включват по такъв начин в своя естествен политически и етнически център.

Напрегнатата обстановка се успокоява след Покръстването на българите през 865 г. Настъпва период на добри отношения между Византия и България през последните години от царуването на княз Борис, когато на константинополския престол е Василий I (867 - 886). Познат е той и под името "Македонеца", а основаната от него династия - с името "македонска", тъй като е бил родом от едно село близо до Адрианопол (дн. Одрин). А по това време, както се знае, голяма част от Източна и Средна Тракия е влизала в състава на тема, носеща наименованието "Македония". Мирът се запазва до 893 г., когато започва царуването на Симеон.

Такава е в общи линии вътрешно- и външнополитическата обстановка във Византийската империя през VII - IX в., при която продължава и протича развитието на духовния живот - образование, наука, литература, религия, изкуство.

2. *Образование*

В устройството на началното образование, доколкото може да се съди от сравнително малобройните данни,

съществени изменения в сравнение с ранновизантийската епоха не били настъпили. Катастрофално се развивали нещата обаче, с висшите школи в големите градове - Александрия, Антиохия, Бейрут и др., които паднали в ръцете на арабите и загубили предишното си значение. Единствено незасегната оставала висшата школа в Константинопол, основана през 425 г. при царуването на Теодосий II. Но под влияние на господстващия църковен светоглед, през VII в. тя променила коренно своя облик и от център на светска наука се превърнала в средище на богословски знания. Вече не учени със светски интереси, а духовни лица, означавани с прозвището *свети мъже*, образували нейното преподавателско ядро. Самата школа, съобразно изменената програма, се назовавала вече "Вселенско училище" (οικουμενικον διδασκαλειον), а нейният ръководител носел названието "Вселенски учител". В тези преобразования станали при управлението на Ираклий (610 - 641) личи стремежът на Църквата да насочва мислите на хората само към въпросите на вярата.

Така преустроеното "Вселенско училище" развивало дейност близо едно столетие, до началото на иконоборческата политика на Лъв III. Както било естествено да се очаква, преподаващите там *свети мъже* се обявили рязко срещу провеждания от него курс, в отговор на което раздразненият Василевс заповядал школата да бъде затворена.

Разразилата се остра борба между иконоборци и иконопочитатели, изпълваща историята на Византия в продължение на повече от един век, дала съществени отражения върху цялостния облик на византийската култура и по-специално - в сферата на образованието, на науката и на изкуството. Постепенно излизат отново на преден план интересите към светски знания, към поврат към античното наследство, отричано така сурово от отделни фанатизирани представители на Църквата. Този нов повей се чувства ясно към 30-те години на IX в. като набирал при това все по-голяма скорост. Малко по малко взела отново връх характерната за културния облик на ранна Византия тенденция да се подчертава връзката между минало и настояще, между античната древност и християнското средновековие; чувства се някакво пресищане от безконечните богословски спорове и стремеж да се тръгне отново по пътя на едно разумно съчетаване на старо и ново, стремеж, с който в продължение на столетия се отличавали най-просветени представители на византийската култура независимо от това, дали са принадлежали към светски или към църковни среди.

И резултатът не закъснял. Към средата на IX в., вероятно при царуването на император Теофил (829 - 842) виждаме отново да се възстановява Константинополската висша школа. Този път обаче не като църковно ”Вселенско училище”, а като център на светски дисциплини: - граматика, риторика, аритметика, геометрия, философия, астрономия. Помещава се в двореца ”Магнаура” (оттам и прозвището Магнаурско училище). Тази школа достигнала най-големия си разцвет след 856 г. под непосредствените грижи и внимание на всесилния тогава кесар Варда, вуйчо на император Михаил III (841 - 867). Това е времето на прочутия Лъв Математик, назначен за ректор на Магнаурското училище, който поел четенето на лекции по философия, аритметика, геометрия, астрономия и музика. Ученици на този забележителен ”полихистор” (учен с всестранни знания) били Теодор, Теодогий и Кометас, които също станали по-късно известни преподаватели. Теодор четял лекции по геометрия, Теодегий - по астрономия, а Кометас - по граматика. В Магнаурската школа се учил младият Константин Философ (Кирил). Там получил образованието си и изпратеният от България син на княз Борис - Симеон, бъдещият български цар.

3. Наука

Природо-математични науки. Общо взето в областта на природо-математичните науки византийците оставали прилежни последователи на древните учени. От доста оскъдните данни отнасящи се до развитието на математиката може да се заключи, че през VII - VIII в. бил налице характерният за тази епоха застой. В замяна на това обаче, през следващото столетие се изправя пред нас внушителната фигура на Лъв Математик, чието творчество, макар и все още не докрай изследвано, свидетелства за забележителни за времето си постижения. Добре запознат с теорията, той се стараел при това винаги от наблюденията и проучванията му да има някаква реална полза за всекидневието. В това отношение Лъв Математик е един от ярките примери за често срещаните случаи, постиженията на византийската наука да се ползват с оглед на реални обществени потребности. Така станало например и по време на пребиваването му като митрополит на Солун, когато в града започнал да върлува глад поради изтощаване на почвата и неурожайни години. Той се отзовал на молбата на жителите и въз основа на астрономически наблюдения им показал кога трябва да засяват семената в земята. Съветите му се оказали полезни и населението на Солун събрало през годината богата жътва. На практиката служела и една специална система от светлинна сигнализация, която била изнамерена от Лъв, и с чиято помощ се узнавало по бърз начин за разни събития, станали доста далеч от столицата, или изобщо от центъра, където трябвало да се получи желаната информация.

С името на Лъв е свързано и изработването на една интересна система от механизми, която той прикачил на императорския престол в Магнаура и която предизвиквала изумление сред зрителите. Той направил като украшение към седалището и облегалото на трона златни лъвове и птици, които стояли неподвижно. При влизането обаче на някой посланик от чужбина по време на тържествени аудиенции, птиците започвали да пеят, а лъвовете - да се вдигат от местата си. Това ”чудо” имало за цел да покаже не само постиженията на ромейската наука, но да вдъхне респект и удивление у чужденците за възможностите на всемогъщия василевс.

Значителен продължавал да бъде интересът сред образованите среди на византийското общество към въпроси на @космографията и географията. Все още се ползувало с популярност съчинението на Козма Индикоплевст с неговите наивни обяснения за устройството на Вселената и с опита му, ”опрян” на Библията, да отхвърли възгледите на Аристотел и Птолемей за кълбовидната форма на Земята. Срещали се, обаче, и сериозни опоненти с по-рационалистично мислене. Един от ярките застъпници на твърдението, че Земята има форма на кълбо е Ананий Ширакаци, арменец по народност и изграден като учен изцяло под влиянието на античното наследство. Живял и творил през VII в., той е автор на една интересна "Космография", в която са прокарани и доразвити схващанията на античните учени за характера и движението на небесните тела и по-специално за кълбовидността на Земята.

С подчертани интереси към космографията и географията се изявил през втората половина на IX в. патриарх Фотий, който, подобно на Лъв Математик, може да се означи като един от бележитите полихистори на своето време. Той притежавал голяма библиотека от различни автори: философи, писатели, историографи, чиито книги познавал добре и си правел от тях извадки, придружени нерядко с критични бележки. Увлечен от постиженията на античната мисъл и особено от възгледите на Птолемей, Фотий се отнасял с нескрита насмешка към Козма Индикоплевст, както личи от заключителната му преценка, направена след прочитане на неговото съчинение: "Този човек разказва и други чудновати неща".

Ако се обърнем към проучванията в областта на медицината ще установим, че и през разглеждания период продължавали да се ползват с непоколебим авторитет двамата древни лекари - Хипократ и Гален, чиито съчинения били предмет на изследвания и коментарии. Ясно личи това в трудовете на Стефан от Атина и Йоан от Александрия (и двамата от VII в.). През първата половина на IX в. става дума за друг известен представител на медицинската наука, познат под прозвището Лекар мъдрец. По същото време живял вероятно и един монах Мелетий, съставил съчинения за строежа на човешкото тяло, за душата и за четирите основни елемента - земя, въздух, вода и огън.

Историография. За разлика от богатата панорама от исторически творби, която се разкрива при един поглед върху ранновизантийската епоха, периодът от 650 до 867 г. е несравнимо по-беден. Тук си е казала думата безпокойната и изпълнена с външнополитическо и социално напрежение обстановка, свързана с ударите на араби и славяни и с ожесточените борби между иконоборци и иконопочитатели. И все пак няма основание да говорим за липсата на каквато и да е историческа информация за тези две столетия, означавани понякога пресилено с названието "тъмни векове". Информация има и то предимно в летописи, написани в началото и първата половина на IX в. Три са най-добре познатите и ценни източници - хрониките на Теофан Изповедник, на патриарх Никифор и на Георги Монах.

Хрониката на Теофан обхваща периода от 284 до 813 г. Тя е продължение на една незавършена световна летопис на монаха Георги Синкел, който, поради смъртта си, успял да изложи събитията от Сътворението на света до началото на управлението на римския император Диоклетиан. В духа на традиционните възгледи, че хода на историята се движи по волята на Бога и убеден иконопочитател, Теофан рисува с черни краски политиката на императорите-иконоборци Лъв III, Константин V Копроним, Никифор I Геник. Изключително важни и единствени по рода си са известията, съдържащи се в нея за идването на хан Аспарух и създаването на българската държава.

В хрониката на патриарх Никифор, заемал патриаршеския престол при царуването на Никифор I Геник, са описани събитията от 602 до 769 г. На места тя представлява почти буквално повторение на това, за което разказва Теофан, но се срещат и някои отклонения. По всичко изглежда, че общ извор на двамата летописци е една недостигнала за съжаление до наши дни историческа творба на т.н. "Велик хронограф".

Хрониката на третия летописец Георги Монах, известен с прозвището Грешникът, е съставена по време на царуването на Михаил III (842 - 867). Замислена като изложение на всемирната история от Сътворението на света до 867 г., тя останала недовършена и стига до 842 г. За събитията от края на VIII до началото на IX в. тя няма особена стойност, тъй като повтаря почти без промяна казаното от Теофан. Оригинален и заслужаващ внимание е разказът за хода на византийската история след 813 г.

Богословие и философия. Интересът към античните философски мислители и на първо място към Платон и Аристотел продължава да стои на преден план. При това както през ранновизантийската епоха, така и сега, и единият и другият са имали привърженици и отрицатели.

Така например силно повлиян и положително настроен към отделни положения на Аристотелевата философия (особено в областта на космологията, психологията и антропологията) е известният византийски богослов Йоан Дамаскин, както личи от съдържанието на обширния му труд "Извор на вярата". Напротив, враждебни преценки за Аристотел и възторжено отношение към Платон намираме в хрониката на Георги Амартол. Противоречива, без да клони винаги само към единия от тях, е позицията на патриарх Фотий, един от най-добрите познавачи на античното философско наследство. В отделни случаи той приема за по-правилни възгледите на Платон, в други - казаното от Аристотел.

Има обаче и случаи на пълно отричане на античното философско наследство като "противохристиянско" и "езическо". Отричане, типично за фанатизирано настроени представители на византийската църква, каквито се срещат нерядко в историята на Византийската империя не само през този период, но и по-късно. За пример може да бъде посочено житието на Йоан Психиат от IX в. В него се възхвалява богословието като единствена и незаменима Божествена наука, а за светските знания се говори с презрение и насмешка. Творбите на Омир се обявяват за "брътвеж", философията се окачествява като "паяжина", отправят се нападки срещу Платон.

За щастие обаче - и в това се състои един от положителните приноси в многовековната история на Византия - гласовете, отричащи древното наследство в това число и свързаната с него "външна философия", не са били в състояние да се наложат като единствен и решаващ фактор. Въпреки ненавистта към елинската мъдрост, намерила израз главно в решенията на църковни събори и в произведения на отделни духовници и монаси, античното наследство продължавало в една или друга степен да присъства в съзнанието на образования византиец, да бъде част от просветната система, да оказва влияние в сферата на науката, на литературата, на изкуството.

4. Литература

Византийската литература през VII - IX в. се развива общо взето по пътищата, начертани през предишната епоха. Определяща е ролята на християнския светоглед, съчетаващ се в отделни случаи с чисто светски мотиви - това е най-общата характеристика, която може да се направи при анализ на сравнително малобройните творби от този период.

По-добре позната и заслужаваща внимание е поезията. От поетите, посветили дарованията си да възпяват християнската религия изпъква Андрей, митрополит на Крит, живял през първата половина на VII и началото на VIII в. Дошла до наши дни е неговата голяма поема, съдържаща около 250 стиха и известна с названието "Великият канон". Църковни химни са излезли изпод перото на Йоан Дамаскин и на Теодор Студит. В писане на химни на младини се увличал и Константин-Кирил, от когото е запазена една молитва, възхваляваща Григорий Назиански. Заслужава внимание и една стихотворна поема от монаха Игнатий, чийто сюжет е историята на грехопадението на Адам и Ева. По съдържанието си тази творба е своего рода прототип на съставеното векове по-късно голямо произведение на Джон Милтън "Изгубеният рай".

Макар и обърната към небето, на византийската поезия както през предишните столетия и сега съвсем не са били чужди проблемите на всекидневния живот свързани с взаимоотношенията на хората, с мислите, страстите, желанията на обикновения човек. Особено интересни в това отношение са творбите на Касия, забележителна красавица, живяла през първата половина на IX в. и прекарала последните си дни в манастирската килия след горчиви разочарования. Запазени са от нея значителен брой епиграми и химни с различно съдържание, които сочат, че жената във Византия е била способна не само да държи върховния скиптър на властта (примерите с Ирина и Теодора), но и да се изявява като даровита поетеса. В едни от своите епиграми и химни Касия възпява дружбата, в други бичува глупостта, трети са посветени на разобличаването на различни пороци (гняв, гордост, пиянство). Прави впечатление, че в рамките на своята морално-житейска тематика Касия, макар и монахиня, почти не засяга религиозни теми. В стиховете ѝ прозира по-скоро въздействието на елинистическата и ранновизантийската поезия (има почти буквални заемки от Менандър и Паладий) и заедно с това се чувствува свежият, ярък талант на една сломена от ударите на съдбата жена, вглъбила се в себе си зад стените на манастирската килия.

Светска тематика има и в произведенията на споменатия вече Игнатий. Най-голям интерес представляват стиховете му върху басни на Езоп - един от любимите и добре познати автори от гръцката античност.

Особен разцвет добила през разглеждания период житийната книжнина с характерните за нея сюжетни и стилово-езикови особености. През VII в. като най-изтъкнати житиеписци се изявили Софроний, патриарх на Йерусалим, и Леонтий, епископ на град Неапол в Кипър. На Леонтий дължим едно от най-интересните житийни произведения - житието на Йоан Милостиви, александрийски патриарх от началото на VII в. В него се съдържат ценни данни за социалната и стопанска история на Египет и за живота в Александрия в навечерието на завладяването на страната от арабите.

Към кръга на житийната литература спадат и т.н. ”Чудеса на св. Димитър Солунски”, съставени от местен духовник през VII в. Наред с легендарния елемент присъщ на творби от подобен род, в тях намираме богат и достоверен фактически материал за неколкократните обсади на славяните на този голям пристанищен град, втори по значение след столицата Константинопол.

Обичаят да се пишат жития се разпространил много в края на VIII в. и през първата половина на IX в. във връзка с гоненията на иконоборците. Из средата на преследваните монаси и духовници възникнали нови мъченици за вярата, чийто живот и дела били написани от набожни техни съвременници и почитатели. Между житията създадени по това време, по-голяма стойност и като литературни творби, и като исторически извори имат житията на Филарет Милостиви, на Стефан Нови и на Григорий Декаполит.

5. Под знака на религиозно-социални вълнения

Един поглед върху развитието на религиозния и социален живот във Византия сочи силно раздвижване на духовете през VII - IX в. Това намира израз в монотелизма, павликянството и иконоборството, които, в по-голяма или по-малка степен, разтърсват византийското общество в продължение на повече от век и половина. Виждаме при това отново как религиозни възгледи и догми се преплитат с етнополитически и социални елементи и колко силна е ролята не само на Църквата, но и на светската власт, която се намесвала дейно и с решаваща дума.

Монотелизъм. Едно от първите сътресения са богословските спорове във връзка с появата на монотелизма. Става дума за една компромисна формулировка за същината на Христос, гласяща, че у него има две природи - Божествена и човешка, но само една единствена воля

и че тя е дала решаващия тласък за изпълнението на спасителната му мисия сред хората. Една формулировка, предложена от цариградския патриарх Сергий и възприета от царуващия по това време византийски император Ираклий (610 - 641) с надежда, че с това ще бъдат задоволени и никеанци, и монофизити и ще се тури край на един вековен раздор. Очакванията му обаче останали напразни. Издадената през 638 г. в духа на това компромисно разрешение императорска наредба не допринесла за желаното помирение и разколът продължавал. Нещо повече, наред с нападките си срещу монофизитизма, разпалени привърженици на никейския Символ започнали да отправят обвинения срещу разпространителите на ”монотелизма” като ги обявявали за еретици. Особено се отличил с фанатичната си упоритост изтъкнатият византийски богослов Максим Конфесор. По негова инициатива в Северна Африка били свикани през 646 г. няколко събора, които анатемосвали това учение. Без резултат останал опитът на византийския император Констант II (641 - 668) да прекрати ожесточените борби сред духовенството чрез издадения през 648 г. едикт (т.нар. τύπος), забраняващ да се водят каквито и да са спорове по въпроса за "природите" и "енергиите". Осланяйки се на подкрепата на Римския папа, който отстоявал твърдо Халкедонските решения, Максим Конфесор взел още по-непримирима позиция, като обвинявал императора, че се меси в делата на Църквата. Последвала обаче сурова разправа от страна на раздразнения василевс. По негово нареждане папата бил арестуван от равенския екзарх, докаран в Константинопол и заточен в Херсонес, където починал. Още по-тежка била участта на Максим Изповедник. Обвинен в подготовка на бунт, той бил наказан с отрязване на езика и на дясната ръка и изпратен на заточение в Лазика, където наскоро умрял (662 г.). Една наистина жестока разправа, която подсказвала за подчертаните стремежи на императорите да бъдат върховни съдници не само по светски, но и по църковно-религиозни въпроси и да решават нещата тъй, както им е угодно. По-късно учението на монотелитите било напълно отречено и анатемосано на свикания през 680/681 г. Шести вселенски събор в Константинопол.

Трулски църковен събор. Като продължение на този събор бил свикан през 691 г. нов църковен събор в Константинопол, познат под названието Трулски събор, тъй като заседавал в Трул, една от залите в императорския дворец. Известен е и под името Пето-шести събор. Присъствали на него 227 духовници и били приети 102 правила по различни въпроси на религията и на църковната организация и култ.

Една от главните цели на този събор била да се утвърдят основните решения на предишни местни и вселенски събори, за да се укрепят по този начин устоите на Църквата и да се избегне опасността от нови разногласия, водещи до появата на ереси. В такъв дух са редица правила. Забранява се на свещенослужителите, когато проповядат сред вярващите, да се отклоняват от казаното в Светото Писание и да дават собствено тълкуване. А на миряни не се разрешавало да изнасят публични беседи с богословска тематика. Бди се строго да не се съставят и разпространяват писани, които не са в съзвучие с утвърдените догми.

За събралите се на този събор представители от всички краища на империята било ясно, че една от причините да се появяват ереси е моралната криза, обхванала част от духовенството и монашеството. Стремеж към власт, към трупане на материални блага, към охолен живот - това са били изяви, които предизвиквали тревога и подронвали авторитета на Църквата. Израз на тази тревога са редица решения, с които се цели да се ограничи въвличането на духовници и монаси в "мирски съблазни" като например забрана на духовни лица да посещават кръчми, театрални представления и конни надбягвания; да участват в хазартни игри, да вземат лихви, да ръкополагат и да бъдат ръкополагани срещу рушвет и пр. Забранява се на калугери да напускат манастира и на жени да посещават манастири на монаси и на мъже - манастири на монахини. Немалък брой правила имат за цел да се укрепи бракът, да се налагат епитимии на лица, уличени в блудство, в кръвосмешение, в прелюбодеяние. Забраняват се абортите. Въвежда се като задължително правило епископите да не встъпват в брак.

Силно изразена, както личи от ред наредби, е нетърпимостта срещу всички *инакомислещи* - еретици, юдеи, лица, нескъсали още с езически вярвания. В това отношение се следва станалата вече традиционна църковна политика от предишните столетия. Осъждат се всякакъв род изяви, считани като наследие от езическо време, като например Воти и Календи, обичая да се прескачат за здраве и предпазване от злото огньове запалени пред къщи и дюкяни, да се вярва в гадания и магии. Не се разрешава на православни да се женят за еретици, не е позволено на християнина да се обръща за помощ към лекари-юдеи. Предвиждат се наказания за лица, които три пъти не са ходили на църква и пр. Ясно проличава изобщо тенденцията да се наложат задължителни норми на поведение за вярващите - клирици и миряни - и да се подчини животът им на изискванията на господстващия религиозен светоглед и свързания с него църковен култ.

Павликянство. Едно са, обаче, решения и правила, друго е самата действителност. Въпреки строгите мерки на Трулския събор, броженията на религиозна и социална почва не преставали. Убедително доказателство за това е появата и разпространението на павликянството - нова и считана за особено опасна ерес.

Произходът на павликянството не е напълно изяснен. Най-вероятно остава предположението, че то е възникнало във византийска Армения и в малоазийските земи през втората половина на VII в. по време на управлението на Констант II (641 - 668). Пръв проповедник бил Константин (Силван), а неговите последователи станали известни с названието "павликяни" (παυλικιανοι).

В основата на павликянството е възгледът, че във Вселената съществуват и се борят две начала: добро и зло - доброто, господстващо над невидимия небесен свят, злото - господстващо над земята. Възглед, идващ по традиция от манихейството, маркионизмото и сродни с тях дуалистично-гностични учения. Връзката между манихейството и павликянството била така силна, че много често византийските и други автори, когато говорят за новопоявилата се ерес, назовават нейните привърженици и с името манихеи. В съгласие с Мани, родоначалника на манихейството, Константин проповядвал, че борбата между доброто и злото ще трае вечно. С други думи, той бил привърженик на абсолютен дуализъм, отразяващ нерадостното убеждение, че злото никога няма да изчезне.

Водени от дуалистичните си разбирания и опиращи се на Новозаветните писания, в които виждали единствения извор на истинското християнство, павликяните отхвърляли изцяло съществуващия църковен институт и свързаното с него съсловие. С ненавист гледали те и на монашеството. Духовниците, твърдели павликяните, са изобщо излишни, а монасите са творения на дявола. Всеки вярващ можел сам да чете и тълкува Евангелията, без да се нуждае от посредници. Отричайки Църквата, те не признавали многобройните правила, решения и наредби на вселенски и местни събори. Отхвърляли всички църковни обреди и символи (кръщение, причастие, църковен брак, изповед, литургия, пост, почит към Кръста и иконите, към мощи на светци). Отричали и култа към Дева Мария като Божия майка, а за Богородица считали Небесния Йерусалим. Оттам според тях дошъл Христос на земята в същината му на Божие Слово, предназначено да спаси човешкия род. Слово, което само привидно било облечено в човешка плът и привидно живяло, действувало и умряло. Това схващане за привидна човешка същност на Христос сближава павликяните с последователите на монофитизма.

От сравнително малобройните данни на изворите се вижда, че цел на павликяните била да се възстанови евангелското християнство с характерните за него християнски братства, основани на началата на социално и имуществено равенство. И те се опитали да сторят това на практика, като изградили подобни братства (най-напред в тема Армениакон, а по-късно и в други краища на Мала Азия). Начело на братствата стояли избрани ръководители, на които били поверени богослужебни и проповеднически функции. От останалите членове те се отличавали само с по-добрата си богословска подготовка, но по начина на живот и облекло били напълно еднакви с тях.

Като учение с подчертано социална насоченост, павликянството допадало най-вече на нищите и онеправданите слоеве и особено на селското население, претрупано с данъци и ангария и изложено на засилващия се натиск на поземлената аристокрация. И не е случайно, че павликянското учение се появило и набирало привърженици през този период, когато вече се чувствували разложителните процеси сред селската община, водещи постепенно до изграждане на раннофеодалните отношения. Сведенията за разпространението на павликянството в Мала Азия и в балканските земи на империята, където то проникнало през VII - IX в. сочат, че главна негова опора било селячеството. Но последователи имало и сред бедните слоеве в градовете. Знае се например, че от втората половина на X в. нататък голям бил броят на павликяните в Пловдив.

В павликянското учение намирали израз настроения не само със социална, но и с етнополитическа насоченост. Твърде популярно станало то сред голяма част от арменското население в борбата му за политическа самостоятелност срещу Арабския халифат и Византийската империя. В тази борба, лавирайки между двата силни противника, павликяните, както личи особено от хода на събитията през втората половина на IX в., набрали голям опит и определяли своите действия съобразно конкретната обстановка.

Още през първите години от дейността на Константин Силван павликянството започнало да печели бързо почва. По думите на един от най-добрите познавачи на павликянското учение, Петър Сицилийски, този еретик "успял да заблуди мнозина от местните хора и да ги привлече на своя страна". Проповедите му продължили цели 27 години. Разтревожен, византийският император Юстиниан II (685 - 695) пристъпил към сурови мерки. Изпратен бил в Мала Азия специален пълномощник, някой си Симеон, със задача да задължи всички павликяни да се върнат в лоното на Православието, а самият Константин да бъде убит с камъни. Най-неочаквано обаче Симеон, вместо да изпълни дадените му нареждания, преминал на страната на павликяните и след смъртта на Константин станал техен пръв ръководител под името Тит. В продължение на три години (687 - 690) той възглавявал павликянските религиозни братства в Мала Азия, чийто брой продължавал да се увеличава. Сред павликяните се породили някои различия на религиозна почва, главно по въпроса за характера на дуализма. Междувременно, раздразнен от несполуката си, Юстиниан предприел нови мерки срещу еретиците. Въпреки това павликянството не било изкоренено. След смъртта на Тит начело на учението застанал арменецът Павел, а след това дошъл синът му Генезий, който си прикачил съобразно съществуващата практика едно ново име - Тимотей.

Иконоборство. Иконоборството, чието начало се поставя от император Лъв III (717 - 741), е едно от най-интересните явления в живота на византийското общество през разглеждания период, което предизвиквало в продължение на повече от век раздвижване на духовете и в което са се съчетавали религиозни, политически и социални елементи. С една дума - сложен обществен феномен, поддаващ се трудно на еднозначна дефиниция.

В основата на иконоборството лежи твърдението, че да се почитат икони е в разрез с библейската забрана да не се правят кумири (Изход, 20) и че по същество това е изява на идолопоклонство. В такъв смисъл борбата срещу култа към иконите се обявявала като борба за очистване на християнската религия от един неприсъщ за нея езически белег. И тук прочее, както и при други случаи, богословската разпра се подхващала в името на това, кой е по-истински християнин и бди по-ревниво за чистотата на вярата.

Възгледи враждебни на иконопочитанието не били чужди на отделни представители на богословската мисъл още доста далеч преди да започне иконоборската политика на византийските императори. Такъв възглед споделял изтъкнатият теолог Евсевий Кесарийски, както и неговият съвременник Епифаний Кипърски. Връх взели подобни настроения на свикания през IV в. църковен събор в Елвира (Испания), където било взето решение да не се правят никакви изображения по стените на храмовете. Не особено доброжелателно било отношението към култа на иконите и сред привържениците на монофитизма поради проповядваното от тях схващане, че у Христос има само една природа - Божествена - и не е редно Той да бъде изобразяван като човек. Със силни иконоборчески настроения се характеризира, както се каза, и появилото се в края на VII в. павликянско учение. Това били настроения в съответствие с присъщата на тази дуалистична ерес склонност към *спиритуализъм*, отхвърлящ всяка материална субстанция, в това число и иконите, като изява на злото. Към всичко това се добавяло и влиянието на мохамеданската религия, печелеща все по-голямо влияние в резултат на огромното по размери териториално разширение а Арабския халифат през VII - VIII в. Религия, както се знае, забраняваща абсолютно да се изобразяват Аллах, Мохамед и "други свети личности" в човешки образ. С една дума, времето, предхождащо действията на Лъв III е било, така да се каже, достатъчно наситено с "иконоборски заряд", съдържащ се както в самото византийско общество, така и в идващи отвън въздействия.

Първа стъпка, подсказваща замисления курс, били враждебните изказвания срещу иконопочитанието, направени от Лъв III през 726 г. По думите на Теофан, императорът започнал да "говори срещу иконите". А наскоро след това последвали конкретни мерки - издадена била наредба да се свалят иконите от стените на храмовете и да се подлагат на унищожение. Тези мерки предизвикали остра съпротива във византийската столица сред различни обществени среди - висши сановници, духовници, монаси. Но Лъв III се ползвал в така замислената акция от доста широка социална подкрепа. Негови главни поддръжници, както личи от развоя на събитията, били влиятелни темни управители в Мала Азия. Доста последователи споделящи иконоборските възгледи имало и сред част от духовенството. Политиката на императора срещала одобрение и сред по-широки слоеве в селото и града, които били настроени изобщо враждебно срещу богатствата и привилегиите на представителите на Църквата и монашеството и виждали в започналата се борба срещу иконите удар, който би могъл да разклати сериозно позициите на тези две облагодетелствани прослойки. Тази подкрепа на иконоборската политика била добре използувана от Лъв III. Ясно личи това от промененото му отношение към проповедниците на павликянството, което се радвало по това време на значителна популярност и чиито привърженици, особено сред населението на Мала Азия, непрестанно се увеличавали. Суровите гонения срещу еретиците, характерни за политиката на константинополската власт в продължение на десетки години, отстъпили място сега на необичайна търпимост. Лъв III, както разказва Петър Сицилийски, извикал в Константинопол павликянския ръководител Тимотей, а след това той бил пирет и от патриарха. Решено било след състоялите се разговори, че той може и занапред да продължи несмущавано своята проповедническа дейност в Мала Азия. В такъв смисъл му било дадено писмено уверение лично от императора. Очевидно в започналия се остър двубой между ”иконоборци” и ”иконопочитатели” Лъв III разчитал, и то не без основание, на едни от най-отявлените ”икономразци” - павликяните, за да може чрез тях да усили идеологичната си подкрепа в борбата срещу противника. Стигнало се до един рядко срещан във византийското общество компромис между еретици и православни пред лицето на общ враг. Или, ако погледнем под друг ъгъл на нещата - компромис между две противостоящи по интересите си класи - от една страна, представители на светската и църковната върхушка начело с владетеля, от друга - по-низши слоеве от селото и града. Компромис, разбира се, временен и нетраен, но така или иначе

осъществен при дадената конкретна обстановка и изиграл определена роля в по-нататъшния развой на събития.

Може би не така широка първоначално, но все пак доста здрава била и социалната база на опозиционно настроените спрямо императора среди. Тон давало тук монашеството, за което преклонението пред Светите образи се считало за една от най-важните изяви на християнско благочестие. Все по-често, подбуждана от разкази на калугери, се разнасяла мълвата за появата на разни изключителни по произхода си икони, приготвени без намеса на човешка ръка (неръкотворни) и пристигнали по тайнствен начин в манастирската обител. Пред тях се трупали суеверни хора с надежда, че ще намерят изцеление от болести и грижи, че ще си осигурят желаното Небесно царство. Надежда, придружавана нерядко с щедри дарения, които се сипели в манастирската съкровищница особено в дните на големи празници и панаири.

Дълбоки корени бил пуснал култът към иконите и сред голяма част от духовенството, което не желаело или не можело да разбере мотивите, породили действията на императора и на свързаната с него иконоборческа групировка. Опозиционни настроения се ширели и сред отделни представители на константинополската аристокрация, както личи от разказа на Теофан за вълненията във византийската столица във връзка с първата издадена от Лъв III наредба за сваляне и унищожаване на икони от стените на храмовете. Силно негодувание срещу политиката на императора проявявали и много жени, събрани на тълпи и изразяващи шумно протестите си.

Спонтанно бликналата реакция трябвало да намери и теоретико-богословска обосновка, която да се противопостави на иконоборците. И това не закъсняло да стане. Целта била да се отхвърлят обвиненията, че култът към иконите е кланяне на идоли, че това всъщност е едно от главните задължения на истинския християнин. Иконата, твърдели защитниците на иконопочитанието, не е тъждествена и не бива да се счита за тъждествена със своя прототип, т.е. с нарисуваната там света личност(Христос, Богородица, евангелисти, светци и пр.). Тя обаче ни подсеща за тази света личност, извисява ни към нейните добродетели, приближава ни изобщо до Бога и в такъв смисъл допринася за очистение от греховете и за избавление на душата. Такова е в най-общи линии гледището на привържениците на иконопочитанието, между които през разглеждания период особено ярко се изявил с полемичните си дарби изтъкнатият богослов Йоан Дамаскин. Това гледище по същество е доразвитие на вече разработеното през предишната епоха философско-религиозно схващане за отношението между ”образ” и ”прототип” в творбите на тогавашните теолози и най-вече в съчиненията на Дионисий Ареопагит.

Ако по време на Лъв III борбата ”против” и ”за” иконите се намирала в една все още сравнително умерена фаза, при царуването на неговия син и наследник Константин V Копроним (741 - 775) развоят на събитията получил много по-остри форми. Новият император, човек властен и упорит, решил да доведе нещата докрай и да разгроми всички, които се противопоставят на неговата политика. Убеден, че е върховен господар не само на ”телата” на своите поданици, но и на техните ”души”, той се включил дейно в иконоборческата пропаганда, като написал няколко съчинения срещу култа на иконите. В тях прозират още по-радикални схващания, отричащи не само почитта към иконите, но и към мощите на светците. И не е случайно, че, както личи от едно по-късно известие, по време на Константин V Копроним били изхвърляни от олтарите на редица църкви съхраняваните там по силата на една стара традиция мощи на светци. В изпълнение на своите замисли византийският самодържец не се спирал изобщо пред никакви протести. При това, за да подсили своите позиции, той си осигурил поддръжката на свикания по негово нареждане църковен събор в началото на 754 г., на който взели участие 338 епископи, подбрани все из групата на иконоборците. След няколкоседмични заседания, които завършили през ноември същата година, били взети решения изцяло в духа на желанията на Константин Копроним. Постановено било да бъдат подложени на унищожение всички икони и били анатемосани главните привърженици на иконопочитанието - бившият цариградски патриарх Герман и богословите Георги Кипърски и Йоан Дамаскин. В знак на несъгласие с политиката на императора отказали да участват в събора представители на Римската курия, както и патриарсите на Антиохия, Александрия и Йерусалим. Ставало все по-ясно, че разколът се засилва и че най-висши църковни глави се обявяват против възприетия от Константинополския василевс иконоборчески курс.

А междувременно, с развързани ръце след събора през 754 г., Константин V Копроним пристъпил към решителни действия. Главният удар бил нанесен върху монасите, чиято съпротива ставала все по-упорита. При това в започналата се сурова разпра с монашеството Константин Копроним и неговите приближени се движели не само от ненавистта си спрямо един противопоставящ им се идеен противник, но и от убеждението, че монасите са един доста излишен слой във византийското общество.

В резултат на предприетите гонения немалък брой монаси били избити, а други трябвало да се спасяват с бягство. Според едно известие около 50.000 монаси намерили прибежище в Южна Италия, където обстановката била за тях по-спокойна, и за кратко време цялата тази област се покрила с манастирски общежития. Трагичните за монашеството събития родили много житийни творби, в които се възхваляват мъчениците на вярата. Голяма популярност добило житието на Стефан Нови, славен като образец на непоколебим бранител на иконопочитанието.

При наследника на Константин V Копроним Лъв IV Хазарски (775 - 780) се наблюдава уталожване на страстите и преминаване към една по-умерена фаза в провеждане на иконоборческата политика. А между това съпротивата срещу тази политика се усилвала и самата съпруга на императора - Ирина - проявявала явно привързаност към дълбоко оскърбените и фанатично поддържащи своите позиции представители на монашеството. И когато след краткотрайното царуване на Лъв IV на престола се възкачил през 780 г. малолетният му син Константин VI, развоят на събитията взел да клони подчертано в полза на един очакван от иконопочитателите обрат. Властта преминала фактически в ръцете на Ирина, жена решителна и честолюбива, която все по-ярко манифестирала своето желание да сложи край на продължителния раздор. Така се стигнало до свикването на църковен събор през септември 787 г. в Никея (в Мала Азия). На този събор, подготвян грижливо от императрицата, която успяла да отстрани неугодните хора и да постави предварително на патриаршеския престол верния си служител Тарасий, присъществували около 350 духовници и монаси. Главната му цел била да се възстанови култът към иконите. Разгледани и одобрени били всички доводи в подкрепа на този култ и били отхвърлени решенията на събора от 754 г. Утвърдена била постановката, че почитта към иконата няма нищо общо с покланянето на идоли, тъй като тази почит не се отнася към самия ”предмет” (дърво, платно, багри), а към лицето, което е изобразено на нея. Специално внимание било отделено на положението на манастирските имоти, отнети по време на гоненията на императорите иконоборци. Наредено било те да се върнат на предишните им собственици и всеки, който не стори това да бъде отлъчен от Църквата.

Втори период на иконоборската политика (787 - 843). Между това събитията следвали лъкатушния си ход. След триумфа на иконопочитателите настъпвали за тях пак черни дни. През 802 г. чрез преврат Ирина била свалена от властта и императорския скиптър поел Никифор I Геник (802 - 811). Последвала и промяна във вътрешнополитическия курс. Връх взела отново иконоборчески настроената прослойка, към която се числял и новодошлият владетел. Последвалите не след дълго наредби засегнали в немалка степен интересите на монашеството. С раздразнение и негодувание разказва за тях съвременникът на събитията, византийският летописец Теофан, като ги характеризира с определението ”десетте злини” на императора. С тях се отнемали привилегиите, дадени на калугерското съсловие от Ирина, и се поставяли на преден план интересите на фиска и на свързаната с Никифор Геник управляваща върхушка. В своята ненавист срещу иконоборческата политика на императора Теофан го обвинява, че той се изявил като ”пламенен приятел на манихеите (павликяните - б.м.) и им разрешил да живеят в столицата и да се ползуват безпрепятствено от всички права”.

И след гибелта на Никифор I Геник в злощастната за византийците битка във Върбишкия проход през 811 г., поетият при него курс не бил изоставен. Нещо повече - през пролетта на 815 г., когато на престола се намирал Лъв V Арменец, бил свикан църковен събор в църквата ”Света София”, който потвърдил, макар и в по-мека форма, решенията на събора от 754 г. А още преди това един от ревностните бранители на култа към иконите, видният богослов Теодор Студит, бил изпратен на заточение. Свален от своя пост бил и друг, не по-малко горещ иконопочитател, константинополският патриарх Никифор и на негово място бил поставен Теодор Мелисенос. В дух на иконоборски настроения била политиката и на следващите императори - Михаил II Рангве (820 - 829) и на сина му Теофил (829 - 842), но до някакви остри мерки срещу иконопочитателите не се стигнало. Чувствала се вече умора сред византийското общество от така дълго продължилите разногласия ”за” или ”против” иконите и постепенно се налагала многовековната традиция да се отдава почит на едни от най-характерните символи на вяра в Христовото Учение. И очакваният край настъпил. Това станало след смъртта на Теофил, когато на престола дошъл малолетният му син Михаил II, а регентството поела майка му Теодора, която изповядвала нескрито симпатиите си към иконопочитателите. Настроеният иконоборски константинополски патриарх Иван Граматик бил свален и на негово място бил поставен Методий. Наскоро след това, през март 843 г., бил свикан църковен събор в столицата, който осъдил политиката на императорите иконоборци и с това църковният разкол приключил. Съставен бил сборник от анатеми срещу различни ереси, сред които била осъдена като ерес политиката на императорите иконоборци. Този сборник е известен с името ”Синодик в неделята на православието” и бил допълван по-късно с анатеми срещу новопоявяващи се отклонения от каноничното учение.

Наскоро сред събора от 843 г. Теодора и нейните приближени насочили удара си срещу павликяните. В започналата се жестока разправа загинали, ако се вярва на известия на съвременници, около сто хиляди души, а цялото им имущество било конфискувано в полза на Църквата. Това бил един от най-драматичните и кървави епизоди в многовековната борба на византийската светска и църковна власт срещу ересите. И все пак павликянството не било изкоренено. Със своето дуалистично верую, то продължавало да печели привърженици и под негово въздействие се оформило възникналото в България към средата на X в. богомолство.

6. Богословие

Развитието на богословието е в пряка връзка с религиозно-социалния кипеж във византийското общество през VII - IX в. Преобладава в произведенията с богословска тематика полемичният тон и враждебното отношение към "инакомислещи" - иконоборци и павликяни, юдеи, езичници. Поставя се началото на ожесточените спорове с представители на западната църква по въпроса за произхода на Светия Дух. За разлика от гледището на Константинополския патриарх и на солидаризиралите се в случая с него патриарси в Йерусалим, Антиохия и Александрия, че Той произхожда само от Бог Отец, западната формулировка, зад която стоял Римският папа е, че Светият Дух изхожда и от Сина, т.е. добавя се съответното допълнение filioque.

От богословите през VII в. се откроява с плодовитата си книжовна дейност Анастасий Синаитски, монах в един от големите манастирски обители в Синайския полуостров, където понастоящем се съхраняват множество ръкописи с религиозно съдържание. Автор на голям брой произведения с монашеско-аскетична насоченост е Исак Сирин (умрял през 700 г.). В това отношение той върви по стъпките на Йоан Лествичник и е един от предшествениците на исихазма.

Най-ярка фигура на богословското поприще през VIII в. е безспорно Йоан Дамаскин, по произход сириец, прекарал по-голямата част от живота с в Дамаск. Умрял през 784 г. той е, може да се каже, последният виден представител на патристиката и името му се свързва с имената на такива изтъкнати теолози като Василий Велики, Григорий Богослов, Григорий Ниски, Йоан Златоуст.

Главното му произведение носи наслов "Извор на вярата" (Πηγη γνωσεως) и се състои от три части. В първата, позната под названието "Диалектика" (или "Философски глави") се разглеждат в духа на Аристотелевата философия понятията като "същност", "субстанция", "хипостаса" и пр. Личи и влиянието на Леонтий Византийски, от когото авторът се е ползвал. Познавал и ползвал е може би и съчинението на Теодор Раитуиски. Втората част, под надслова "За ересите", съдържаща списък от 100 различни отклонения от вярата, за която Йоан Дамаскин е почерпил сведения от Епифаний, Теодорит Кирски, Тимотей и др. Третата и най-обширна част, озаглавена "Точно изложение на православната вяра" е опит за синтез на основни положения на християнската космогония, христология и есхатология. Подробно се разсъждава, в духа на Библията, за същината на Бога, за ангелите, за дявола, за природата на Христос, за ролята на "свободната воля". Наред с това се дават сведения за четирите елемента, за небето и небесните светила, за въздуха и вятъра, за водите, за животни и растения. Интересни мисли се изказват за човека с неговите психологически и умствени качества - за способността на паметта, за сетивата и възприятията, за телесните и духовните удоволствия.

Разгледано в своята цялост, това произведение на Йоан Дамаскин може да се означи като своеобразна енциклопедия за своето време, съчетала основни положения на теологичната мисъл с наследие от античните философи и главно от Аристотел. В това отношение "Извор за вярата" може да се окачестви като твърде близка по съдържание до "Шестодневите".

Познат е Йоан Дамаскин и като вещ полемист. Най-известни са трите му "слова" против иконоборците, в които се противопоставя на твърдението, че да се почитат икони е проява на идолопоклонство.

Йоан Дамаскин е съставител и на един сборник от мъдри мисли и учения, извлечени от Светото Писание, от творби и проповеди на видни църковни отци, а също и от произведения на древни мислители - философи, писатели, поети, оратори, държавници, историци. С този сборник поставеното от Максим Конфесор начало получава по-нататъшно развитие.

Един от изтъкнатите представители на богословската мисъл от края на VIII в. и началото на IX в. е Теодор Студит, игумен на прочутия манастир "Студион" в Константинопол. Ревностен иконопочитател, той е автор на няколко слова срещу иконоборците, чиито възгледи счита за ерес. ИЗвестен е с впечатляващата за времето си реформа, целяща да се усъвършенства животът в манастирските братства. За разлика от често срещащия се възглед, че е достатъчно калугерите да се отдават на пост и моления, Теодор Студит настоявал, че те трябва да се образоват, да знаят да четат и пишат, да умеят да съставят химни, да преписват стари книги и изобщо да развиват в една или друга насока някаква интелектуална дейност. В такъв дух е съставеният от него устав на манастира Студион, който станал образец за манастирски устави не само във Византия, но и в други православни страни.

Сред богословите през втората половина на VIII и първата половина на IX в. заслужава внимание и Михаил Синкел (760 - 846. Известен е главно като съставител на ”Похвални слова” и на едно ”Изложение за правата вяра”. Популярно във Византия, то намерило почва за разпространение и в България, Русия, Сърбия.

Наред с редицата светски дисциплини, съществен дял в новосъздадената и бележеща бърз възход през втората половина на IX в. Магнаурска школа се падал и на богословието. Като преподавател изпъквал тук Фотий, един от блестящите умове за своето време, заемал на два пъти патриаршеския трон в Константинопол (858 - 867, повторно 877 - 886). Заниманията в областта на теологията го въвлекли във все по-силно разгарящия се спор за произхода на Светия Дух - въпрос, на който той посветил специална творба, насочена против схващанията на западните духовници и на Римския папа. Отличен познавач на решенията на местните и вселенски събори, на различните тълкувания по въпроси на вярата в съчинения на църковните отци, Фотий съставил нова редакция на ”Номоканона” с редицата съдържащи се в този паметник норми, регулиращи правата и задълженията на клириците. Това е трета по ред редакция след първите две - една от които е свързана с името на константинополския патриарх Йоан III Схоластик, направена по времето на император Ираклий (през първата половина на VII в.).

Вещ теолог, Фотий е бил и горещ почитател на античното мисловно наследие и най-вече на Аристотел, чийто възгледи той ценял високо. Притежавал, както вече се каза, голяма библиотека от творби на антични автори - философи, писатели, историографи.

С не по-малко ярка светлина се откроява пред нас през втората половина на IX в. личността и делото на Константин-Кирил Философ - създателят на славянската азбука, еднакво силен в сферата и на религиозната и на светската мисъл. Анализът на изворите, разкриващи неговия живот и дейност свидетелства за големите му познания в областта на богословието, придобити от него още в млада възраст и затвърдени по време на следването му в Магнаурската школа, където един от неговите учители е бил патриарх Фотий. Константин Философ е бил едновременно отлично подготвен теоретик-богослов и заедно с това, майстор на полемичните спорове и на практическото приложение на теологичните познания в борбата срещу различни противници на Православието. За добрата му теоретическа подготовка свидетелства съставеното от него съчинение под надслов ”Изложение за правата вяра”, в което на преден план стои въпросът за същината на Троицата и за Христос като Богочовек. Подчертани са неговите позиции, основаващи се на решенията на вселенските събори и главно на събора в Халкедон. Под знака на богословската му ерудиция е и изказаната от него мисъл за същината на философията. ”Философията, както посочва той, е познаване на Божиите и човешките дела, което учи доколко човек може да се приближи до Бога и как чрез дела да стане образ и подобие на Оногова, Който го е създал”. Една дефиниция в съответствие с поддържаното в продължение на векове традиционно теологическо схващане за *божепознанието* и *богоприближаването* като крайни цели за вярващия. В това отношение Константин-Кирил е верен син на времето си. А що се отнася до полемичното му умение, то проличава още от най-младите му години при спора му с иконоборческия патриарх Йоан Граматик, когото, според думите на житиеписеца, младият негов опонент накарал ”да млъкне посрамен”, като му доказал, че почитанието на иконите не е идолопоклонство. За полемичния дар на Константин-Кирил свидетелства и подробният разказ за ролята му в двете ръководени от него мисии в Арабския халифат и в Хазарския хаганат, предназначени да се изтъкнат предимствата на християнската вяра пред религиите на мохамедани и юдеи. А връх на умението му да спори и да доказва правотата на своите убеждения е добре познатият диспут със западни духовници и монаси във Венеция, където Константин разгромил учението на *триезичниците* и доказал въз основа на доводи от религиозно и историческо естество, че всеки народ има право на книга на собствения си език.

Константин-Кирил е бил не само изтъкнат богослов, съчетаващ теоретичните знания и умението да ги защищава. Той е бил едновременно с това и дълбок познавач на античното мисловно наследство, оставило трайни следи в областта на науката, на литературата, на изкуствата. И не само дълбок познавач, но и негов убеден ценител. ”Няма нищо по-велико за мене от науката”, заявил Константин в разговора си с един византийски висш сановник, както се разказва в ”Пространното житие”. Пак там четем, че за бъдеща невеста Константин си избрал София, т.е. мъдростта. И любовта му към науката и мъдростта получила реално покритие. Добре известно е, че при следването си в Магнаурската школа, той навлязъл дълбоко в сферата на светските знания, че станал съпричастен на ”външната философия”, като изучил основно граматика, диалектика, риторика, астрономия, музика и ”всички други елински изкуства”. Това станало една от решаващите предпоставки за неговата бъдеща дейност като отличен познавач на различни езици, като съставител на славянската азбука, като вещ полемист, който си служи не само с религиозни доводи, но и използва и познанията си в областта на историята.

7.Изкуство

Архитектура. За развитието на архитектурата през VII - IX в. не разполагаме с много данни. След загубата на източните провинции и на по-голямата част от Балканския полуостров, като най-важен център на строителното изкуство се очертала столицата Константинопол. По време на бурните събития и войни с араби, славяни и българи строителството било значително затруднено и едва след преминаване на големите опасности започва отново период на възход.

Относно строителството на светски постройки през разглеждания период се знае малко. Известен е строежът на един голям водопровод в Константинопол, извършен по нареждане на Константин V с помощта на хиляди работници.

Предприети били възстановителни работи на крепостните стени в столицата, а също и в Никея в Мала Азия. При царуването на Ирина били възстановени крепостите на Верея (Стара Загора) и Анхиало (Поморие). Възникнали нови селища от градски тип в Гърция и Мала Азия. Разгърнало се интензивно строителство и на нови дворцови сгради. Най-ревностен в това отношение бил император Теофил, при чието царуване се разширил значително и без това обширният дворцов комплекс. Между новоиздигнатите постройки се отличавал със специфичните си форми т.нар. Триконх, чието предназначение било да служи като главна тронна зала. Той бил построен на два етажа като при това помещенията в единия и другия били планирани по различен начин. Вътрешността на дворцовите сгради била украсена с изящни подови мозайки. Най-силно впечатление правела тронната зала Магнаура, където ставали тържествени аудиенции и се намирал прочутият престол на Теофил с чудните лъвове и птици. Подробно описание на тези дворци намираме при византийския император Константин VII Багренородни.

И сега, както през предишната епоха, архитектурата била поставена до голяма степен в услуга на християнската религия. Продължил строежът на църкви, и то в духа на вече изработения архитектурен стил от IV - VI в. Църква с неизвестно име (може би на св. Марко или на св. Петър) била изградена в началото на IX в. в Константинопол, а след падането на византийската столица под турска власт, била превърната в джамия (Ходжа Мустафа). Пак към това време (между 783 - 797 г.) била построена църквата ”Св. София” в Солун. По външен вид тя напомняла църковни сгради от средата на VI в. и най-вече църквата ”Св. Ирина” в Константинопол.

Твърде интензивно през този период било строителството и на скални (пещерни) църкви в Кападокия. Знае се, че най-ранните от тях произхождат от IV в. и че тази традиция продължила и през следващите столетия. Вдълбани в скалите и завършващи обикновено с три абсиди, тези църкви правят силно впечатление като строги и сурови паметници на една изпълнена с мистика и аскетични настроения епоха. Познати като специалисти с голям опит в архитектурното дело, византийски майстори са били привличани през VIII - IX в. от отделни владетели на

Арабския халифат, издигнал се по това време непосредствен съсед на Византийската империя и влязъл постепенно в оживени икономически и културни връзки с нея.

Живопис. През VII и началото на VIII в. изобразителното изкуство във Византия се развивало в духа на отбелязаните вече традиции. Със започването на иконоборческата политика обаче, след 726 г., настъпил рязък прелом. Иконоборците, както се знае, заели отрицателно становище към антропоморфизма в религиозната живопис и забранявали изобразяването на Иисус Христос и Света Богородица, на апостолите и на други лица от Свещената История. В продължение на повече от сто години с малки прекъсвания, под въздействие на иконоборческата политика бил нарушен един вековен ритъм в развитието на църковната стенопис и иконографията. Вместо лика на Христос като Негов символ започнали да изобразяват Светия кръст. За пример може да бъде посочен един мозаичен кръст от църквата "Св. Ирина" в Константинопол, произхождащ от това време. Същевременно в замяна на забранената религиозна живопис започнало да се поощрява от императорите-иконоборци изобразителното изкуство със светска тематика. Пръв дал подтик за това Лъв III. В едно послание римският папа Григорий, горещ почитател на култа към иконите, укорява византийския василевс, че вместо икони той нареждал да се изобразяват арфи, кимвали и флейти. Особено ревностен в забраната да се рисуват сцени с религиозни сюжети бил Константин V Копроним, при чието управление иконоборческата политика стигнала своя връх. По негово нареждане били заличени фрески със сцени от заседанията на Шестия вселенски събор, а на тяхно място заповядал да нарисуват любимия му кочияш на състезанията в хиподрума. Наредил също така да бъдат нарисувани картини с изображения на бойните победи на императора над враговете му. Със смела ръка Константин V видоизменил вътрешната украса на Влахернския дворец. На мястото на заличените сцени с религиозна тематика той наредил да бъдат нарисувани пейзажи - дървета и различни животни, оградени от бръшлянови листа и вплетени в тях жерави, гарвани и пауни.

Един от най-характерните паметници, свидетелстващи за тази нова насока в живописта, е дошлият до нас ръкопис от съчиненията на Птолемей, илюстриран между 813 - 820 г. Той е всъщност копие от стар елинистически оригинал. На него са представени в алегорична форма, във вид на различни животни или човешки фигури съзвездията, часовете, месеците, денят, нощта, Луната и Слънцето. В изображенията липсва изобщо какъвто и да е религиозен елемент. Интересни са и две Евангелия, съставени вероятно пак към това време. В тях няма никакви образи на лица от Светото Писание, а всичко е заменено с други мотиви (растения, животни, птици и пр.) В украсата преобладават геометричният орнамент и силната стилизация, свойствени на източното изкуство.

С отрицателното си отношение към антропоморфизма в религиозната живопис, византийското изобразително изкуство през периода на иконоборчеството съвпадало с принципни положения на мохамеданската вяра. И вероятно поради това византийски зографи работещи в духа на иконоборческите възгледи, били привличани на работа в Арабския халифат. За пример могат да бъдат посочени мозайките в джамията на Омаядите в Дамаск, изготвени от сирийски майстори между 705 и 711 г. и мозайките в джамията Скала в Йерусалим от 691 - 692 г. В тях има само пейзажи и орнаментални мотиви, без да се изобразяват човешки фигури. Особено впечатляващи са мозайките в Дамаск. В меки тонове (предимно жълто и зелено), в духа на елинистическата живопис те представляват обширни композиции на градини и дворци с портици, колонади, павилиони и т.н.

Разбира се и през периода на иконоборчеството, въпреки преследванията, изобразителното изкуство с религиозна тематика не изчезнало напълно. Защитавайки упорито своите гледища, отделни зографи, като например монахът Лазар (живял в началото на IX в.), продължавали да рисуват икони. Знае се, че Лазар е автор на една прочута икона с образа на Йоан Кръстител. Едно от средищата, където се пазела ревниво традицията на антропоморфизма в религиозната живопис, бил известният Студийски манастир в Константинопол, който винаги бил един от главните опозиционни центрове на иконоборческата политика на константинополските императори.

Особено значима в това отношение станала ролята му, когато негов игумен бил Теодор Студит (началото на IX в.).

Един от най-интересните паметници, свидетелстващ за острата борба между иконоборци и иконопочитатели отразена в миниатюрната живопис, е т.нар. ”Хлудов псалтир”, който се отнася към средата на IX в. Той е дело на привърженик на култа към иконите и това личи от характера на съдържащите се в него илюстрации. Както сочат специалистите изучаващи този паметник, ”Хлудовият псалтир” е своего рода политически памфлет срещу иконоборците, разгърнат не чрез думи, а чрез образи.

Както се вижда от казаното дотук, в развитието на византийската живопис през VIII и докъм средата на IX в. се наблюдава едно рязко отклонение от предишната епоха, дължащо се на отрицателното отношение към антропоморфизма като възприето направление в религиозното изобразително изкуство. Отклонение, което само по себе си засилило интереса към светската тематика в духа на античните елинистически традиции. И това може а се счита като един положителен момент, който обогатил византийската живопис с нови сюжети и мотиви. Същевременно обаче, във времето на суровите гонения срещу иконопочитателите, били унищожени немалък брой ценни паметници на едно забележително със своите постижения традиционно изкуство, развиващо се в продължение на векове и оказващо силно влияние върху съзнанието на тогавашните хора както със своето съдържание, така и с характерните за него естетико-художествени особености. И това е безспорно един негативен момент, преодолян с акта от 843 г., възстановил отново тази вековна живописна традиция, въплътена в множество фрески и икони, в прекрасни мозайки и миниатюри. Изправени сме изобщо пред сложен и противоречив за преценка феномен. Имаме основание да подчертаваме положителните страни на иконоборската политика, доколкото чрез нея се давало простор на една по-нова, светска тематика. Заедно с това обаче, не бива да пренебрегваме настъпилите отрицателни последици, тъй като тази политика прекъснала развитието на едно силно, впечатляващо със своята художествена стойност религиозно изобразително изкуство. Изкуство, ценено не само от своите съвременници, но и в наши дни.

Музика. Утвърдила се трайно като съставка от църковния култ, музиката заемала важно място в духовния живот на византийското общество през разглеждания период. Наред с широко разпространените през ранновизантийската епоха църковни песнопения - псалми и антифони, се появяват и налагат и нови жанрове - канон, тропар, октоих (осмогласник). Изобщо църковната музика става по-разнообразна и усложнена като неизменно запазва силата си възгледът, че определяща трябва да бъде не мелодията, а изразяваното чрез нея Слово. Поставя се тежест върху текста, а не толкова върху звуковото му оформление. Все по-голямо внимание се обръща на подготовката на добри изпълнители - псалтове - както и на по-големи хорови състави по време на тържествени литургии в храмовете или на дворцови тържества, където ролята на музиката продължава да бъде все така голяма, както е било това през предишните столетия.

По въпроса за организацията на песнопенията в манастири, в църкви, в императорския дворец има запазени доста сведения. Важна функция в манастирските обители изпълнявал т.нар. канонарх, който с удар на палка подканвал братята да се отправят за молитвени песни в църквата. Ръководителят на хоровите състави, участващи в тържествените литургии в храмовете, носел названието доместик. А начело на хоровете в императорския дворец стояли четирима души, подредени в йерархичен порядък: протопсалт, доместик, лампадарий и магистър.

За разлика от оскъдните данни за композитори на църковни песнопения в ранна Византия, периодът VII - IX в. предлага значително по-голям брой имена - Андрей Критски, Йоан Дамаскин, редица монаси от манастира Студион, някои константинополски патриарси - Герман, Тарасий, Никифор. Като творци в тази област се споменават дори и императори - Теофил, Василий I, Лъв IV Философ. Не винаги обаче е възможно да се отговори със сигурност дали съставителите на текста с религиозно съдържание са били едновременно с това и автори на придружаващата го мелодия, т.е. дали поетът и композиторът са едно и също лице. Твърдо е било убеждението, че такъв е случаят с Йоан Дамаскин, комуто се приписват качества не само на химнописец, но и умението да поднася химните във вид на песни.

На Йоан Дамаскин се приписва създаването и на нова форма на църковното песнопение - октоиха - която имала широко разпространение не само по негово време, но и през следващите столетия. Пат с неговото име се свързва и появата на една по-съвършена нотация, означавана като средновизантийска или дамаскинова. Характерни за нея са две групи графични белези; едните сочат движението на мелодията и интервалите, вторите - определят трайността на изпълнението. Те са познати с наименованията афони или хирономични знаци. Съществено място в средновизантийската нотация заемал нотният ключ, който впрочем бил познат и през ранновизантийската епоха.

По-съвършеният начин на звукозаписването довел до практиката да се съставят специални литургични книги, в които се помествали с текста и придружаващата го мелодия разните видове песнопения - псалми, антифони, октоих, тропари, канони. За пръв път такъв сборник, познат с името "стихирар" се появил през VIII в.

За разлика от сравнително обилния фактически материал за църковната музика през VII - IX в., значително по-малко са сведенията ни за народното музикално творчество. Знае се, че по това време широко разпространение имали народни песни, познати под името *лигисми*. За песни с това название споменава още Григорий Назиански в IV в., а за тях срещаме и едно известие в съчинението на Йоан Скилица (XII в.). Разпространени през разглеждания период били и т.нар. *теретисми* - друг вид песни, познати още от езическо време. Пеели се песни по различни поводи и на различни места: на семейни празници, на сватбени угощения, по време на работа по ниви и поля, в часове на отдих.

Голям дял са имали песните в театралните представления, при игри и танци, по време на конните състезания на хиподрума - любимо място за забава на жителите във византийската столица.

Отношението на хората на Църквата към народните песни и свързаните с тях игри, танци, шеги, закачки било отрицателно. Считало се, че в тях намират израз настроения от езическо време, недостойни за истинския християнин. Не гледали с добро око духовниците на някои опити да се внесат в характера на църковните песнопения такива елементи, които не били в съзвучие с установените традиции и подсказвали за мирско влияние. Изрично е подчертано недоброжелателното отношение на Църквата към опити от подобен род и в една от разпоредбите на Трулския събор (75). "Искаме - гласи съответният текст - тези, които отиват да пеят (там) да не си позволяват необуздани викове, да не си служат с неестествени крясъци и да не въвеждат нищо, несъобразено и несвойствено на Църквата. Но с огромно внимание и умиление да отдават псалмопения към Бога, Който вижда съкровеното, защото Свещеното Слово поучава синовете на Израел да бъдат благоговейни". Явно проличава недоброжелателното отношение и ненавистта към песни, считани за неблагопристойни и в едно от решенията на Седмия вселенски събор в Никея (22). Казва се там, наред с други разсъждения, че няма нищо лошо миряни да се женят, да имат съпруга и деца и да се хранят заедно, но не бива да допускат на трапезата си "театрални измислици или сатанински песни с китари и развратни пеения". Показателна е и наредбата (24) на Трулския събор, с която се забранява на свещенослужители и монаси да ходят на конни състезания и на театрални представления. Ако пък някои от тях били поканвани на сватба, трябвало, щом започнат игри и песни, да си тръгнат. В противен случай го очаквало църковно наказание.

И все пак, въпреки забраните на Църквата, наред с религиозната музика, която звучала в храмове, при тържествени шествия и в двореца на василевса, продължавала да се ползва с обич и популярност обикновената народна музика - било инструментална, било вокална. И ако с църковните песнопения вярващите давали израз на религиозните си, отправени към християнския Бог мисли и надежди, с народната песен те изразявали не по-малко силни чувства, характеризиращи тяхната душевност и здравата им връзка със заобикалящата ги действителност, с грижите, радостите, насладите на всекидневието.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ВИЗАНТИЯ ОТ КРАЯ НА IX ДО НАЧАЛОТО НА XIII В.

1. Историческата обстановка

Следващите три столетия (от края на IX до началото на XIII в.) могат да се определят като период, изпълнен с резки поврати и лъкатушения в живота на Византийската империя. Редуват се победи с поражения, върви се от възход към упадък, за да се достигне накрай до гибелта на почти цялата империя под ударите на кръстоносците.

Дълга е поредицата от императори, с чието име и дела е свързана историята на Византия през тази бурна епоха, изпъстрена с множество събития от политическо и военно естество. След смъртта на Василий I го наследява синът му Лъв VI Философ (886 - 912). Следват Александър (912 - 913), Константин VII Багренородни (913 - 959), като междувременно действителен владетел от 920 до 944 г. е Роман Лакапин. От 959 до 963 г. владетел е синът на Константин VII, Роман II, след това пълководецът Никифор Фока (963 - 969), убит в резултат на заговор и сменен на престола от Йоан Цимисхи (969 - 976). Следва продължителното царуване на Василий II (976 - 1025) - най-известният император от Македонската династия. Виждаме след това поредица от краткотрайно царували владетели - Константин VIII (1025 - 1028), Роман III Аргир (1028 - 1034), Михаил IV (1034 - 1041), Михаил V (1041 - 1042), Зоя и Теодора (1042), Константин IX Мономах (1042 - 1055), Теодора повторно (1055 - 1056), която е и последна представителка на Македонската династия. След това Михаил VI (1056 - 1057), Исак I Комнин (1057 - 1059), Константин X Дука (1059 - 1067), Роман IV Диоген (1071), Михаил VI Дука (1071 - 1078), Никифор Вотариант (1078 - 1081). Поставя се начало на Комниновата династия с представители Алексей I Комнин (1081 - 1118), Йоан II Комнин (1118 - 1142), Мануил Комнин (1143 - 1180), Алексей IIКомнин (1180 - 1183) и Андроник Комнин (1183 - 1185). Следва династията на Ангелите (Исак II Ангел (1185 - 1195), Алексий III Ангел (1195 - 1203), Исак II повторно, и Алексий IV Ангел (1201 - 1204). Преди падането на Константинопол под латинска власт е краткото царуване на Алексий V Мурзуфъл.

Динамично, с многото поврати протича историята на Византийската империя под скиптъра на така изброените василевси. През първата четвърт на X в., когато управлява Лъв VI Философ, а след него Александър и Роман Лакапин, развоят на събитията не е благоприятен за империята. Усилва се арабският натиск и през 904 г. е превзет и разграбен град Солун, след което нашествениците се оттеглят с огромна плячка. Пада в ръцете на арабите остров Сицилия (902 г.). В продължителните войни с българите при царуването на Симеон (893 - 927), Византийската империя търпи поражения и под заплаха е самата Столица. Но след това настъпва обрат както на дългата и безпокойна югоизточна граница, така и на балканския фронт. Византия преминава в настъпление и срещу араби, и срещу българи. Тя успява да си върне, в резултат на успешни походи при императорите Никифор Фока (963 - 969) и Йоан Цимисхи (969 - 976), голяма част от някогашните си източни територии в Сирия, Армения, Кападокия, а през 971 г. да завладее североизточната част на българската държава. С неотслабваща сила продължава завоевателната политика по време на Василий II (976 - 1025). Целта му е да се справи окончателно със северните си съседи и да възстанови господството на Византия над целия Балкански полуостров. Първоначално, в започналата се драматична борба, българите начело с цар Самуил (976 - 1014) успяват не само да удържат вражия натиск, но и да нанесат катастрофално поражение на нахлулия в земите им нашественик в битката при Траянови врата (986 г.). По-късно обаче нещата вземат неблагоприятен за българската държава развой и след поредица от походи през 1018 г. цяла България е в ръцете на Василий II, получил прозвището Българоубиец. Под византийска власт пада и Сърбия.

Към средата на X в. са налице обаче симптоми на видим упадък. Расте броят на зависимите селяни, попаднали под властта на едри земевладелци в хода на започналия още предишните столетия процес на феодализация. Това води до вълнения и недоволство във византийското село. Дворцови преврати и борби за надмощие сред управляващата прослойка от висши граждански и военни сановници разтърсват из основи империята. С две големи въстания - в югозападните български земи - през 1040 и 1072 г., българите показват стремежа си да отхвърлят чуждото владичество. От север, през река Дунав, се надига нова вълна от нашествия на тюркоезични племена - печенези, узи, кумани. Под ударите на новопоявил се враг - норманите - през 1072 г. пада град Бари, последното византийско владение в Южна Италия. Но най-неблагоприятно за империята се развиват нещата на Югоизток. Отслабеният и разпокъсан Арабски халифат е станал плячка на изградилото се към средата на XI в. султанство на селджукските турци, които в неспирен устрем навлизат и на византийска територия и в кратко време завладяват почти цяла Мала Азия (след катастрофалното поражение на император Роман IV Диоген в битката при Манцикерт през 1071 г.).

Свръх всичко се добавя острият конфликт между константинополския патриарх Михаил Керуларий и римския папа Лъв IX, което води до това, че през 1054 г. двете Църкви се отделят окончателно една от друга. Настъпва многовековният период на т.нар. Велика схизма, под чийто знак враждуват и се обвиняват взаимно в отстъпление от правата вяра западните католици и източните православни.

За известно време - при династията на Комнините - положението се стабилизира. Отбити са, при царуването на Алексий I Комнин (1081 - 1118) ударите на нормани и на печенези, възпрени са завоевателните действия на селджукските турци. В благоприятна насока се развиват събитията и при сина на Алексий Комнин, Йоан II Комнин. А по време на Мануил I Комнин (1143 - 1180) Византия преминава в настъпление и осъществява някои териториални придобивки в северозападните краища на Балканския полуостров след сполучлива война с Унгария. Но международната обстановка в Централна и Западна Европа през втората половина на XII в. е твърде сложна и Византия далеч не е вече онази могъща държава, каквато е била при царуването на Юстиниан II и има срещу себе

си силни противници. При това положение усилията на Мануил Комнин да възстанови отново византийската власт в Южна Италия претърпяват пълен провал. С поражение завършва и походът му срещу селджукските турци през 1176 г. А в Средиземно и Егейско море все по-ярко се очертават като съперници на империята двете италиански морски републики - Венеция и Генуа.

Нищо утешително за Византия не носят събитията през последната четвърт на XII в., когато управлява династията на Ангелите. Отхвърлено е в резултат на успешното въстание на братя Асеневци византийското владичество и се възстановява отново българската държава. Растат заплахи от страна на Немското кралство, на Сърбия, на Унгария, както и от страна на българите, които са си поставили за цел да доведат докрай освободителното дело и да включат в пределите на държавата Македония и Тракия. Усилват се, в хода на напредналия феодален процес, сепаратистичните действия на едри земевладелци и висши сановници, отслабва властта на всесилните някога константинополски василевси. Идва неизбежният край. На 13 април 1204 г. под ударите на войската на Четвъртия кръстоносен поход пада византийската столица, а в течение на няколко години под властта на кръстоносците вече са почти всички византийски владения в Балканския полуостров. Изградена е нова империя - Латинската, с център Константинопол, в която, наред с френските и италианските феодали - основното ядро на кръстоносната войска - голяма роля играе Венеция.

2. Образование

Доста оскъдните ни представи за състоянието на образованието във Византия през VII и VIII и отчасти и през IX в. (като изключим сведенията за Магнаурската школа) стават значително по-плътни и убедителни през разглеждания период. От това, което ни предлагат източниците проличава, че се е запазвал почти в непроменен вид обликът на първоначалното обучение, така както го намираме през ранновизантийската епоха. На шест или седем години децата са вече на училище, където в течение на няколко години, наред с познанията по граматика, са били запознавани с текстове от Библията и с откъси от произведения на древногръцки поети, историци и пр. Продължавало прочее съчетанието между антично наследие и християнска вяра, с което навлизал в живота младият човек.

Интересни данни за първоначалното образование в столицата се съдържат в съчинението на Ана Комнина. То се получавало обикновено в някои от константинополските манастири, между които с най-голяма известност се ползувал Студитският манастир. А имало и специално училище за сираци, загубили бащите си във войните. Приемани в него били деца от различни народности. ”Там може да се види, пише византийската принцеса, някой латинец, който се обучава или пък учи гръцки, или ромей, който се упражнява в гръцки текстове, или някой неграмотен ромей, който се учи да говори правилно гръцки”. Основен метод за обучение бил т.н. схедография. Тя се състояла в упражнения по правопис и граматичен и синтактичен разбор на текстове от разни съчинения. Учениците в първоначалните училища били предимно момчета, макар че достъпът на момичета не бил забранен. Разбира се, образование могли да получат преди всичко децата в големите градове и главно в столицата, докато в селата неграмотността е била обичайно явление. Най-привилегировани са били при това децата на аристокрацията и на първо място - децата на императорските фамилии. От разказа на Ана Комнина се вижда, че както самата тя, така и други принцове и принцеси от това време получавали добро образование, като за целта били привличани частни учители.

Следващият етап в образователната система - това са различните специализирани школи, за които намираме доста известия главно в източници от XI и XII в. На преден план изпъква прочутата константинополска школа, преживяла много бури и превратности в своето съществуване. Възобновена по времето на Теофил и укрепнала при наследилия го Михаил III, тя продължавала развитието си и при императорите от Македонската династия. След известен упадък при управлението на Роман Лакапин, тя достигнала нов разцвет по време на Константин VII Багренородни. По негово нареждане, както разказва

Скилица, били възстановени занемарените дотогава учебни предмети ”аритметиката, музиката, астрономията, геометрията, стереометрията и царицата на всички тях - философията - които били дълго време мъртви”. На преподавателите били давани добри заплати и били полагани грижи и за издръжка на студентите. Императорът често посещавал школата и поддържал постоянен досег с преподавателския състав. Но започналият се подем, дължащ се в немалка степен на височайшето меценатство, бил последван от нова фаза на упадък, настъпил при дългото царуване на Василий II. Суров и не особено образован василевс, прекарващ времето си във войни, той се отнасял с пренебрежение към хората на науката и на умствения труд и не считал за полезно да им се оказва внимание и подкрепа. Идеалът му бил не ”словото”, а ”мечът”, с чиято помощ покорил немалко страни и народи.

И все пак многовековната традиция, макар и прекъсната, не е могла да не се възроди отново. След период на мъртвило Константинополската школа се събужда за нов живот, за да се превърне в най-престижен център на образование и наука. Това става през 1045 г. при царуването на Константин IX Мономах. Тя била преобразувана сега като висше училище с два отдела - юридически и философски. Начело на юридическия отдел бил поставен големият познавач на правните науки Йоан Ксифилин, който получил титлата ”номофилакс”, т.е. ”блюстител на законите”. А ръководството на философския отдел било поверено на най-изтъкнатия тогава учен с широки енциклопедични знания - Михаил Псел, комуто било дадено званието ”консул на философите”.

От специалната наредба издадена във връзка с организирането на юридическия отдел се вижда, че номофилаксът получавал голяма заплата в размер на 4 литра годишно, т.е. 288 номизми и че бил назначен на високия си пост от самия император и то до края на живота си. Задължен бил, за да може да преподава вещо своята материя, да знае непременно латински език. Четенето на лекции ставало всеки предиобед. Студентите се обучавали безплатно, като поддържали при това непрестанна връзка с номофилакса. Разполагали със специална библиотека, ръководена от ”библиофилакс”, т.е. пазител на книгите. След завършване на образованието си, всеки студент трябвало да полага писмен и устен изпит пред номофилакса и ако го издържи успешно, получавал право да стане нотариус или адвокат.

Интересни сведения са ни запазени и за устройството на философския отдел. В него били преподавани традиционните дисциплини: граматика, риторика, диалектика, философия, аритметика, геометрия, астрономия. Обучението и там ставало сутрин. Студентите посрещали преподавателя си седнали на чинове, като мястото на всеки един било определено от успехите му, показани по време на работата. Застанал на специална катедра, преподавателят започвал заниманията, които протичали не само в четене на лекции, но преминавали много често под форма на събеседване. На студентите се възлагало да задават въпроси по предварително определени и разучавани от тях теми. Както се вижда - една доста модерна от съвременна гледна точка система, даваща възможност за попълно вникване в разглежданата материя с активното участие на обучаваните. Михаил Псел споменава, че по време на неговите занимания били обсъждани различни теми, като например за причините на земетресенията, за естеството на дъжда, на светкавиците и гръмотевиците и пр. На специална тетрадка студентите си водели записки за това, което им четял преподавателят и били длъжни да подготвят писмени работи, които били преглеждани и поправяни от него. За подготовката на изпитите било обичайно да се съставят малки помагала под форма на стихове. Така например Михаил Псел писал стихове по въпроси на метриката, на риториката, на диалектиката. А един негов съвременник съставял помагала по граматика във вид на детски песнички...

Наред с висшата школа с юридически и философски отдел, в която преобладавали занимания със светска насоченост, дължимото внимание съобразено с духа на епохата, трябвало да се отдаде на богословските дисциплини. На тази цел служела една теологическа академия в Константинопол, намираща се под прякото ръководство на патриарха. За пръв път се споменава за нея при царуването на Йоан II Комнин, но вероятно тя е съществувала и при неговия баща. Преподавателският състав наброявал 12 души, начело с т.н. ”вселенски учител”. По време на Йоан Комнин тази длъжност заемал твърде образованият и известен духовник и писател Михаил Италк, който станал по-късно митрополит във Филипопол (Пловдив). Друг изтъкнат преподавател и ”вселенски учител” през последната четвърт на XII в. бил Евстатий, познат под названието Майстор на риторите и заел през 1182 г. митрополитската катедра в Солун.

Независимо от това че богословските дисциплини заемали преобладаващия дял, студентите от духовната академия се запознавали и с някои светски науки. Знае се, че Михаил Италк им преподавал, освен чисто теологическите предмети, още математика, геометрия, музика. Едновременно с текстове от Стария и Новия Завет и от произведения на Светите отци, те се запознавали със съчинения на Питагор, на Плотин, на Аристотел. В кръга на светската тематика въвеждал своите питомци и Евстатий, известен с големите си познания на античното наследие и особено на произведенията на Омир, към когото той хранел дълбока почит.

Наред със специалисти в областта на науката и богословието Византийската империя, вплитана в чести и тежки войни през разглеждания период, е имала нужда и от добри познавачи на военното дело. А за това не били достатъчни само съществуващите наръчници, като например ”Трактата” на Лъв VI и на някои други по-късни автори, още повече като се има пред вид непрестанно променящият се характер на основните принципи, свързани с военната стратегия и тактика. За задоволяване на тази потребност по време на Алексий Комнин било създадено военно училище, в което се обучавали 300 души - млади, здрави и сръчни хора. След завършване на образованието си някои от тях получавали висши командни постове в армията или образували елитни отряди. Ръководител на военната подготовка бил самият император.

Византийската интелигенция. Плод на всяка образователна система, независимо от нейния характер, е създаването на слой от интелигенция и в това отношение Византия не прави изключение. От това което ни предлага обилният изворов материал за периода X - XII в., виждаме наличието на един не особено многоброен, но затова пък отлично подготвен кръг от знаещи и можещи хора, специалисти в различни области на науката, на литературата, на теологията, на военното дело. Хора излезли преди всичко от висшите школи в Константинопол, където е бил съсредоточен, така да се каже, ”мозъкът” на империята. Социално погледнато интелигентският слой е бил излъчван предимно из средите на управляващата класа. Богатите и влиятелните светски и църковни сановници са били тези, които имали необходимото време и средства, за да се образоват повече, да си купуват книги, да четат и анализират теологични и философски трактати, да изучават съчиненията на древни поети, да пишат историографски творби, да навлизат в тънкостите на военното изкуство. И не е случайно, че като писатели, учени, историографи през X - XII в. изпъкват коронованни глави и членове на императорската фамилия (Лъв VI, Константин VII Багренородни, Никифор Вриений, Ана Комнина и др.) или висши дворцови, държавни и църковни функционери (например Лъв Дякон, Йоан Зонара, Михаил Псел, Йоан Кинам, Теофилакт Охридски, Михаил Италк, Евстатий Солунски, Никита Хониат и др.). Редки са случаите, когато творците в областта на науката, на литературата, на теологията били по-бедни и незнатни хора, като например Теодор Продром и Михаил Глика. Такива хора страдали винаги от недостиг на пари и книги и трябвало да търсят с цената на унижения и ласкателства богати покровители из средата на аристокрацията и на императорския дворец.

Една от отличителните черти на византийския интелигент през X - XII в. - черта, която впрочем може да се констатира и през предишните столетия - е неговата многостранна подготовка и възможността му да се изявява в различни области на духовното творчество (историография, поезия, богословие и пр.). Става дума разбира се за особено надарени и любознателни личности като например Лъв Математик, патриарх Фотий, Константин-Кирил Философ. Най-ярък образец на ”полихистор” е несъмнено Михаил Псел, който е едновременно философ, богослов, математик, историограф, географ, метеоролог и пр. Полихисторизмът е явление, характерно изобщо за средновековната епоха, когато науката и културата не са били все още така напреднали и диференцирани и е било възможно да се обхванат в различните им направления от едно и също лице. На основата на полихисторизма е било изградено впрочем самото висше образование във Византия, при което всеки студент е бил обучаван във всички познати тогава научни дисциплини и така получавал възможността да се насочи едновременно към различни области на бъдещата си творческа дейност.

Друга не по-малко съществена черта, характеризираща облика на византийския интелигент през X - XII в., е доброто познаване на античното културно наследство в по-широк смисъл на думата. Четейки творби от тази епоха, ние се срещаме нееднократно с цитати, позовавания, сравнения извлечени от произведения на Омир, на Хезиод, на Есхил, на Еврипид, на Питагор, на Платон, на Аристотел, на Страбон, на Птолемей. Оживяват пред нас образи и епизоди из богатата гръцка митология (Зевс, Аполон, Херакъл, Ерос, Атина и пр.). Добива се изобщо впечатление, че образованият и пишещ византиец независимо от това какъв характер има неговата творба (историческа летопис, философски трактат, стихотворение, роман, писмо, изследване в областта на математиката и астрономията и пр.) е потопен в античността с нейните най-изтъкнати, дълбоко запечатали се в съзнанието му представители. От там извлича той идеи, мисли, сюжети и епизоди било с оглед на научна разработка по даден въпрос, било с оглед на литературно-художествено произведение. Разбира се, този интерес към древното наследие не е нов. Той съпътства научното и литературното творчество сред просветените слоеве на византийското общество още през V - VI в., като не е угасвал напълно и по време на т.н. ”тъмни векове”. През разглеждания период обаче, и особено от средата на XI в. нататък, с възраждането на висшата Константинополска школа, този интерес достига своя връх. Все по-властно се налага представата, че признак на висока култура е да си запознат добре с ”елинистките науки и изкуства”, а самото понятие ”елин”, покрай етническото си съдържание, получава значението и на човек ”просветен”, ”образован”. Това е една интересна терминологична особеност и промяна, отразяваща все по-засилващия се интерес към древногръцкия свят като източник на знания, на мъдрост, на красота и изобщо на положителни и достойни за подражание страни.

И все пак в никой случай не бива да се забравя, че на прекомерното увлечение към ”античността” се е противопоставяла рязката преграда на църковно-християнския светоглед. Както се знае, наред с въздействията черпени от древното минало, образованият византиец е живеел и под знака на господстващото влияние на религията и тясно свързаната с нея Църква. И ако, казано най-общо, въвличането му в ”древността” е носело със себе си склонност към ”антропоцентризъм”, т.е. към изтъкване на решаващата роля на човека, свободен от намесата на ”божества”, то християнското светоразбиране го е държало в плен на теоцентризма, поставящ хората в пряка зависимост от Небесния Повелител. И ако от античната философия са идвали повеи в духа на стихиен материализъм (възгледи, че материята е първична, че светът съществува вечно и т.н.), то те са били задушавани сурово от представителите на църковната власт поради тяхната враждебност към библейското учение за Бога като Първично Творческо Начало, което гради ”от нищо” видимия и невидимия свят. И ако античната мисъл е подсказвала неведнъж пред образования византиец идеята за разума като главен фактор в разкриване на тайните на битието, то религиозните догми са изтъквали на преден план Божествените откровения. С една дума, византийската интелигенция се е намирала под комбинираното въздействие на две в немалка степен противопоставящи се една на друга дадености - от една страна античното минало, чийто приемник и продължител тя желаела да бъде, и от друга страна - християнската религия и Църква, които заемали през целия период на византийската история доминиращо положение. Една наистина трудна и противоречива ситуация, създаваща нееднократно условия за борби, преследвания и конфликти.

3. Наука

Природо-математически науки. Общо може да се каже, че през X - XII в. оригиналните приноси на византийците в областта на природо-математическите науки не били особено големи. С малки изключения те не излизали из кръга на това, което било постигнато в изследванията на гръцки, елинистки и римски учени. При това богатото антично наследство не било използувано в неговата цялост, тъй като някои положения, които не отговаряли на догмите на християнската религия, били забранени и отхвърляни.

Математика, геометрия и астрономия. Сравнително най-добре сме запознати с изучаването на тези три дисциплини в Магнаурската школа, възродила се по време на Константин VII Багренородни и преобразувана през средата на XI в. в двата отдела - юридически и философски. Споменават се като изтъкнати специалисти през X в. двамата преподаватели в тази школа - патрицият Никифор и асекритът Георгий. Никифор четял лекции по геометрия, а Георги - по астрономия.

През X в. подчертан интерес към математиката проявявал Михаил Псел, от когото е запазено едно съчинение върху ”четирите математически дисциплини”. Псел разработвал и въпроси на астрономията, за което свидетелства трудът му ”За движението на годишното време, на слънчевите и лунните цикли, за затъмнението на слънцето и луната и определянето на празника Пасха (Великден)”. С астрономически проучвания се занимавал и съвременникът му Симеон Сет.

През следващото столетие въпроси на астрономията занимавали известния поет Йоан Цецес, както може да се заключи от един негов коментар върху астрономическите трудове на Клавдий Птолемей. Добре познато по това време било учението на Анаксимандър за въртящите се небесни тела и за Земята, като център на една група от тях.

Наред с астрономията, като продължение на една вековна традиция идваща от дълбока древност, била популярна и астрологията, т.е. учението, че има връзка между движението на небесните тела и съдбата на новородените. От там вярата в различните хороскопи, задоволяващи стремежа на суеверния човек да узнае под знака на каква звезда е роден. На подобно схващане не бил чужд иначе твърде трезво разсъждаващият Михаил Псел, а особено пристрастен към астрологически занимания бил император Мануил Комнин. Отношението на Църквата към астрологията било отрицателно, тъй като тя била считана за езическо наследство, отиващо в разрез с догмата за "Божествената промисъл" и за "свободната воля" като фактори, определящи жизнения път на хората.

Зоология и ботаника. Селско стопанство. Както през ранновизантийската епоха, така и през X - XII в. познанията в областта на зоологията не били на особена висота. Продължавал да се ползува с популярност полунаучният-полуфантастичен "Наръчник по естествознание" (Физиолог), в който се описвали действителни или мними качества на животни, растения и минерали. Познато било и съчинението на Аристотел върху животните, което, въпреки своите непълноти и грешки, представлявало най-доброто обобщаващо изследване.

Почти нищо оригинално не е било създадено и в областта на ботаниката. Интересът на византиеца към растенията се обуславял не толкова от желанието да се изучат техните особености сами за себе си, а с оглед на практически нужди. Най-много го вълнувала мисълта кои растения и плодове са добри за ядене, какви болести лекуват те, какво е въздействието им върху човешкия организъм. Затова почти всички сведения за плодове и растения и техни свойства се съдържат в книги с медицинско, фармакологично и селскостопанско съдържание.

Между тези книги привлича погледа една енциклопедия върху селското стопанство под надслов "Геопоника", произхождаща от X в. Това е един компилативен труд съставен от римски и ранновизантийски автори, в които са намерили място важни въпроси, вълнуващи земеделския труженик - кога и как да обработва земята, какъв да е работният му график за всеки отделен месец през годината, как да унищожава вредните за реколтата насекоми и др. Дават се подробни напътствия как да се отглеждат, хранят и лекуват домашните животни. Цялото съчинение е подчинено на една основна мисъл - да се посочат найдобрите пътища за увеличаване добива от земеделието и скотовъдството, т.е. едни от главните отрасли в икономиката през целия период на византийската история.

Под знака на научно-познавателни стремежи и едновременно с това - на нужди, свързани с всекидневната действителност, били интересите на византиеца към различните метеорологични явления - дъжд, сняг, град, светкавици, гръмотевици. Особено го тревожели често разтърсващите земята трусове, носещи смърт и разорение. Общо взето обясненията се движели по две основни линии. От една страна, под знака на непрестанно внушаваната от църковните проповедници догма, че всички природни явления стават по Божията воля и че Той е, Който праща дъждове, суши, ветрове, земетресения било за да покаже своята благосклонност към хората, било за да ги накаже за сторени прегрешения. От друга страна, за много хора запознати с постиженията на античната наука било ясно, че тези явления имат и своето физическо обяснение. И тук прочее, както и в други случаи, се сблъсквали два светогледа - на непоколебимия привърженик на религиозните постулати и на критично настроения човек, осланящ само се на разума и на опита.

Интересно е да се отбележи, че между привържениците на по-рационалистични обяснения за характера на природните явления стои името и на патриарх Фотий. Макар и духовник, той не бил склонен да вижда в земетресенията изява само на Божията промисъл и смятал, че те се дължат на прекалено количество вода, намираща се под земята. В духа на по-рационалистични обяснения, произтичащи от големите му познания в областта на античната наука и на собствени наблюдения са и схващанията на Михаил Псел. За него било вън от съмнение, че дъждът, градът, светкавиците и гръмотевиците са резултат от естествени причини, в които няма нищо тайнствено и свято. И все пак, за да подчертае привързаността си към Църквата, когато говори за причините за земетресенията, той подхвърля накрая мисълта, че все пак не е без значение и Божията воля.:. Че природните явления са резултат от естествени причини бил убеден и иначе твърде религиозният негов съвременник Кекавмен. Това личи от един пасаж в "Стратегикона", където той изказва мисълта, че светкавицата и гръмотевицата следват не една след друга, а стават едновременно. Напротив, в духа на строгото църковно гледище разсъждавал Константин VII Багренородни в едно недостигнало, за съжаление, до наши дни съчинение, посветено на въпросите на гръмотевиците и земетресенията. Решаваща за него е Божията воля. Да търси Божията Промисъл при обяснение на природните явления е склонен и император Алексий Комнин. Това проличава по-специално в мнението му за появата на кометите, в които вижда небесна поличба поради хорските грехове, предвещаваща бедствия.

География и етнография. По основните въпроси на географията и етнографията (за формата на Земята, за разпределението на сушата и моретата, за отделните континенти и т.н.) някакъв особен напредък в сравнение с ранновизантийската епоха не може да бъде отбелязан. И тук, както в областта на ботаниката и метеорологията, преобладавали практически интереси, свързани главно с външната политика на империята и с търговските ѝ отношения с различни страни. Като своего рода съчинение с географски характер може да бъде посочена творбата на Константин Багренородни ”За темите”, съставена към 30-те години на X в. Целта на автора в това съчинение е да обясни произхода и имената на отделните военно-административни единици (теми) в Мала Азия и Европа, на които се деляла територията на империята по негово време. Целият труд е изпълнен с бележки из областта на древната гръцка литература, митология и филология, които свидетелстват за голямата начетеност на Василевса и за влечението му към класическата древност. Заедно с това намираме интересни подробности за различни градове и области, които влизали в отделните теми. В по-голямата си част тези данни са извлечени от по-стари съчинения на географи и пътешественици и главно от произведенията на Стефан Византийски и на Хиерокъл (и двамата от VI в.). В такъв смисъл трудът ”За темите” е извор предимно за състоянието на географската наука през една по-ранна епоха и то за една сравнително ограничена територия, включваща главно Балканския полуостров и Мала Азия.

Значително по-оригинално е съчинението на Константин Багренородни ”За управлението на империята”. Воден от една основна мисъл - да даде указания на своя син и бъдещ владетел Роман как да управлява по-добре държавата, византийският император описва различни страни и области, намиращи се в пряк досег с границите на империята или пък граничещи със съседни на Византия

страни. Дават се сведения за земите, населени по това време с печенежките племена, за северозападните краища на Балканския полуостров, заети от сърби и хървати, за областта по средния Дунав и Тиса, където се намирали маджарите, за далматинското крайбрежие и далматинските острови, за Хазария, за Моравия, за водния търговски път между Киевска Русия и Константинопол и т.н.

За географските интереси на византийците свидетелстват някои пасажи от съчиненията на Псел, който познавал добре трудовете на Страбон и четял пред студентите си лекции с географско съдържание. Склонност към такава тематика намираме и у Ана Комнина. Срещат се на отделни места в ”Алексиадата” доста подробни описания на някои градове и реки, като например Филипопол, Драч, Вардар, Дрина.

Твърде занимателна с географските си екскурзии е хрониката на Михаил Глика (XII в.). Даден е един доста подробен разказ за Индия с нейната флора и фауна, с големите реки, с огромните орехи, с вкусните подправки. Интересно е и едно описание на реката Нил и на нейните ежегодни разливания. Без да блести с оригиналност, тази хроника е отвеждала любознателния византиец към непознати и раздвижващи въображението му далечни земи с тяхната екзотична природа. Характерно за Глика е това, че опирайки се на казаното от по-стари автори, той разсъждавал и върху някои теоретически страни на физическата география, като например за произхода на реките.

Интересът към отделни страни бил неразривно свързан с интерес към живота на народите, които ги населяват. И ако подтика за това, когато става дума за народи, живеещи далеч от границите на Византия, трябва да търсим в присъщите на любознателния човек познавателни стремежи, то за народи, намиращи се в близост с империята, този интерес се основавал на съображения от практическо естество с оглед да се извлече полза за военното дело, за дипломацията, за търговията, за външната политика.

Такъв замисъл прозира ясно в труда на Константин Багренородни ”За управлението на империята”. В него ни се поднасят ценни данни за бита, нравите, религията, общественото устройство, историческото минало на редица народи и племена, с които империята се намирала по това време в чест досег - славяни, маджари, печенези, хазари, сарацини. И всичко е подчинено на една и съща цел - да знае бъдещият византийски василевс когато чете това съчинение, с какви съседи ”си има работа”, да се научи кои могат да бъдат съюзници на империята и кои са нейните врагове.

С подобна задача е съставено и едно по-ранно съчинение, познато под надслова ”Тактика”, чийто автор е бащата на Константин VII Багренородни, Лъв VI Философ. Тук също се запознаваме с редица подробности за живота, нравите, бита и военното изкуство на различни племена и народи (араби, славяни, прабългари, маджари). Това са подробности, предназначени преди всичко за византийските пълководци, за да им послужат като ориентир как да водят по-правилно и успешно военните действия срещу враговете на империята. В това отношение ”Тактиката” на Лъв VI е едно развитие на ”Стратегикона” на Псевдомаврикий и то не само по своя основен замисъл, но и по сюжетното си съдържание. В нея се срещат и някои анахронизми, тъй като авторът е използвал данни от по-стари съчинения, включително и от ”Стратегикона” на Псевдомаврикий, които се отнасят до отживели вече времето си неща. Независимо от това обаче, ”Тактиката” се появява като отговор на непосредствени държавни нужди, като израз на стремежа да се подчинят етнографските знания на целите на политиката.

Описание от етнографско естество намираме у отделни византийски писатели и през следващото - XI столетие. Така например, в Хронографията на Михаил Псел се съдържат доста подробни данни за живота и нравите на печенезите. Напълно в духа на ромейската идеология и под впечатление на ожесточените стълкновения с новопоявилите се пришълци, те са обрисувани с най-отрицателни черти - коварни, кръвожадни, неверни, мръсни. В такава светлина ни са представени те и в едно друго съчинение от това време, излязло под перото на Йоан, митрополит от Евхаита.

Известия за живота и нравите на други народи намираме в ”Алексиадата” на Ана Комнина. Бие на очи отрицателната преценка за сарацините (арабите) и за латинците, с които империята се е сблъсквала по време на кръстоносните походи. С ненавист към ”латинците” е изпълнен и разказът на Евстатий Солунски за превземането и разоряването на Солун от норманите. Трябва да се подчертае изобщо, че даваните характеристики на отделни етноси, които срещаме в съчинение на византийски автори от XI - XII в. са под знака на подчертани субективни настроения, плод на напрегнатата външнополитическа обстановка и на честите военни сблъсъци на империята с различни противници.

Медицина. Свързана по най-тесен начин със здравето и живота на хората, медицината винаги предизвиквала интерес във византийското общество и била предмет и на теоретически изследвания, и на практическо приложение. Все още, в продължение на вековни традиции, за главни авторитети били считани древните ”бащи на лекарската наука” - Хипократ и Гален. С популярност се ползували и антропологическите изследвания на епископ Немезий от Едеса (средата на V в.), които били съобразени с основните принципи на християнската догма. Така че и тук се намесвало въздействието на църковния светоглед. Наред с античното и ранновизантийското наследство започнало да се чувствува през X - XII в. влияние и на богатия арабски опит в областта на приложната медицина.

През средата на X в. главен център на занимания с медицина била Магнаурската школа. Тогава именно, по внушение на Константин VII Багренородни, била съставена една енциклопедия на медицинските науки, в чиято основа легнали извадки от издадената през IV в. енциклопедия на Орибазий.

Нов тласък бил даден през втората половина на XI в. с трудовете на Димнастий, на Стефан Магнет и на Симеон Сет, най-известни по това време имена. Голямо внимание било отделяно на въпроса за лекарствата и за лечебните свойства на разните видове храни. Ползувал се с популярност един специален календар, който предписвал хранителен режим за отделните сезони. Въпросът за диетата вълнувал особено много богатите и свикналите да си угаждат византийски аристократи, които често боледували от подагра поради прекомерната употреба на месо.

От текста на едно синодално решение по в времето на патриарх Лъв Стипес (1134 - 1143) може да се заключи, че медицинското образование през XII в. било поставено на сериозни начала. Студентите, които изучавали медицина, трябвало да полагат изпит и получавали диплом за правоспособност. Лекари могли да стават не само мъже, но и жени, макар и това да било по-рядко. Доста добре организирано било болничното дело. Пример в това отношение била болницата, основана към манастира Пантократор в Константинопол. В нея имало общо 12 души лекари, мъже и жени, и осем асистента (четирима мъже и четири жени), осем прислужници - мъже и жени, трима хирурзи и двама диагностици. Болници имало и в други манастири. Прилагало се лечение чрез диета, правене на масажи, режим на пълна почивка на болния и пр.

Разбира се, ползването на лекарска помощ и добра болница било достъпно само за малък брой хора, предимно из средата на управляващите. Специални лекари имало на служба в двореца. За бедните жители на Константинопол, да не говорим за провинциалните градове и села, да се търси лекар било лукс, тъй като било свързано с изразходването на много средства. Дори и такъв състоятелен човек като Кекавмен съветва в "Стратегикона" своя син да се въздържа да вика лекари, тъй като ще му струва големи суми, а ползата ще е малка. "Моли се на Бога, пише той, да не попаднеш в ръката на лекар, дори и той да е способен. Той ще ти предпише във всеки случай не това, което трябва. Ако болестта ти е незначителна, ще я направи по-голяма и ще твърди, че се нуждаеш от скъпи лекарства. Дадеш ли му пари, ще казва, че не стигат за купуването на медикаменти". Убеден, че лекарите се стремят само към печалба и не винаги лекуват правилно, Кекавмен дава практически съвети за добро здраве - да се яде уморено, да се лекува простудата чрез затопляне и пр.

Не трябва да се забравя и това, че в условията на господстващия светоглед в съзнанието на много хора представите за болест и здраве са се намирали на твърде примитивно равнище. Вярата в добри и зли сили, определящи състоянието на човека, идваща от дълбините на езическото минало, запазвала и сега своята жизненост и дори нещо повече - усилвала се от Църковното учение, че Бог

е този, който дарява здраве или праща болести (поради грехове на хората). Оттам и упорито следваната традиция, плод на езическо суеверие, да се лекуват болестни състояния чрез магии и заклинания, да се търси помощ от знахари и ланци. С една дума, наред с развитието на медицината като наука (в рамките на възможните за средновековната епоха постижения), процъфтявало и едно съвсем съмнително по своите качества лечебно изкуство, което често завършвало вместо с очакваното оздравяване, с фатален за пациента край.

Философия. При заниманията с философия на преден план продължава да стои интересът към Платон и Аристотел. Това са двете големи фигури на древната мъдрост, чиито съчинения се преписват, коментират, критикуват. Доста остри са понякога разногласията между "платонисти" и "аристотелианци". Такъв е случаят със спора между Лъв Хиросфакт, един от ярките привърженици на Платоновата философия и Аретас, ученик на патриарх Фотий и горещ почитател на Аристотелевите схващания. В желанието си да очерни колкото се може повече своя противник, Аретас написал специален памфлет, озаглавен "Хиросфакт или ненавистникът на чародейците", в който твърди, че Лъв Хиросфакт в своето увлечение от "елинските мъдрости" на Платон и неоплатониците се бил отклонил от християнската религия и изповядвал вече друга вяра... Един наистина интересен епизод, свидетелстващ как в разгара на ожесточени спорове е могло да бъде използувано като удобно оръжие обвинението в "отклонение" от правата вяра, обвинение, действащо особено силно върху съзнанието на тогавашните хора.

Подем в развитието на философската мисъл се наблюдава от средата на XI в. нататък, когато се извършват големи преобразования в Константинополската школа и пред нас се изправя личността на един от най-изтъкнатите византийски полихистори за своето време - Михаил Псел (1018 - 1092), възглавил специалния "философски отдел" към тази школа и обучил множество ученици.

От съдържанието на главния му философски труд Διδάσκαλια παντοδπη се вижда, че Псел познава еднакво добре както философските възгледи на Платон и неоплатониците, тъй и възгледите на Аристотел. И не само ги познавал, но ги използвал умело, за да си създаде собствена философска система. От Аристотелевата философия му допадали най-вече характерните за нея логически построения, даващи възможност за по-рационално, основавано на разума обосноваване на застъпваните тези. Но предпочитанията му като философ клонели към Платон ("моят Платон", както го назовавал Псел) и към ревностния му последовател и продължител, Прокъл. От неоплатониците възприел Псел идеята за трите основни същности - Бог или единственото (το εν), висшия разум (νουσ) и душата (ψυχη). В духа на неоплатонизма доразвивал мисълта за наличието на "посредници" между Бога и хората. За такива посредници считал Псел разните "герои" и най-вече "демоните", които представлявали, по негово мнение, особени, надарени със свръхестествени сили същества.

Страхувайки се, напълно в духа на времето, да не бъде обвинен, че се е увлякъл твърде много по "елинската мъдрост", Михаил Псел се опитвал да докаже, че основният поддържан от него възглед за наличието на три същности - Бог, висш разум и душа - е в съзвучие с християнската догма за "Троицата" - Бог, Син и Свети Дух. Но това не му помогнало много и в очите на своите противници той, също както някога Лъв Хиросфакт, бил заклеймяван, че върви по пътища, които не са особено приемливи от гледна точка на православната догматика. Най-добър в своите нападки бил Йоан Ксифилин, който заявявал, че в своята прекомерна привързаност към Платоновите схващания Псел е подтикнат от "Елинския Сатана"...

Но ако Михаил Псел, макар в учението му да се съдържали отделни несъобразени напълно с богословското учение схващания, все пак не излизал далеч от рамките на Църковното учение, значително по-рязък в своето отстъпление от православната догматика бил ученикът му Йоан Итал (роден към 1050 г.). Той наследил катедрата по философия в Константинополската висша школа и по време на царуването на Михаил VIII Дука (1071 - 1079) четял лекции, които предизвиквали голям интерес. При него, както се разказва, идвал дори понякога и самият император, за да се допитва по някои въпроси. Но когато на престола дошъл Алексий I Комнин (1081 г.), нещата се променили. Направен бил донос от противниците на Итал, че той проповядва неправославни възгледи и новият император, познат като ревностен блюстител на правата вяра, пристъпил незабавно към разследване на случая. В започналия процес било потвърдено, че действително Йоан Итал се е отклонил от Църковното учение и му било наредено да напусне заемания от него пост. Нещо повече, възгледите му били анатемосани и включени в съдържанието на "Синодика в неделята на православието" наред с анатемите и опроверженията срещу иконоборците и други противници на православната догма.

Анализът на "анатемите" сочи, че не случайно пред строгия съд на богословите византийският философ бил включен в списъка на "прокълнатите". Не могло да му бъде простено преди всичко това, че за разлика от Библейското учение, според което Бог със своята творческа сила е извел всичко от "небитие" в "битие", Йоан Итал, повлиян очевидно от Платоновата философия, проповядвал, че материята и идеите са безначални и несътворени, т.е., че съществуват независимо и без да са създадени от Божествения Промисъл. Пак в разрез с църковните догми, че създаденият от Бога видим и невидим свят ще погине след мировата катастрофа и Второто пришествие и че вечно и непреходно ще е само Божието царство, Итал твърдял обратното, а именно, че Вселената е вечна и че временно ще бъде само Божието Царство и предназначените за грешниците адски мъки. Казано накратко, той отхвърлял основните космогонични и есхатологични схващания, които представителите на Църквата внушавали така упорито на вярващите. И не само това. В разрез с православната догма били схващанията му за душата. Той считал, че душите са създадени и съществуват преди появата на тялото, в което те са затворени и че след смъртта на човека преминават от едно тяло в друго. С други думи, поддържал съдържащото се в Платоновата философия учение за *метапсихозата*, което теолозите отхвърляли решително. Същевременно, както личи от съдържанието на една друга анатема в "Синодика", Итал бил склонен да приеме, че и душите подобно на телата изчезват напълно след смъртта и от тях не остава нищо. Изобщо по този въпрос в схващанията му има известно противоречие и колебания. Това дава отражение и във възгледите му за Възкресението. Според една от анатемите в ”Синодика”, Итал отричал напълно Възкресението и Страшния съд, а според друга - приемал, че може да има Възкресение, но тогава хората нямало да бъдат в същия вид (както проповядвали духовниците), а ще възкръснат в нови образи, тъй като някогашното им тяло отдавна ще се е разложило и изчезнало.

Не могли да простят представителите на Църквата скептичното и отрицателно отношение на Йоан Итал по въпроса за ”чудесата”. Учението за *чудото* като израз на Божието всемогъщество, стоящо над всякакви природни закони, е, както се знае, плътно втъкано в същината на християнската религия с нейната вяра в свръхестественото и всяко съмнение по този въпрос се считало за тежък грях. В такъв дух е съставена съответната анатема в ”Синодика”, насочена срещу поддържаните от византийския философ възгледи. ”На тези, които не приемат с чиста вяра и с цяло сърце, гласи съответният текст, необикновените чудеса на нашия Спасител и Бог и на нашата Господарка и Богородица, която непорочно Го е родила, както и на други светци, но се опитват със софистически докази и слова да ги охулят като невъзможни или пък да ги претълкуват неправилно според своето мнение и да ги представят според своите схващания, анатема!”

Историография. Видимият застой в развитието на византийската историография през VII, VIII и отчасти IX в. отстъпва място на значително оживяване, започнало към средата на X в. Оживяване, което ни връща мислено към ранновизантийската епоха, богата със съчинения на летописци и историци, разкриващи събития било от далечното минало, било от съвременната им действителност.

Решаващият момент е общия подем на образованието и културата във Византия през средата на X в., свързан с възстановяването на Магнаурската школа като бележит за времето си просветен и културен център. Това е време на засилен интерес към различни клонове на научната дейност и на подчертано благоволение към хората на мисълта и перото от страна на византийския император Константин VII Багренородни (945 - 959). Известен с литературните си занимания и с широко замисления си план да бъдат съставяни поредици от сборници, систематизиращи натрупания обширен материал в различни сфери на човешките знания, Константин VII обърнал поглед, пак със същата цел, към историографията. Привлечени били всички изтъкнати познавачи на миналото, като им било възложено да направят извадки от съчинения с историческа тематика от по-стари автори и да ги подредят съобразно една предварително изработена схема. Така възникнала прочутата за своето време ”Историческа енциклопедия”, плод на събирателската и систематизаторска работа на група приближени на двореца специалисти. Един дял от така съставената ”Енциклопедия” съдържал епизоди, свързани с различни пратеничества с политическа мисия до отделни страни и народи, с които Византия била влизала в контакт по един или друг повод по време на многовековната си история. В друг дял са събрани и разказани случки за заговори и преврати срещу отделни императори (често явление в историята на империята). В трети дял се включват описания на разни чудновати събития, даващи повод за разсъждения и поуки от морално естество. Като източник за отделните дялове са били използувани откъси от произведенията на голям брой автори от древногръцката, елинистическата, римската и ранновизантийската епоха - Херодот, Тукидид, Полибий, Диодор, Ахиан, Йосиф, Флавий, Приск, Прокопий, Агатий, Менандър, Теофилакт, Симоката, Теофан, патриарх Никифор, Георги Монах и др.

Наред със създаването на ”Историческата енциклопедия”, засилващият се интерес към миналото намерил израз в две исторически творби, съставени през средата на X в. Автор на първата творба, носеща заглавие ”История на императорите”, е Генезий, произхождащ от аристократически род и близък на Константин VII Багренородни. Съчинението му представлява продължение на хрониката на Теофан и се състои от четири части, които обхващат периода от 813 до 886 г., т.е. царуванията на Лъв V (813 - 820), на Михаил II (820 - 829), на Теофил (829 - 842), на Михаил III (842 - 867) и на Василий I (867 - 886).

Другата историографска творба е хроника, започваща също с описание на събитията след 813 г. и носеща условното заглавие ”Продължителите на Теофан”. Съставена е била по личното указание на Константин VII Багренородни, а след това е била допълнена с една нова част по време на Никифор Фока (963 - 969). Състои се от шест книги. Първите пет се отнасят до царуванията на Лъв V, Михаил II, Теофил, Михаил III и Василий I, а шестата има за предмет управлението на Лъв VI, на Александър на Константин VII Багренородни и на Роман II. Изложението е останало обаче незавършено и стига до 961 г. За авторството на отделните глави все още няма пълна яснота и съществуват разногласия. Със сигурност се знае само, че петата глава, в която се описва царуването на Василий I, е била написана от неговия внук Константин VII Багренородни.

През средата на X в. била съставена и една хроника, позната под името Хроника на Симеон Логотет, която описва събитията от 842 до 948 г. и е продължение на хрониката на Георги Монах. Тя е дошла до нас в няколко редакции и не всички въпроси около нейното съставяне са изяснени докрай. Както изглежда, първоначалната редакция е била написана на няколко пъти от различни автори. По такъв начин са се получили няколко версии, всяка една от които отразява възгледи и преценки на съответния съставител.

През втората половина на X в. най-значителен историограф е Лъв Дякон. Роден към 950 г., той написал история в десет книги, обхващаща периода между 958 - 976. Като един от най-приближените на Василий II дворцови сановници, той го придружавал по време на похода му през 986 г. срещу Сердика и едва избегнал смъртта при тежкото поражение на византийската войска в прохода ”Траянови врата”. Това злощастно за империята събитие е намерило място като допълнителен разказ, включен в съчинението му.

Навлизайки в следващото столетие, пред нас са няколко историографски творби с подчертани достойнства. На първо място е отново фигурата на Михаил Псел. Изпод перото му е излязло едно историческо съчинение под надслов ”Хронография”, което продължава книгата на Лъв Дякон и описва събитията от 976 до 1078 г. Висш дворцов служител, заемал високи служби при няколко владетеля, Михаил Псел е много добре осведомен за вътрешната история на империята и особено за живота в Константинополския дворец - изпълнен с интриги, със заговори, с неочаквани обрати. Там е насочено главното внимание на автора - наблюдателен и умел разказвач, който ни запознава последователно с най-важни събития и епизоди, свързани с царуванията на Василий II, на Константин VIII, Роман III Аргер, Михаил IV, Михаил V, Константин IX Мономах, Теодора, Михаил VI Стратиотик, Исак I Комнин, Константин X Дука, Роман IV Диоген, Михаил VII Дука.

Съвременник на Псел е Михаил Аталиат. Роден в Мала Азия към средата на XI в., той отрано се преселил в Константинопол, където получил висше юридическо образование и стигнал до високи постове (дворцов съдия и магистър, а по-късно и проедър). Съставил историческа творба, посветена на император Никифор Вотаниат, която обхваща периода от 1034 до 1079 г. и е написана главно въз основа на собствени преживелици и наблюдения.

С богата информация се отличава съставената през втората половина на XI в. хроника на Йоан Скилица. За живота му се знае малко. Произхождал вероятно от аристократически род и заемал високата длъжност друнгар в дворцовата гвардия с титла куропалат. Хрониката обхваща периода от 811 до 1057 г. и е написана въз основа на голям брой извори, които Скилица изброява подробно в увода на съчинението си. Покрай редицата познати автори (Продължителите на Теофан, Генезий, Лъв Дякон, Михаил Псел и др.), той е черпил сведения и от някои историографи като Теодор Сид, Димитър от Кизик и др., чиито съчинения не са достигнали до наши дни. Това придава на хрониката му, на отделни места, характер на единствен по рода си извор. Специално внимание заслужава подробният разказ за продължителните войни между българския цар Самуил и византийския император Василий II, завършили с падането на българската държава под византийска власт.

Съчинението на Скилица, което достигало до 1057 г., било продължено за събитията до 1079 г. от неизвестен автор, познат с условното название ”Продължител на Скилица”. Така възникнала една по-обширна редакция, която дълги години бе считана изцяло за творба на Скилица, докато всъщност, както вече е установено, той е съставител само на частта, обхващаща времето от 811 до

1057 г. По-късно тази именно част, дело на Скилица, е била преписана буквално и вмъкната в една световна хроника, чийто автор е Георги Кедрин, вероятно монах.

Последната по-значителна историографска творба от XI в. е излязла под перото на Никифор Вриений, висш сановник, съпруг на Ана Комнина. Трудът на Вриений озаглавен ”Историческо изложение” е посветен на събитията между 1070 - 1079 г., т.е. на времето, предхождащо идването на династията на Комнините. Намерението на автора било да опише главно царуването на своя тъст, Алексий V Комнин, но смъртта попречила на плановете му. Като императорски зет и един от първите хора в двореца, Никифор Вриений е много добре осведомен и дава интересни сведения главно за вътрешните междуособици през този кратък, но твърде тревожен период от историята на империята, изправена почти пред прага на гибелта.

Със заслужаващи внимание историографски произведения се отличава и епохата на Комнините и Ангелите. На първо място, хронологически погледнато, идва съчинението на Ана Комина, което има за предмет събитията между 1069 - 1118 г. Написано под надслова ”Алексиада” и съставено от петнадесет глави, това съчинение на византийската принцеса има за цел да възвеличи царуването на баща ѝ и да го представи като мъдър, смел и способен владетел. Образована, наблюдателна и с безспорни писателски дарби, Ана Комнина ни предлага интересен и вълнуващ разказ, в който проличава добрата ѝ осведоменост за хода на събитията както от вътрешната, така и от външнополитическата история на империята през описвания период. Тя е имала под ръка значителен архивен материал (дипломатическа кореспонденция, писма и едикти на императори и пр.), което ѝ дава възможност да обогати изложението си със солидна изворова основа. Използвала е и една латинска хроника, която не е дошла до наши дни.

Продължител на труда на Ана Комнина е Йоан Кинам. Произхождащ от аристократически род, той заемал високата служба секретар в двореца на Мануил Комнин и придружавал императора по време на честите му военни походи. В първата част на съчинението си той излага събитията по време на царуването на Йоан Комнин (1118

- 1143), а втората част е посветена на царуването на Мануил Комнин, когото авторът величае с най-ласкателни епитети. Докато за царуването на Йоан Комнин Кинам е използвал главно документални материали, разказът му за събитията при управлението на Мануил Комнин се основана предимно на собствените му наблюдения и спомени като пряк участник и очевидец.

Третият голям историк на XII в. и един от най-образованите хора на своето време е Никита Хониат. Роден в град Хони (в провинцията Фригия) като син на богати родители, той направил кариера в дворцовите среди в столицата при управлението на Комнините, а заемал високи постове и при династията на Ангелите. На длъжност велик логотет (нещо като пръв министър) го заварил Четвъртият кръстоносен поход. След завладяването на византийската столица той се преселил в изградилата се в Мала Азия Никейска империя, където починал през 1213 г.

Историографската творба на Никита Хониат под надслов ”Летописен разказ” се състои от 21 книги, обхващащи периода от 1118 до 1206 г. Изложението за царуването на Йоан Комнин е сравнително кратко, а по-обстойно е проследено царуването на Мануил Комнин, на Алексий II Комнин и на Андроник Комнин, както и на владетелите от династията на Ангелите. Изворовата база е широка и разнообразна. Освен лични спомени и наблюдения, използван е богат документален материал. Авторът е имал под ръка и съчинението на Йоан Кинам. За някои важни събития от българската история - на първо място въстанието на Асеновци и възстановяването на българската държава - трудът на Никита Хониат е основния и, може да се каже, почти единствения източник.

През XII в. са били съставени и няколко хроники. Между тях заслужава отбелязване хрониката на Константин Манасес, съвременник на император Мануил Комнин. Написана в стихове, тя обхваща един огромен период - от Сътворението на света до 1081 г. Интересна предимно като литературна творба, тя няма стойност на оригинален исторически източник, тъй като е написана въз основа на по-стари, добре познати съчинения. В послесловието си Манасес възхвалява великите дела на Комнините, които според неговите думи, били като някакъв океан, който дори силният Херкулес не е в състояние да измери.

Много по-голяма стойност като исторически извор има хрониката на Йоан Зонара. Роден към края на XI в., той бил един от приближените в двореца сановници и заемал известно време длъжността велик друнгар в дворцовата гвардия. Съчинението му със заглавие ”Исторически откъси” започва, в духа на обичайната практика за хрониките, от Сътворението на света и стига до смъртта на Алексий Комнин (1118 г.). За съставянето на своята летопис, която се състои от 18 книги, Йоан Зонара използвал голям брой съчинения, като се започне от стари гръцки автори и се стигне до историографи от съвременната му епоха (Йоан Скилица, Михаил Псел и др.). Наред с добре познатите източници, той черпил данни и от някои произведения, които не са достигнали до наши дни. Поради това хрониката му съдържа на места оригинални и единствени по рода си известия. Заслужаващо отбелязване е това, че авторът не се задоволява да преписва просто своите ”извори” (практика, типична за мнозинството от летописците), а прави в тях известни промени от стилово-езиково естество. Зонара е виждал при това добре, че между отделните съчинения, които му били под ръка, съществуват противоречия при описването на едни и същи събития и че целта на историка е чрез внимателна преценка на казаното от по-старите автори да се установи истината. Може да се каже, че това е един сравнително рядък подход в отношението на византийските историографи към наличния и използуван от тях материал.

Един заключителен поглед върху византийската историография през X - XII в. ни убеждава в голямото разнообразие на разглежданите творби, в наличието на доста силно изразен индивидуален почерк у отделните автори. Това проличава особено в такива ярки произведения, дело на високо образовани историописци, като Михаил Псел, Ана Комнина, Никита Хониат. И все пак, наред с конкретно-специфичното за всяка отделна творба, анализът сочи и редица еднакви, общи за историографския жанр като цяло черти и особености. Черти и особености, които продължават до голяма степен традициите в развитието на историографската мисъл през ранновизантийската епоха. Традиции и за форма, и за съдържание,

които ни дават основание да говорим за определена типология в този така важен клон от духовното творчество на византийците.

Продължава преди всичко като една обща черта в историографските творби да се подчертава мисълта, че основна грижа на автора е да се записват и предават за спомен на следващите поколения бележити дела и събития, които времето ще осъди на забрава, ако перото на историографа не ги увековечи. Това е довод, развит още от ”*Бащата на историята*”, Херодот, възприет и повтарян у голям брой автори от древногръцката, елинистическата и ранновизантийската епоха, който се подчертава и през разглеждания период.

На второ място в уводите на византийските историографи през X - XI в. обикновено се изтъква мисълта, че познанието на миналото носи голяма полза за читателя, като му дава примери било за подражание, било за отбягване. Подчертава се изобщо, че изучаването на историята има не само познавателна, но и възпитателна стойност, че служи за назидание и поука. И тук византийската историография от този период върви по вече утъпкани пътища, в духа на една многовековна традиция.

Запазва своята жизненост и любимият на историографите мотив, че тяхното перо трябва да служи на *истината*, да предава точно това, което е станало. В привързаността си към *истината* ни уверяват в своите уводи, а нееднократно на отделни места и в изложението, Лъв Дякон, Михаил Псел, Ана Комнина, Никита Хониат и др.

Не може да се отрече, че доколкото като *истина* се схваща простото регистриране на факти, станали в миналото или пред очите на пишещия, византийските историографи общо взето се отнасят съвестно към това свое обещание. Анализът сочи, че в разглежданата от тях материя се съдържат немалък брой достоверно предадени събития, образуващи канавата на даден отрязък от време, обект на тяхното описание - войни, победи, поражения, мирни договори, дворцови преврати, бунтове и пр. Пристъпят ли обаче към оценъчната (аксиологичната) страна на станалото, едностранчивостта и субективизмът са веднага налице - явление, което често пъти води до разрез с *истината*, провъзгласявана като задължаващ принцип.

В основата на едностранчивостта и субективизма лежат добре познатите вече фактори, които дават тон на историографската мисъл и през ранновизантийската епоха. И сега, както в ранна Византия, почти всички историописци спадат към кръга на управляващите слоеве. Едни от тях са короновани глави (Константин VII Багренородни), други - роднини на владетеля (Никифор Вриений, Ана Комнина), трети - приближени на двореца сановници (Генезий, Лъв Дякон, Михаил Псел, Никита Хониат). А що се отнася до летописците, то те изхождат обикновено от средите на духовенството и монашеството. Оттам ограничеността и подбора на материала, предмет на изложението - предимно военни и политически събития, църковни събори, религиозни разпри, гонения на еретици, дворцови интриги, борби сред управляващата прослойка. Бие на очи рязко подчертаният у някои автори подход да се преценяват личности и събития под знака ”черно” - ”бяло”, т.е. да сипят било похвали и славословия, било укори и обвинения. Не е рядък панегиричният тон при описание на личността и делата на отделни императори в случай, че пишещият е техен роднина (такъв е случаят например с дяла за царуването на Василий I Македонец в ”Продължителите на Теофан”, написан от Константин Багренородни, както и за ”Алексиада” на Ана Комнина). И обратно - за някои владетели, като например за Михаил III, историографите не щадят хули и нападки, тъй като техните съчинения са под влияние на отрицателното отношение на императорите от Македонската династия, чийто пръв представител Василий I дошъл на престола след заговор, завършил с убийството на Михаил III. Особено ярко прозира субективизмът в ”Хронографията” на Михаил Псел, висш дворцов сановник, свидетел на много разпри, интриги и заговори, в които немалка е била и собствената му роля.

Почти без промяна в сравнение с ранновизантийската епоха е и една друга обща черта на византийските историографи през X - XII в. - подчертаната ненавист към ”тълпата”, към обикновения народ, вечно склонен, по думите на историописците, да се бунтува, да нарушава реда и спокойствието, да се стреми към опасни ”новости”. В това няма нищо чудно като се има предвид аристократическия произход на историографското перо. Не бива да

ни учудва и друга обща черта - нескритата неприязън към еретици и схизматици, към мохамедани и юдеи и изобщо към всички другояче мислещи и вярващи. Типично и напълно в духа на ромейската държавна идеология, останала неизменна в продължение на векове, е отрицателното отношение към ”неромеите” и особено към тези, с които империята е влизала във въоръжен сблъсък или идейни противоречия. Без да се изключват случаите на по-обективна характеристика, имаме основание да говорим за наличието на *ксенофобия* като една от отличителните черти на историографската мисъл от най-ранния период до самия край на историята на Византия. И ако през V - IX в. на прицел са готи, хуни, авари, славяни, прабългари, перси, араби, през разглеждания период стрелите са насочени срещу други новопоявили се противници - нормани, селджукски турци, печенези, узи, кумани, венецианци, генуезци, кръстоносци. Конкретният враг се мени, но враждебното отношение към чужденците е едно и също.

Като една от общите черти в цялостния облик на византийската историографска мисъл през X - XII в. трябва да отбележим и характерния за почти всички творби начин на обяснение на *факторите* и *причините* за едно или друго събитие. Тук също е налице една неизменно следвана в продължение на столетия традиция. Продължава да дава тон църковно-религиозното гледище, че всичко се движи под знака на Божията воля и че Небесният Повелител направлява историята на ромейската империя, като я води ту към победи и успехи, ту към беди и поражения. Най-ярко са прокарани тези провиденциалистки възгледи в хрониките, писани от духовници и монаси, но не са чужди на тях и светските историографи. Едновременно с това, като една трайна реминисценция от езическата древност, нерядко се загатва и за ролята на *съдбата* като някаква сляпа, непреодолима сила, от която никой не може да убегне и която носи неочаквани, трудни за обяснение обрати в развоя на събитията.

Наред с тези ирационалистически по същество разбирания за историческата каузалност, при които се подчертава ролята на фактори, лежащи извън възможностите и желанията на хората, на редица византийски историографи, както и през ранната епоха, така и сега, съвсем не е била чужда мисълта, че главният двигател в сложната земна драма от преплетени помежду си събития е самия човек. Но не, разбира се, обикновеният поданик на империята, а човекът, снабден с *власт* - т.е. на първо място императорът, а заедно с това и на други висши светски и духовни сановници (патриарси, пълководци и пр.). И това е напълно разбираемо за времето си схващане, отговарящо на господстващата самодържавна идеология и тясно свързаната с нея политико-административна структура и система. Особено ярко проличава това *земно* разбиране на историята в "Хронографията" на Михаил Псел, човек трезв и реалистичен, потопен в пороя на събитията, на които той е бил не само съвременник, но често пъти и непосредствен участник. Главните фактори за него са *василевсите* и обграждащата ги върхушка със своите амбиции, планове, чувства, страсти. В доста земна светлина са разсъжденията на Ана Комнина и на Никита Хониат, когато обясняват едно или друго събитие, свързано с политиката на императора и на неговите сътрудници, с намесата на различни врагове на империята и пр. Самият факт, че в историографските творби звучат неведнъж хвалебствени слова или укорни бележки към действащите лица и най-вече към особата на императора сочи, че в представите на историописеца е било ясно, къде трябва да се търсят движещите сили в разиграващата се пред очите им действителност. Изобщо, без да се пренебрегва фактът, че историописците нееднократно са подчертавали ролята на религиозно-ирационалното начало за хода на събитията (Божия воля или сляпа съдба), би следвало да се отбележи, че едновременно с това доста подчертан е бил и стремежът да се обясняват причините връзки под знака на един значително по-трезв и реалистичен поглед.

И най-сетне, една от характерните черти в историографските творби през X - XII в. (като се изключат кратките хроники) е това, че те са не само сухо описание на събитията, но ни се поднасят под вид на литературни произведения, представляващи увлекателно четиво. И наистина, удоволствие е да се четат живо разказаните факти и епизоди у такива автори като Михаил Псел, Ана Комнина, Йоан Кинам, Никита Хониат. Разбира се, в това отношение не всички творби стоят на еднакво равнище и преценката за тяхната литературно-художествена стойност трябва да бъде напълно диференцирана. Тук именно проличава най-ярко индивидуалното и неповторимото у всеки отделен историописец, свидетелстващо за неговата обща култура и за писателското му умение.

4. Литература

Обща характеристика. Ако за византийската историография през X - XII в. имаме основание да твърдим, че е отишла твърде напред в сравнение с предишните три столетия, с не по-малко основание важи това и за литературата. Създадено е значително нараснало по обем творчество и заедно с това по-голямо жанрово разнообразие. Стихотворни творби, похвални слова, напътствия с морална и политическа насоченост, жития, писма, героичен епос, романи, сатира, драма - изобщо богата панорама от литературни видове, някои от тях нови или слабо познати дотогава. Една богата панорама, при това не само от композиционно-стилова и художествена гледна точка, но и по съдържание. Наред с традиционната религиозна тематика, тон дават нерядко светски мотиви и сюжети в най-широк смисъл на думата (лични преживявания на твореца, теми из античността, описания на значими съвременни политически и обществени събития, на които той откликва със своето перо, любопитни епизоди и пр.). Виждаме изобщо в много литературни творби подчертана връзка с всекидневието, плътно доближаване на автора до заобикалящата го действителност. С една дума, пред нас е литература, в която се оглежда повече или по-малко пълно животът на византийското общество с неговите болки и радости, сполуки и злощастия, противоречия и борби. И не само се оглежда, но му се дава и преценка през погледа на поета и писателя. Преценка, която варира от възхвала и ласкателства (в панегиричните творби), до критично отношение под форма на по-безобиден хумор или на остри нападки (в сатирите и пародиите).

Не може да не се отбележи като сравнително ново явление в развитието на византийската литература през X - XIIв. порасналото самочувствие на твореца, стремежът му да изяви индивидуалния си почерк, да подчертае собственото си присъствие, а не да остава на заден план със самообезличаващите се епитети ”грешен”, ”окаян”, ”недостоен”. Това е интересен момент, отиващ в разрез с препоръките за смирение и анонимност, следвани от намиращия се под знака на религиозното мислене творец. Все по-често, особено в романите и в народния епос, намират място описания на природата, на нейната красота и величие. Пробива си по-ярко път тенденцията наред с останалия доста далеч от живия говор език да се използува в някои творби всекидневния говорим език. Изобщо, при един цялостен преглед на византийската литература от X - XII в. може да се установи, че тя се отклонява с някои свои черти от господстващите в продължение на векове канони, за да добие един по-задълбочен от психологическа и художествена гледна точка облик и заедно с това - един по-демократичен характер.

Стихотворни творби. Познати и доста широко разпространени през предишните столетия, стихотворните творби продължават и сега да заемат съществен дял в цялостното литературно творчество. Прави впечатление при това многообразната, звучаща понякога странно и непривично за съвременния човек тематика. Съчинявани в стихчета били дори учебни помагала. Общо взето, както историографите, най-често и поетите са изхождали от кръговете на управляващата прослойка, но има и изключения. Поезия се опитвали да пишат дори коронованиглави. Пример в това отношение е Лъв VI Философ (886 - 912), който считал, че на поетическата му лира могат да се подчинят най-различни сюжети. В едни от стиховете си той оплаква тежкото положение на империята, в други описва борбите с животни в цирка, в трети говори за месеците и календарите на римляните и пр.

Съвременен на Лъв VI Философ поет е Константин Сицилийски. У него преобладава лиричното и интимно начало. В едно написано с топло чувство стихотворение дава израз на мъката си по загубата на своите родители, братя и сестри. В духа на Анакреонтовата поезия е дошла до нас една негова творба с любовна тематика.

От средата на X в. заслужават отбелязване Константин Родоски и Теодосий. Главната творба на Константин Родоски е съставена по поръчение на Константин VII Багренородни и представлява описание в стихове на прочутата църква ”Свети Апостоли” в Константинопол. Описанието изобилства с ласкателства по адрес на императора, когото авторът величае като ”могъщо дърво на музите”. Поетът е доста щедър и към собствената си личност като твърди, че бил надминал древния певец Орфей.

Другият поет, Теодосий, дякон на Константинопол имал предпочитание към военно-политическа тематика. Автор е на творбата ”Завземането на Крит”, в която описва в стихове голямата победа на Никифор Фока над арабите през 961 г. В изблик на силни патриотични чувства Теодосий твърди, че подвизите на ромеите водени от императора стоят много по-високо от подвизите на гърците, описани в Троянската война и че Омир бил смешен с оплетената от него мрежа от лъжи.

Най-плодовит и надарен поет през X в. е несъмнено Йоан Кириотис (Геометър). Роден през първата половина на това столетие, той създал главните си творби по време на царуванията на Никифор Фока, Йоан Цимисхи и Василий II. Тематиката му е най-разнообразна - надгробни стихове за починали приятели, епиграми за древногръцки писатели и философи, химни в чест на Света Богородица и разни светци, стихове по повод на църковни празници. Най-силно звучащи в поезията му обаче са стихотворенията, посветени на важни събития от политически и обществен характер. Така например описани в стихове са междуособиците, разтърсили Византия през първите години от управлението на Василий II, както и злощастната битка при Траянови врата през 986 г. Любима тема в творчеството му са продължителните и ожесточени войни между България и Византия, завършили с гибелта на българската държава. Лирическите нотки са примесени тук с чувството за превъзходство на един горд ромеец над неговите врагове, с тъга от пораженията и с нескриван възторг от победите.

Като типичен дворцов поет, Йоан Геометър не пропуска случай да изрази възхищението си от ”Божествената” особа на владетеля. Най-голям любимец му е войнственият император Никифор Фока. В стремежа си да го възвеличи той стига дотам да пише епиграма ”за червения подпис” на василевса.

В стихотворенията на Йоан Геометър се чувства еднакво и почтителното отношение към християнската религия, и преклонението към античното минало. Той е пример за един образован византиец, който не гледа през погледа на фанатичен духовник към древното езическо наследие, но го смята достойно за изучаване и възпяване.

Интересни стихотворни творби намираме и през следващото столетие. Откроява се на преден план творчеството на Христофор Мелитенски, висш дворцов сановник. Дошли са до наши дни редица остроумно написани епиграми и малки стихчета с разнообразно съдържание - за четирите годишни времена, за разни светци, за прочути произведения на изкуството. Заслужава отбелязване чувството му за хумор - едно от сравнително редките качества на тогавашната поезия. В хумористичен тон е съставено например едно стихотворение, в което Христофор се оплаква, че мишките били изяли един негов ръкопис.

Със слава на добър поет се ползвал и Йоан Мавропус, който преподавал известно време в дворцовата школа на Константин IX Мономах, а след това се посветил на духовно звание и станал митрополит. Тематиката му е твърде пъстра - стихове за възхвала на бележити паметници на изкуството, за разни църковни празници и символи на антични писатели и философи. И при него виждаме характерната смесица между християнския светоглед и увлеченията по античната древност.

Най-силно впечатление със своето поетично творчество прави безспорно Теодор Продром, роден в Константинопол приблизително към 1100 г. С пълна сила се разгърнал поетическият му талант по време на царуването на Йоан Комнин и на наследилия го Мануил Комнин. Поразява лекотата, с която пишел стихове на различна тематика - за годишните месеци, за християнски светци, за случаи от личния си живот. Но повечето от стихотворенията му са посветени на видни светски и църковни сановници, на близки и роднини на владетелите. Със стихове се обръщал Продром и към самите василевси. Използувайки поетическото си умение, авторът сипе похвали и ласкателства, за да си осигури благоволението на лицето, на което е посветена творбата и да получи за това съответно възнаграждение. Непрестанна оскъдица, липса на пари, на облекло, на книги - това е всекидневната действителност, сред която живеел Продром и която го карала да пише раболепни стихове, да прекланя глава пред силните и богатите. Виждаме в случая един от представителите на тогавашната византийска интелигенция, който не изхожда от аристократическия елит и за когото литературното творчество самò по себе си не носело материални облаги. Сам поетът отлично съзнавал това. В едно стихотворение той оплаква ”неплодородието” на науката, която не докарвала никакви богатства и съжалява, че послушал съветите на баща си, който го бил карал да се учи... По-добре били от хората на науката, твърди Продром, шивачите и обущарите, хлебарите и месарите... Това е тъжното заключение на разочарования поет. В едно друго стихотворение, отправено до севастократор Андроник Комнин и пропито с груб хумор Продром изброява редица къщни предмети и прибори и заявява, че е така гладен и беден, че ако не му се помогне, би ги изял всичките...

Ново и интересно у Продром е това, че много от стиховете му са написани не на официалния и традиционно спазван литературен език, а на езика на обикновените хора, говорен по това време. Тази тенденция - да се налага в литературните творби обикновеният, говорим език се наблюдава и в други жанрове на книжовното творчество през този период и по-специално - в народния епос.

Близък до Теодор Продром в преценката си за бедственото положение на хората на науката и литературата е и поетът Михаил Хаплухир, творил в края на XII в. Особен интерес предизвиква едно негово стихотворение, написано във вид на разговор между един селянин, един мъдрец, богинята на щастието, музите и един хор. Прокарана с тънко чувство за хумор е мисълта, че мъдростта не носи никакво щастие и никакви изгоди и че е по-добре човек да се занимава с някакъв занаят.

Жития. За разлика от поетическото творчество, където могат да се установят някои промени и по съдържание, и по форма, при писането на жития - един от любимите литературни жанрове - продължават да се спазват строго установените канони. Житията са били четиво назидателно, в духа на православната религия и новости не са били търпени и допускани. И тъй като в продължение на многовековната история на Византия количеството на агиографските произведения било вече много нараснало, идел ред да се пристъпи към систематизация и да се направи подбор на най-важните жития. С такава задача бил натоварен Симеон Логотет, един от близките сътрудници на византийския император Константин VII Багренородни. По негово нареждане Симеон Логотет съставил един обширен агиографски сборник, при което, наред с подборната и систематизаторска работа, направил и някои поправки в съдържанието на отделни жития, за да ги очисти от фактически и стилово-езикови грешки. В негова помощ били предадени няколко бързописци, а след това вече готовият текст бил преписан от краснописци. Така Византийската църква се снабдила с едно твърде важно за нея произведение, в което се възхвалявал образът на светеца с неговите разнообразни функции - мъченик за вярата, благодетел и лечител на бедни и страдащи хора, бранител на ромейската империя от нападенията на врагове и неверници...

Произведения с поучително съдържание. Един от типичните за византийската литература жанрове, познат от предишните столетия и станал особено популярен през X - XII в., са различните напътствени творби с политическа и морализаторска насоченост. Между тях се открояват по-специално поучения, предназначени за" наръчник" на владетеля и по-точно - на бъдещия василевс, когото неговият родител въвежда в сложната материя на управлението. От такъв род са две съчинения, достигнали до нас под името на Василий I и предназначени за сина му Лъв. Първото изобилства с разсъждения и препоръки в духа на християнската религия, с която по мнението на Василий бъдещият владетел трябвало винаги да се съобразява. Във второто се отправят напътствия към Лъв как да постъпва в личния си живот, за да не тръгне по неугодни на Бога пътища.

По-конкретно и в реалистична светлина е посоченото вече съчинение на Константин VII Багренородни "За управлението на империята", предназначено за сина му Роман. Тон дават тук съветите от политическо и военно естество, които Константин счита за твърде полезни, за да може бъдещият владетел да придобие необходимия държавнически опит, когато поеме в свои ръце царствения скиптър. Даден е изобилен фактически материал за отделните страни и народи, с които империята е влизала в досег, за да може Роман да получи една добра информация за своите съседи.

Сред произведенията, съдържащи напътствия за владетели, особено място заема посланието на патриарх Фотий, отправено през 866 г. до новопокръстения българскй княз Борис I. Интересното в случая е това, че препоръките се дават не на ромейския император, а на един чужд владетел, станал вече християнин, но все пак стоящ значително по-ниско по ранг, според представите на ромеите от Константинополския василевс. Целта на Фотиевото послание е политико-религиозна - да се въведе българският княз в лоното на Христовата вяра и на борбите срещу всякакви отклонения от нея (за тази цел са изброени решенията на различните вселенски събори) и същевременно - да се посочат качествата, които трябва да култивира в себе си добрият владетел. Изобщо Константинополският патриарх е искал да внуши на княз Борис, че той трябва да следва във всяко отношение "византийския модел" за идеалния господар с изискваните от него качества - щедрост, благоразумие, грижа за поданиците, и пр.

Произведение, пропито изцяло с поучителен тон е споменаваният нееднократно "Стратегикон" на Кекавмен. Целта на автора - изтъкнат византийски военен сановник от средата на XI в. е да отрупа със съвети и препоръки своя син, като се обосновава при това не само теоретически, но и чрез многобройни примери от практиката, включително и чрез подбрани епизоди от по-близката и по-далечна история на Византийската империя. Съвети и препоръки в две насоки - от една страна по отношение на частния живот, а от друга - във връзка с бъдещата служебна кариера на своя син и то главно в качеството му на висш военен. Оттам и названието на това напътствено слово - "Стратегикон".

Теоретическата основа, от която изхожда авторът на "Стратегикона" е под знака на християнското светоразбиране, че хората се раждат като синове на общия прародител Адам и в такъв смисъл са равни помежду си. Но теорията отстъпва пред добре разбраната от очевидно много преживелия и опитен византийски сановник истина, че хората се делят на ”господстващи” и ”подчинени” и че едните са снабдени с власт и заповядват, а другите трябва да ги слушат и изпълняват. От там и непрестанно внушаваната препоръка към сина му - да бъде благоразумен и внимателен както в служебния, така и в личния си живот. Да бъде предпазлив и недоверчив, да разсъждава трезво и пресметливо, да бъде умерен в домоганията си за власт и богатство, да не си навлича ненужна омраза и завист, да не вярва на приятели и ласкатели... Съветва го да не се поддава лесно на изкушението да участва в заговори срещу владетеля, тъй като изходът от тази му постъпка може да се окаже фатален. Всички тези призиви за ”предпазливост” и ”недоверчивост”, с които изобилствува ”Стратегонът”, са породени от условията на тогавашната действителност - бурна и изменчива, изпъстрена с бунтове и преврати, с неочаквани обрати, с чести сваляния на императори. Изобщо пред нас е едно актуално за времето си произведение, издаващо усета на един практичен и прагматично мислещ човек, чиято цел е да подготви добро бъдеще за своя наследник. Актуалността на ”Стратегикона” проличава много ярко и от съдържащите се в него голям брой съвети от военно естество. Съвети, свидетелстващи за една тежка за империята обстановка, принуждаваща я да бъде постоянно на бойна нога срещу ударите на външни противници и на недоволното и стремящо се да отхвърли византийското владичество българско население.

Особен интерес представляват съветите на Кекавмен, които ни отвеждат към обикновеното всекидневие - как да се държим с приятелите си, спрямо жените, спрямо родителите, как да се четат книги, как да се отнасяме към земните блага, как да се лекуваме (изказва се силно недоверие към лекарите) и пр. Основният тон и тук е предпазливост, недоверие, благоразумие, умереност. Проличава, че авторът е един доста образован човек, познаващ опита на миналото, запознат с историята.

Увлечен по линията на ”дидактиката”, Кекавмен приключва своето доста разпокъсано в композиционно отношение произведение с поредица от съвети към василевса като върховен ръководител на държавата. Напътствията му са общо взето в духа на познатата схема - императорът да бъде пример за своите поданици, защото те гледат към него и му подражават. Да се застъпва за истината и справедливостта, да не вярва на лъжесвидетели и ласкатели. Специално ударение е поставено върху задълженията на владетеля за защитата на империята - да се грижи за армията и особено за флотата, да не намалява заплатите на войниците, да не раздава високи титли на наемниците-чуждоземци, но да им осигурява само препитание и заплата, за да му бъдат верни, да обхожда по-често различните краища на страната и пр.

Едно от съчиненията с поучително съдържание е поредицата от приказки и притчи, познати под наслов ”Стефанит и Ихнилат”. Това е също както ”Варлаам и Йоасаф”, древноиндийска творба, включена в санскритския сборник ”Панчатантра” (Петокнижие). Широко разпространена в Азия тя, претърпяла няколко превода - на плевийски (средноперсийски), после на арабски под заглавието ”Калила ве Димна” и след това на еврейски език. А през 1080 г. Симеон Сет, изтъкнат византийски книжовник, го превел от арабски на гръцки език и оттогава това съчинение и известно със заглавието ”Стефанит и Ихнилат”. Повестта е в духа на характерните за средновековната, в това число и на византийската, книжнина поучения, отправени към владетел (т.нар. ”княжески огледала”). Поученията се дават тук във вид на алегории и притчи, свързани с животинския свят. Главни действащи лица са лъвът и неговите съветници - вол и два чакала. Единият от тях добър (Стефанит), другият зъл и коварен (Ихнилат). С примери за техните дела един мъдрец разяснява на индийския цар как по подобие на животните и хората са склонни към добродетели или пороци, към добронамерени или греховни помисли и желания.

Към произведенията с поучителна тематика трябва да причислим и един сборник от сентенции и мъдри мисли, съставен през XI в. от монаха Антоний, който го озаглавил с названието ”Мелиса” (Пчела). Както видяхме, творби с подобно съдържание са излезли под перото на Максим Изповедник и на Йоан Дамаскин и в случая Антоний продължавал създадената традиция. Наред с мъдри мисли и наставления, извлечени от Евангелията, от притчи на Соломон, от препоръките на Иисус син Сирахов, от Псалтира и др. има цитати и от творби и проповеди на Василий Велики, Григорий Ниски, Йоан Златоуст, Кирил Александрийски, Дионисий Ареопагит. А заедно с това - от антични философи, писатели, историци, оратори - Питагор, Платон, Аристотел, Демокрит, Сократ, Плутарх, Менандър, Диодор, Херодот, Софокъл, Демостен, Исократ. Добива се отново впечатлението за тясната връзка между езическо и християнско и изобщо за нестихващия интерес към античността, като един от неизменно и трайно присъстващите елементи във византийската култура.

Героичен епос. Напрегнатите и съдбоносни за империята събития свързани с борбите срещу арабите, един от най-опасните за империята противници в продължение на столетия, ражда един почти непознат дотогава във Византия литературен вид - героичния епос, в който се описват подвизите срещу ”неверниците”. От такъв род са поемите ”Теофилакт”, ”Армурис”, ”Ксантиян” и ”Дигенис Акритас”. Сюжетният кръг е все един и същ - да се възпяват герои, отличили се със своите дела срещу опасния враг. Най-обширна, най-популярна и безспорно най-ярка от художествена гледна точка е поемата ”Дигенис Акритас”, която бележи върха на византийското народно творчество с героическа тематика.

В основата на поемата лежат епизоди свързани с подвизите на византийските гранични войни (акрити) срещу арабите и срещу местни недоволници от цариградската власт (апелати). Главният герой, Дигенис Акритас е представен като пламенен родолюбец и бранител на православието, като идеал на истински ромей в духа на тогавашните представи. Той прекарва живот пълен с приключения и битки, смел и решителен е до безумие. Неговата сила, ловкост и съобразителност нямат равни на себе си. За да постигне своите цели - да сломи врага и да придобие любимата жена -Дигенис е готов на всичко. С рядко и завидно художествено майсторство неизвестният съставител на поемата е успял да обрисува образа на героя, неговите мисли и постъпки, настроения и чувства, които го вълнуват. Живо и реалистично е предадена обстановката, в която се движи Акритас, битът и животът на граничното византийско и арабско население. Свеж и образен

език - не изкуствен, а говорим, простонароден и увличащ разказ - това са качествата, с които блести този средновековен византийски епос, близък по съдържание и форма на западноевропейските рицарски поеми ”Песен на Роланд” и ”Сид”.

Поемата ”Дигенис Акритас” дава много вярна картина за живота и нравите на тогавашното византийско феодално общество, по-специално за византийските феодали в провинцията, които живеели край границите на империята. Подчертават се техните стремежи към по-голяма независимост от централната власт, разкошът, присъщ на всекидневния им бит, увлеченията им по античната литература и изкуство. Едни от най-интересните страници в поемата са посветени на замъка, в който живее Акритас - типичен представител на тази мощна и влиятелна провинциална прослойка. Този замък е разположен сред прекрасна градина и е построен от разноцветни камъни. Пред него се намира павилион, увенчан с три купола. Вътре стените са украсени с мозайки и инкрустации от злато и скъпоценни камъни. В централната зала е изобразен цикъл със сцени от Троянската война и от историята на Самсон и Далила. С други думи, античното и християнско-библейското съжителстват органически споени едно с друго. През целия период на византийската история, а и след падането на Византия под властта на османските турци, поемата ”Дигенис Акритас” се е радвала на голяма популярност сред гърците. Тя проникнала и сред славянските народи през средновековната епоха.

Панегирични и сатирични творби. Една от ярките черти на византийската литература през X - XII в., която свидетелства за тясната ѝ връзка със заобикалящата я действителност, е все по-силно налагащото се присъствие на два литературни жанра - произведения с хвалебствено съдържание (панегирици) и сатирични творби. Два литературни жанра, в които в образно-художествена форма са отразени определени настроения, израз на идеологическите позиции на съответния автор.

Панегиричната литература е дело на хора, облагодетелствани от властта или търсещи начин да се доберат до нея. Тя се представя с витиевати и надути похвални слова в чест на императора или висши сановници по повод разни случаи: военни победи, женитби, погребения и пр. Най-много са, разбира се, похвалните слова за владетелите, писани в духа на най-изискана риторика, на която византийците са били големи майстори. За пример могат да бъдат посочени творби с подобно съдържание на Михаил Псел, на Теофилакт Охридски, на Никита Хониат, на Евстатий Солунски. Под знака на религиозно-самодържавната идеология владетелят е славен с такива определения като Божи поставеник, герой, слънце, мъдрец, верен блюстител на православието, справедлив съдия, благодетел на поданиците си и пр.

На обратния полюс на панегирика е сатирата, в която за сметка на оскъдицата от положителни епитети е богата гамата на укорни и ядовити определения, изпълнени често пъти с остър хумор. При това, за разлика от хвалебствените слова, които са, така да се каже, твърде еднозначни по своята насоченост, в сатиричните произведения са изразени мисли и настроения в зависимост от обекта, предмет на разобличителното перо на автора.

Една от любимите теми за сатириците е била да се разобличава монашеството. Не е могло да убегне от погледа на тогавашния човек на изкуството, че макар и славени като Божи люде, на калугерите не са били чужди черти и пороци, които никак не хармонирали с проповядвания от тях морал. И това противоречие между думи и дела е давало повод за остра критика. В антимонашески дух е написана например една от най-ранните сатирични творби през този период, позната под названието ”Филопатрис”, т.е. отечестволюбец. Неизвестният автор е човек, както се вижда, твърде образован, който описва във вид на разговор между трима души един епизод от покръстването на езичник в Христовата вяра. По форма съчинението е написано в духа на творбите на Лукиан и на пръв поглед ни връща към събитие от дълбоката древност, но в действителност това е напълно съвременно и актуално произведение. Авторът е използувал темата за покръстването на езичника, за да се нахвърли с остри думи срещу монашеството и висшето духовенство, като не е пощаден от насмешливото му перо дори и самият Константинополски патриарх.

Антимонашески нотки намираме и в поезията на Христофор Мелитенски. До нас е достигнала негова сатира срещу монаха Андрей, който събирал мощи, за да ги продава и да печели от тях. Със съдържанието си тази творба ни връща мислено към епохата на иконоборчеството, характеризираща се със сурови обвинения и преследвания срещу калугерите.

Особено силно впечатление прави с острата си критика срещу монашеството съчинението на солунския митрополит Евстатий от края на XII в. под надслов ”Наблюдения върху монашеския живот, за да бъде той подобрен”. По своя характер това съчинение напомня ”Беседата” на презвитер Козма. С жлъчно перо и наблюдателно око авторът разкрива действителния лик на част от византийското монашество по това време - алчно и користолюбиво, свикнало да живее в леност и безгрижие, да търси редки и вкусни храни, да се занимава с търговски сделки и пр.

В съвсем друга атмосфера ни въвежда една от най-интересните сатири, позната под названието ”Тимарион”, съставена от неизвестен автор в края на XII в. По сюжет тя представлява едно от честите подражания на творби на Лукиан - добре познат и популярен сред образованите кръгове на византийското общество. Но обстановката отразена в тази сатира е напълно съвременна. Главният герой в нея е Тимарион, който описва като разговор с приятеля си Кидион своите приключения в подземния свят. Там той се среща с прочути хора от античността (Диоген, Питагор и др.) и от недалечното минало (византийския император Роман Диоген, Михаил Псел, Йоан Итал). Разговорите, които се водят в ада и цялата история с Тимарион, за когото се установява, че бил обявен за умрял ”по погрешка”, тъй като му била дадено едностранчиво лекарско заключение, дават възможност на автора да осмее някои лица и порядки от съвременната му епоха. Така например, подигран е Йоан Итал, за когото се казва, че бил ”ненавистен даже на галилеяните”. Но главният прицел е срещу онези представители на тогавашната медицинска наука, които считали Хипократ за непоколебим авторитет и поради това, следвайки неговите твърдения за четирите основни съставки на човешкото тяло, обявили неправилно Тимарион за мъртъв и го изпратили без време в подземното царство. Той успял обаче да предизвика преразглеждане на своя случай и накрай, с решение на местните съдии, успял да се отърве и да се върне отново на земята. Целият този епизод ни е предаден под формата на една написана с тънко чувство за хумор пародия, в която са ”набъркани” и езичници и християни. Бие на очи изобщо доста свободното отношение към въпросите на религията, развързало ръцете на автора да даде простор на фантазията си и да опише в комична светлина преживелиците си в света на мъртъвците. По всичко изглежда, че той изхожда от средите на византийската интелигенция и то от лекарски кръгове, настроени критично към възгледите на Хипократ.

За разлика от ”Тимарион”, където са отразени противоречия и конфликти сред византийската интелигенция, в друга, съставена пак към това време сатира под надслов ”Порикологос” (т.е. ”книга за овощията”), прозират нотки на насмешливо отношение към най-висшите кръгове на господстващата класа, начело с императора.Това е една пародия на събрание на византийски сановници, свикано по нареждане на василевса, като всеки от присъстващите е изобразен във вид на някакъв плод. Владетелят е дюля, логотетът - ябълка, великият друнгар - лимон и т.н. Пред това събрание се разглежда процес за държавна измяна с участието на обвинители и защитници - все различни плодове и зеленчуци. Сатирата има за цел да покаже опасните свойства на виното и заедно с това да осмее сложния и объркан бюрократичен апарат, от който страдали немалко жители на империята. Очевидно, съставителят на ”Порикологоса” трябва да се търси между по-нископоставени среди, настроени критично и враждебно срещу управляващия слой и неговия върховен представител - императора. И докато в изпълнените с риторика и ласкателства панегирици императорът се зове ”Божи поставеник” и ”слънце”, тук му е отредена ни повече, ни по-малко ролята на дюля... Един наистина характерен пример за волнодумство, прикрито зад образно-пародийната форма на това интересно произведение.

Романи и драми. Наред със сатирата, представляваща своего рода ”изненада” в литературния живот, като ново явление в края на разглеждания период - епохата на Комнините и Ангелите - може да бъде отбелязан и романът. И то роман с любовна тематика, изпълнен с приключения и премеждия за главните герои - младеж и девойка. С особена популярност се ползували романите ”Исмения и Исмений” на Евстатий Макремволит и ”Дросила и Херакъл” на Никита Евгениан.

Появата на романа е всъщност възвръщане към гръко-елинистически традиции и самият сюжет - любовната драма - макар и създаден от автори през XII в., ни пренася към античното минало. Тогава именно живеят, радват се и страдат описваните герои, чиято съдба е свързана с волята на боговете и изобщо с цялата атмосфера на езическата древност. Под знака на тази атмосфера прокарва и подчертава византийският писател идеята за любовта като велико, обединяващо чувство, налагащо се въпреки трудностите и препятствията. И тук прочее византийската литература прави ”пробив” в традиционното мислене като включва в тематичния си кръг един чисто земен и вълнуващ дълбоко съзнанието на хората мотив.

Заслужава отбелязване сполучливият от психологическа и художествена гледна точка начин, по който са обрисувани действащите лица с техните мисли, чувства, настроения. Ярко са предадени на отделни места сцени от обикновения живот, както и красиво описани природни картини. Изобщо в появилите се през XII в. византийски романи се чувствува нещо ново и свежо, което се дължи безспорно в немалка степен на силното влияние на античните образци, но заедно с това - на умението и таланта на съответния автор.

Характерен за литературните вкусове на византийците през XII в. е и засиленият интерес към Омир с неговите две поеми ”Илиада” и ”Одисея”. Интерес, свързан с общото увлечение по античната древност. Един от най-добрите познавачи на грандиозното произведение на древногръцкия поет е Йоан Цецес (умрял към 1180 г.). Той е автор на т.нар. ”Алегории върху Илиадата и Одисеята”, творба, посветена на съпругата на император Мануил Комнин. С Омировото творчество се занимавал и Евстатий Солунски.

Да се пишат драми било изобщо необичайно за византийците, тъй като старата гръцка драма още отдавна била отхвърлена от църковните отци като дело на езичници. Към това се добавяло и отрицателното отношение на духовенството към артистите като към хора несериозни и неблагочестиви. Такъв смисъл има например едно решение на Трулския събор от 692 г. Подобни схващания не са били чужди и на по-трезвомислещи хора, като например Кекавмен. При това положение, създаването на драма е могло да се допусне само ако тя се облегне на религиозен сюжет, какъвто е случаят със "Страдащият Христос". И все пак, неизвестният съставител на това произведение не се поколебал да прибегне до образци от античните драми, като вмъкнал цели откъси от творби на Есхил, на Еврипид, на Ликофон и др. А едновременно с това черпел с пълни шепи текстове от Евангелията, от псалмите, от Йоановия "Апокалипсис". Получила се странна смесица, в която фигури на антични герои оживяват като действуващи лица в Новия Завет. Така например образът на Медея с нейните скръбни слова и покрусата, с която оплаква децата си, оживява в образа на Света Богородица.

5. Под знака на еретическите учения

Павликянство. И през разглеждания период павликянството, колкото и силен да е бил нанесеният върху него удар през втората половина на XI в., продължавало да се разпространява и да предизвиква безпокойство сред Църквата. Доста силно се чувствало неговото въздействие в Тракия, където по нареждане на византийския император Йоан Цимисхи (969 - 976) големи групи павликяни били докарани от Сирия и Армения и заселени в Пловдив и неговите околности. Освен в Тракия, през X в. павликянството започнало да прониква и в югозападните български земи (Македония). Това ставало главно чрез проповеди на павликяни-арменци, много от които били заселени там по време на царуването на Василий II (между 988 - 989).

За павликяните като буйни и непокорни поданици намираме доста сведения в съчинението на Ана Комнина.

Най-голям бил техният брой в Пловдив. Известно време - разказва византийската писателка - павликяните, независимо от своите неправославни схващания, били привлечени като наемници във византийската войска, и Алексий I Комнин ги използувал при военните сблъсъци с нормани и печенези. Не след дълго обаче, те показали своята непримиримост не само спрямо Църквата, но и срещу константинополския василевс. Влиянието им в Пловдив нараствало застрашително и както твърди византийската писателка те започнали да тормозят местното православно население без да обръщат внимание на изпращаните от централната власт чиновници. Разполагали със собствена, добре организирана войска, и могли да развиват несмущавано проповедническа дейност сред тамошните жители.

Богомилство. Но не само павликяните създавали тревоги. Наред с тях във Византия през X - XII в. започнало да се разпространява и богомилството - учение, появило се в България по време на цар Петър (927 - 969) с пръв проповедник поп Богомил.

Подобно на павликянството и богомилството възникнало като продължение на дуалистично-гностическите традиции. Като цялостна система от възгледи с религиозно-философска и социална етична насоченост, то следва познатата схема с трите характерни за християнската религия и свързани помежду си части - космогония, христология и есхатология. Основната отлика от Църковното учение обаче е дуалистичния светоглед, т.е. твърдението, че във Вселената съществуват и враждуват помежду си две противоположни сили - на Благия Бог и на злия негов противник (Сатана, дявол). Небесният свят и душата на човека - проповядвали богомилите - са създадени от Добрия Бог, а видимият свят и тялото на човека са творба на Сатана. По въпроса за дуализма сред богомилите се очертавали две гледища - крайно и умерено. Привържениците на първото твърдели, че "доброто" и "злото" са две изконни, безначално съществуващи сили и че борбата помежду им ще трае вечно без краен победител. Това гледище е характерно за учението на манихеите и то било споделяно и от павликяните. А според последователите на умерения дуализъм злият Божи противник се появил по-късно - това бил разбунтувалият се Сатанаил, изгонен от Бога и паднал на земята заедно с присъединилите се към него съзаклятници. Ще рече, в основата на умерения богомилски дуализъм лежи добре познатият, използуван в космогоничните представи и на православните богослови източник за възгорделия се ангел. В духа на каноничното Църковно учение е и твърдението на умерените дуалисти, че в крайна сметка дяволът ще бъде хвърлен в ада, за да измъчва грешниците, а Добрият Бог ще продължи да царува вечно в Небесното царство.

В съответствие с представата, че плътта е творение на злото, богомилите проповядвали, че Христос не е Богочовек, а е имал само Божествена, духовна природа, т.е. споделяли докетистичните възгледи. Те твърдели, че в деня на Второто пришествие ще възкръснат само душите, а телата на покойниците отдавна ще са се превърнали в прах и пепел.

Под знака на дуалистичния възглед, че на Земята се разпорежда Сатана, богомилите се обявявали срещу Църквата с нейните тайнства и символи - кръщение, причастие, почит към Кръст и икони, към мощи на светци. Отнасяли се с недоверие към разказите в Евангелията за чудесата, извършени от Христос, казвайки, че това са само приказки и басни. Довод за отрицателното им отношение било твърдението, че църковните тайнства и символи са под въздействието на злата сила и от тях няма никаква полза. Същевременно в проповедите им на тази тема прозират нотки на пропито с известен рационализъм виждане. За кръщението те твърдели, че е само вода и масло и нито вреди, нито е полезно. Обикновен хляб и вино, а не Тяло и Кръв Христови било според тях причастието. За мощите на светците казвали, че те не са нищо друго, освен кости на мъртъвци, подобно на костите на ”безсловесните животни”. Кръста наричали дървен предмет като прибавяли към това, че е нелогично да се почита уредът, на който е разпнат Божият Син.

Етично-социалните възгледи на богомилите били изцяло в съзвучие с казаното в Евангелията. От своите привърженици те изисквали ”да спазват Евангелските повели, да се молят, да постят, да бъдат чисти от всякакви пороци, да не притежават нищо, да понасят злото, да бъдат смирени, да говорят истината и да се обичат помежду си”. Така предава съдържанието на техните наставления византийският богослов Евтимий Зигавин, един от непримиримите противници на богомилството, но все пак, както се вижда, разкриващ правдиво нравственото им верую. Богомилите били изобщо ревностни поддържници на мисълта, че е необходимо да се възстанови с пълната му сила ранното християнство така, както го проповядвал Христос. А хората на Църквата, твърдели те, са се отклонили от Христовите принципи, отдали и са се на пороци и на страст към богатства и власт.

В духа на гностико-дуалистичното схващане да се пренебрегва плътското начало и да се дава превес на грижата за душата, богомилите проповядвали строг аскетичен морал - отказ от материални блага, безбрачие, скромно облекло, умерена храна. В това отношение възгледите им са близки с тези на монасите, както и с някои предишни учения (на Евстатий и Аделфий). Но да се спазва аскетичен начин на живот било задължително само за т.нар. ”съвършени” богомили - една сравнително малобройна група проповедници и организатори на богомилски братства (общини). А обикновените привърженици на богомилското учение живеели като всички хора - женели се, притежавали имоти, занимавали се със земеделие, със занаяти, с търговия - те могли, разбира се, ако решат да следват на практика препоръчваните аскетични изисквания и да преминат в групата на ”съвършените”.

От своята първоначална люлка - България - богомилството започнало да прониква и на територията на Византийската империя. За пръв път се споменава за проповедници-дуалисти в Южна Тракия към средата на XI в. За космогоничните им представи ни осведомява Михаил Псел в съчинението си ”За действията на демоните”. Разпространено по същото време било богомилското учение и в Мала Азия. За тамошните дуалисти, ръководени от някой си Йоан Чурила и познати под названието фундагиагити, говори подробно константинополският монах Евтимий в своята полемична творба, съставена след 1034 г. Най-силна била богомилската пропаганда в малоазийските теми Опсикион, Кибереотон и Тракезион, а самият Чурила действал главно в областта около Смирна, където било родното му село.

Все пак най-осезаемо се чувствало въздействието на богомилските възгледи сред населението в завладените от Византия български земи. Настроени крайно враждебно срещу Византийската църква, богомилите твърдели в своите проповеди, че главният противник на Бога - злият Сатана, който първоначално се намирал в Йерусалим, бил преместил жилището си в катедралния храм "Св. София" в Константинопол. Малка наглед, но показателна подробност в космологичните представи, издаваща антиромейските настроения на богомилите при новосъздалата се обстановка след падането на България под византийска власт.

Към края на XI и началото на XII в. отзвукът от богомилските проповеди ставал все по-силен и византийският император Алексий I Комнин бил сериозно обезпокоен, още повече, че по същото време твърде опасни ставали и действията на сродните с богомилите павликяни. Като главен и особено деен проповедник на богомилското учение което се ширело в Тракия и Македония, се откроил Василий, познат с прозвището "лекар" (врач). По думите на Ана Комнина негови последователи имало вече в самата столица. Ставало все по-ясно, че богомилството е не само ерес, враждебна на Църквата, но и по-широко движение с антивизантийска, опасна за империята насоченост. И мерките за обезвреждането ѝ не закъснели. Неуморимият Василий, заедно с най-близките си сътрудници, назовавани по примера на Евангелието с името "апостоли" бил задържан и отведен в императорския дворец, където лично го посрещнал Алексий Комнин. Под предлог, че иска да узнае всичко за богомилското учение и че е готов дори да стане ученик на Василий, императорът го предразположил да разкрие докрай своите възгледи. Така и станало. Василий разказал подробно за космогоничните, христологичните и есхатологичните представи на богомилите, както и за религиозните им братства. Въз основа на неговите показания, записани по време на разговора с императора от скрит зад една завеса бързописец, започнал съдебен процес, председателстван от тогавашния константинополски патриарх Николай Граматик. Признат за виновен като опасен еретик, Василий бил осъден на смърт чрез изгаряне. Въпреки увещанията на Алексий Комнин да се откаже от своето учение и да

спаси живота си, той останал верен на убежденията си до самата си смърт на кладата през 1111 г. А най-близките му последователи прекарали последните си години в константинополските затвори. Вълнуващо е описана цялата тази история в "Алексиада"-та на Ана Комнина. Наскоро след разправата с богомилите последвала разправа и с павликяните. В богословски спор с тримата техни главни ръководители Фолос, Кулеон и Кузин влязъл сам Алексий Комнин, за да подчертае, че той е главният блюстител на правата вяра. Спорът, по думите на Ана Комнина, завършил с това, че Кулеон се отказал от своите възгледи, а останалите двама, упорити и неотстъпчиви, били хвърлени в затвора. Последвал след това своего рода кръстоносен поход за покръстване на еретическото население в Тракия. "Императорът - отбелязва Ана Комнина - обърна отново с голямо умение към нашата православна вяра цели градове и области, които бяха обхванати от най-различни ереси". Това било едно от последните велики дела на Алексий Комнин, заключава византийската писателка.

Макар и временно затихнал, еретическият пламък не угаснал. Дуалистичното верую и на павликяни, и на богомили продължавало да печели съчувственици и то найвече сред българското население, което давало по такъв начин израз на своята ненавист срещу ромейската власт. Отново се заговорило за опасността от ересите към средата на XII в., когато на византийския престол бил Мануил I Комнин (1143 - 1180). Голямо раздвижване на духовете имало в югозападните български земи, и по-точно в областта на град Мъглен, където по това време епископ бил Иларион Мъгленски. В ожесточен спор, разказва се в неговото житие, той влязъл най-напред с местните павликяни, а след това обърнал поглед към богомилите. Някои от тях, разказва житиеписецът, се отказали от възгледите си, но други не пожелали да сторят това и били осъдени на изгнание от страната. Не оставил на спокойствие ревностният полемист и живеещите с тези краища арменци, които твърдели, че у Христос е имало само една природа - духовната, и че плътта му е била привидна. От това известие се вижда, че и през XII в. привърженици на монофизитизма били все още твърде дейни.

Към средата на XII в. освен в Македония става дума за богомилски проповеди и в Тракия - и то в най-южните краища (Галиполския полуостров). Център на дуалистическа пропаганда продължавал да бъде град Пловдив, където живеели и богомили, и павликяни. Продължавало да се разпространява богомилството и в Мала Азия. Тревога от силното влияние на това антицърковно учение изразява известният правен тълкувател Теодор Балсамон, съвременник на Мануил Комнин. В един от коментарите си към Номоканона той отбелязва, че по това време в империята имало ”цели области и крепости, заразени от богомилската ерес”. Съществували, пак по същото време, вече няколко богомилски братства (общини) - община България, община Драговичия, община Мелиниква. За община България се знае със сигурност, че се намирала в Македония, а Драговичия е била пак в тази област, или в Тракия. Център на община Мелиниква бил вероятно град Мелник, а има предположение, че се намирала в Пелопонес и названието Мелиниква е във връзка с името милинги - славянско племе, заселило се там още в края на VI в. Богомилска община е имало вероятно и в Константинопол и главният неин ръководител Никита взел участие на свикания през 1167 г. събор на балканските богомили и западните дуалисти-катари и албигойци - в Сан Феликс дьо Караман - близо до Тулуза (Южна Франция).

6. Богословие

Както през предишните столетия, така и през разглеждания период една от главните задачи на богословите била да бранят основните положения на православната догма и да оборват другояче мислещите. Случаят с процеса срещу Йоан Италк е красноречиво доказателство за тази непримирима позиция, която карала представителите на Църквата да настръхват при всяка изява на прекомерно, според тях, увлечение по ”елинските науки” и ”мъдростта на светските философи”, както гласят две от анатемите в ”Синодика”, съставени във връзка с осъждането на този твърде различно разсъждаващ мислител. Но не само увлечените от античната философия попадали под ударите на Църквата. Анатеми били отправяни и

срещу различните видове еретици (павликяни, богомили, масалияни и др.), които, въпреки гоненията продължавали да разпространяват своите възгледи. Борба се водела и срещу юдеите и мохамеданите - двата стари врага на християнството. На прицел били и привържениците на Западната църква, които твърдели че Светият Дух произхожда не само от Отца, но и от Сина.

Нищо чудно, че при наличието на толкова много противници преобладаващата част от богословските творби през X - XII в. са имали полемично съдържание. Едни от тях са по-кратки и имат за цел да разобличат схващанията само на един ”противник” (юдеи, богомили, католици и пр.), а други представляват обширни сборници, в които са изредени и анатемосани различни противоцърковни и несъгласни с християнството учения. Към първия вид спада например едно съчинение на Никита от Византион (края на IX в.), насочено срещу ислямската религия. От такъв род е една антибогомилска творба, съставена към средата на XI в. от монаха Евтимий от константинополския манастир ”Богородица Периблепта”. В нея се разобличават възгледите на малоазийските богомили, познати под названието фундагиагити. Зачестяват от средата на XI в. нататък полемични съчинения във връзка с разногласията между Константинополската и Римската Църква за произхода на Светия Дух. Между тях заслужава отбелязване една творба на охридския архиепископ Теофилакт, който стои твърдо на позициите на източното православие. Напротив, по умерено е гледището на друг византийски богослов, Николай от Марония, който е склонен да приеме, че и западното схващане по този въпрос не е лишено от основание.

От обширните, съдържащи много глави полемични сборници, особено внимание заслужава трудът на Евтимий Зигавин, съставен в началото на XI в. под надслова ”Паноплия догматика” (Догматическо всеоръжие). В него са изброени и анатемосани редица еретически учения, между които и богомилството - особено силно разпространено по това време и подложено на сурови гонения, чийто връх е изгарянето на богомила Василий на кладата в Константинопол през 1111 г. Обемист полемичен труд, насочен срещу различни ереси и противоцърковни учения е и т.н. ”Съкровищница на православието”, чийто автор е известният византийски историограф Никита Хониат (от втората половина на XII в.). В основата и на ”Паноплия догматика” и на ”Съкровищница на православието” лежи добре познатото произведение на Йоан Дамаскин ”Книга за ересите”, попълнено с описание за новопоявили се след неговата смърт различни отклонения от правата вяра.

Наред със съчиненията с полемична насоченост теологичната мисъл на византиеца през X - XII в. е била обогатена и с някои нови творби от догматично естество. Неудържимият порив към ”приближаване” и ”съединяване” с Бога, присъщ на пропитите с мистика възгледи на Максим Конфесор, на Йоан Лествичник и на други богослови от предишните столетия намира сега един особено ярък застъпник и продължител в лицето на Симеон, познат с прозвището ”Новия теолог” (949 - 1022). Той развива идеята, че Бог е сътворил два свята - материален и духовен и че и самият човек се състои от две части - материална плът и нематериална, духовна същност, като основната цел е именно тази духовна същина да се издигне до Бога - своя Първосъздател и да се слее с него. Пътят към това бил да се внушава непрестанно ”страх от Бога” и да се съблюдават строго поредица от добродетели в духа на монашеския кодекс (послушание, смирение, мълчание и пр.). С други думи, подобно на Йоан Лествичник Симеон свързвал сотириологичната цел (спасение на душата) с определени задължения от морално естество. Разпространяваните от него възгледи получили популярност главно сред монашеството и били крачка напред по пътя на утвърждаването на мистичното начало в богословската мисъл. Крачка, довела няколко столетия по-късно до появата на исихазма.

Потопен изцяло в мистично-ирационалните си построения, Симеон, ”Новият теолог” е бил настроен, както би могло да се очаква, твърде враждебно към привържениците на ”външната философия”. Той се присмивал на онези, които смятали, че е възможно със средствата на математиката да се разкрият Божиите тайни, като ги назовавал глупаци и твърдял, че не са нужни книги, за да се достигне истинско просветление.

След доста дълъг период на относително затишие през VII в. сред византийските богослови започнали отново разпри по въпроса за същината на Троицата и по-специално за отношението - Бог Отец - Бог Син. За разлика от отдавна утвърдената и считана за непоколебима догма, че Св. Троица представлява неделимо единство и същевременно се състои от три отделни лица (ипостаса), по-рационалистично мислещи духовници се връщали отново към изказвани някога гледища, че не може да се говори за ”единство”, а за ”сбор” от подредени в Йерархичен ред същности, от които най-горе стои Бог Отец, а Синът Му Христос е с по-малък ранг. Подобни възгледи споделял духовникът Евстатий, но особено ярко ги поддържал един от най-изтъкнатите теолози - Сотирих. Стигнало се до църковен съд, който анатемосал възгледите на Сотирих и той бил включен като еретик в ”Синодика в неделята на православието”.

Спорът между Сотирих и главния негов противник Николай Метонски, възникнал на чисто богословска почва, бил до известна степен отзвук от разгърналите се през XII в. в Западна Европа дискусии между така наречените ”реалисти” и техните опоненти ”номиналистите”. Повлияни от Платоновата философия, реалистите твърдели, че само общите понятия и идеите съществуват в действителност, а единичното, индивидуалното съществува само привидно като резултат на измама на нашите възприятия. Напротив, номиналистите в лицето на такива видни представители на западната схоластика като Росцелин и Абеляр считали, че в действителност съществуват само отделни предмети. Те образували според тях реалното множество от вещите, докато понятията и идеите били ”имена” (номина), съществуващи само като езикови термини. Тук се чувства несъмнено влиянието на Аристотелевата философия. Тезата на номиналистите, поддържана в Западна Европа от Росцелин и Абеляр, а във Византия от Сотирих и последователите му се считала опасна за официалната християнска догматика и по-специално - по въпроса за светата Троица, тъй като могла да доведе до извода, че Троицата е само понятие и не съществува като реална даденост. От гледна точка на консервативно настроените византийски богослови такъв извод бил, разбира се, неприемлив и в започналия се спор те успели да вземат връх и да обявят идейния си противник за ”еретик”. С това обаче борбата между ”реалисти” и ”номиналисти” не била прекратена и отражението от тези разпри се чувства във византийската богословска и философска мисъл и през следващите столетия.

7. Изкуство

Архитектура. Периодът X - XII в. бележи значителни постижения в развитието на византийската архитектура. Тази архитектура била свързана тясно с напрегнатата външна политика, с укрепването на самодържавието, с развитието на феодалните отношения, със силната роля на Църквата. Строени били крепостни стени и пътища, дворцови сгради, църкви и манастири. Най-оживена строителна дейност била развита в столицата Константинопол, както и в някои провинциални центрове като Солун, Никея и др.

До наши дни са достигнали главно паметници на църковната архитектура. Строежът на църкви през този период бил особено интензивен вследствие на все по-засилващата се вяра сред населението в различните светци като покровители на неговия живот и на неговата стопанска дейност. Утвърдила се практиката всеки светец да има своя църква. Нарастването на броя на църквите се отразило на техните размери. Докато през ранната епоха от историята на Византия се строели по-малко на брой, но внушителни по големината си храмове, сега се строели повече, но сравнително малки църкви.

Като един от големите покровители на църковното строителство се проявил родоначалникът на Македонската династия Василий I. По негово време в Константинопол били построени няколко нови църкви (най-известна от които е т.нар. ”Нова църква”), а били възстановени и поправени ”Св. София”, ”Св. Апостоли” и др. Църковното строителство в столицата продължило и при неговите приемници. В края на IX в. била изградена църквата ”Мария Диакониса”, която по-късно при династията на Комнините била преустроена, а след падането на Константинопол под турска власт била превърната в джамията ”Календар Джами”. Друга известна константинополска църква ”Мана Панхранта” вдигнал в началото на X в. византийският сановник Константин Липс. Като ревностни строители на храмове се отличили и владетелите от Комниновата династия. Заслужава отбелязване петкорабната кръстокуполна църква на името на Всевиждащия Спасител, построена по времето на Алексий I Комнин по инициатива на майка му Ана Даласена. Към втората половина на XI в. се отнася една църква, вероятно на името на св. Теодора, превърната впоследствие също в джамия (Молла Гюрани или Килисе).

Значително църковно строителство се разгърнало не само в Константинопол, но и в провинцията, включително и в намиращите се между 1018 - 1186 под византийска власт български земи. Няколко църкви били издигнати през XI - XII в. в Охрид, който бил седалище на Охридския архиепископ - църковен глава на подчинения български народ. Между тях изпъква църквата ”Св. София”. Има данни, че тя е била изградена по време на архиепископ Лъв (1037 - 1056), но възможно е той да е възобновил една вече съществуваща по-стара църковна сграда от времето на цар Самуил или дори княз Борис I. През XI в. по инициатива и със средства на византийския пълководец Григорий Бакуриани бил основан известният Бачковски манастир) в Родопите, южно от крепостта Стенимахос).

От църквите в Гърция, построени през XI - XII в. особено силно впечатление правят ”Осиос Лукас” (във Фокида), ”Капникария” (в Арголида), ”Дафни” (край Атина), ”Св. Пантелеймон” и ”Св. Теодора” (в Атина) и др. Но най-голямо строителство през този период се разгърнало в Атонския полуостров, Обетованата земя на калугерите, с редицата намиращи се там манастири - Ватопед, Лавра, Есфигмену, Ивирон, Зограф, Хилендар и др. Никнели църковни сгради и по Егейските острови, където по това време били създадени няколко манастира. Най-известни са манастирите ”Нея мона” (на остров Хиос) и ”Йоан Богослов”, основан през 1088 г. на остров Патмос.

През X - XII в. византийската църковна архитектура оказала значително влияние върху църковното строителство и вън от границите на империята. Най-вече се чувства това в Италия и Русия. Ярък пример за това ни дават църквите ”Санта Мария Антика” (в Рим), ”Сан Марко” в Росано (Калабрия), ”Мартарона” (в Палермо) и прочутата киевска катедрала ”Св. София”. Влияние на византийската църковна архитектура се чувства и в Сърбия.

В църковното строителство през X в. се чувствуват влияния на античната архитектура (например практиката да се издигат колони пред църковната фасада), но през XI - XII в. тези влияния постепенно изчезват. Като основен тип се утвърждава кръстовидната куполна църква. Трябва да се отбележи обаче, че от архитектурна гледна точка, и то предимно в църквите в Константинопол, се наблюдават тенденции към разнообразяване на използуваните дотогава форми и към създаване на нови, оригинални решения. Разработеният през предишните векове църковен канон, определящ къде и какви изображения трябва да изпъстрят стените на храма, канон, прекъснат временно през периода на иконоборството - получил сега вече напълно завършен вид. Основна роля играела представата, че църковният купол е символ на небесния свод, към който трябва да отправят молитвен взор богомолците. Оттам правилото в центъра на купола да се изобразява внушителната фигура на Христос-Пантократор, пред чиито всевиждащи очи лежи целият свят. А по-долу идели ангелите, пророците, апостолите, четиримата евангелисти. В зависимост от това на кой светец била поставена църковната сграда, обичайно било да се рисува фреска, изразяваща как моделът на църквата му се поднася в дар от съответния ктитор (или ктитори). За майката на Христос - Света Богородица - се определяло обикновено място в абсидата. Широко се разпространила по това време практиката пред олтара да се поставят големи дървени иконостаси, богато украсени с резба и често пъти с бронзирана или позлатена външност. Точно определено било какви сцени от Свещената История трябва да бъдат зографисани. Предимство се давало на ”Рождество Христово”, ”Сретение”, ”Благовещение”, ”Преображение”, ”Възкресение на Лазар”, ”Успение Богородично”, ”Влизане на Иисус в Йерусалим”. Не липсвали и сюжети от Стария Завет, но на преден план стоял цикълът от събития, свързан с мисията на Божия Син като Спасител на човечеството. Една от честите сцени, обикновено на западната страна на храма, била ”Второто Христово пришествие” и последвалия ”Страшен съд”, завършващ с хвърлянето на грешниците в буйната огнена река-. Да се напомня за този ужасен край, представителите на Църквата държели особено много като на един от силните, предупреждаващи епизоди, действуващ дълбоко върху съзнанието на вярващите.

С цялостната си вътрешна обстановка и с някои от настъпилите изменения във формата и размера на прозорците, създаващи атмосфера на по-голяма тайнственост, църковната сграда се превръщала в мощно пропагандно средство за утвърждаване на християнската религия. Застаналият в полумрак богомолец, обиколен от строгите и изпити образи на светците, наблюдаван от огромната фигура на Пантократора, потресен от грозната картина на адските мъки се потопявал неволно в една друга действителност, насочваща мислите му към ”отвъдното битие”. Мисли, изпълнени с надежда и със страх, с упование и с отчаяние.

Наред с църковната архитектура голямо развитие имала и светската. Израз на засиленото самодържавие през X - XII в. бил стремежът да се строят нови и големи дворци във византийската столица. По време на Василий I бил построен в Константинопол т.нар. дворец ”Кенургион”. Както личи от описанието в книгата на Константин VII Багренородни ”За церемониите във византийския дворец”, дворцовите сгради в Константинопол през средата на X в. представлявали сложен комплекс от постройки с голям брой помещения, с разкошни зали за приеми и празненства. Оживено дворцово строителство имало и през епохата на Комнините. По време на Алексей I Комнин бил изграден нов обширен дворец до брега на Златния рог близо до дългата крепостна стена. Той е известен с името Влахернски дворец, тъй като наблизо била църквата ”Св. Богородица Влахернска”. Новият дворец бил направен още по-величествен по времето на Мануил Комнин, когато императорът пренесъл изцяло там своята резиденция.

Живопис. Византийската живопис през X - XII в. се разкрива под знака на победилото иконопочитателство. Главно място заемат сюжетите с религиозна тематика от Стария и Новия Завет. Иконографията достига до голям разцвет. Открити били специални училища за майстори иконописци, първи по рода си във Византия.

Главен център на религиозната живопис бил столицата Константинопол. В течение на X - XII в. там се утвърдил траен стил в изобразяването на християнския Бог и светци, който се характеризира, общо казано, с абстрактно-спиритуалистични черти. Фигурите се отличават с подчертана безплътност и одухотвореност. Те действат на зрителя не като живи образи, а като символи и идеи, тясно свързани с християнската догма.

Наред с Константинопол като важен център на религиозната живопис през X - XII в. се очертава Солун. В създадените там фрески и мозайки с религиозна тематика се чувства по-голям реализъм, по-плътно приближаване на фигурите на изобразяваните светци до живи образи, по-силен драматизъм и експресивност. Пример в това отношение предлагат мозаичните изображения в църквата ”Св. София”, които се датират към края на IX в. Привличат погледа изящните мозайки с образи на ангели и на Света Богородица в църквата ”Успение Богородично” в Никея.

Като средище на религиозната живопис през IX - XI в. се очертали и манастирите в Атон. Там работили прочути майстори-зографи, които си предавали взаимно своя опит и умение.

С богатата си украса от фрески и мозайки се отличавали и някои църкви в гръцките земи като например ”Осисос Лукас” (във Фокида) и ”Дафни” (край Атина). Изобщо църквата се превръщала все по-подчертано в един от главните центрове на изобразителното изкуство. Изкуство, чиято стойност се измервала не само с религиозно-възпитателното му предназначение, но и с типичните за средновековната епоха естетически показатели. Изкуство, в което по свой начин се отразявали идеите за красота и хармония, станали особено популярни през този период. Един от изтъкнатите изразители на тези идеи бил Михаил Псел, който се възхищавал от изяществото на изобразителното изкуство и твърдял, че принципът за красота и хармония трябвало да бъде еднакво задължителен и за поета, и за живописеца.

Със създадените през X - XII в. фрески и мозайки, изпъстрили стените на многобройните църковни сгради в столицата и в провинцията, византийската религиозна живопис оказвала силно влияние и в съседните на империята страни. Най-силно било въздействието на константинополската школа, която се считала за официална и меродавна. Нейното въздействие се чувства например в изображенията в манастира ”Нерези” (в Сърбия), които се датират от 1164 г. Влияние на тази школа можем да открием в църквата ”Св. Георги” (в София), както и в редица църкви от X - XII в. в Сирия, Палестина, Грузия, Италия (като напр. ”Сан Марко”). А след покръстването на Киевска Русия през 988 г., под влияние на византийската столична религиозна живопис започнали да творят и руските зографи. Ярък пример в това отношение предлага катедралната църква в Киев ”Света София”, построена по нареждане на княз Ярослав Мъдри през 1037 г.

Влияние със своя художествен стил оказвал и Солун, вторият по значение център на религиозната живопис през X - XII в. Но това не ще рече, че населението във византийските провинции, към които спадали през XI - XII в. и българските земи, не е развивало, независимо от силното византийско въздействие, и свое местно изкуство и че не могло да си създаде собствен стил и облик в религиозната живопис, които да не хармонират напълно със стила и облика, типични за константинополската и за солунската школа. Със свои особености се характеризира фрески от църкви в Македония и по-специално фреските от църквата ”Св. София” в Охрид. Местно изкуство, отклоняващо се от строгите норми на константинополската школа процъфтявало по това време в Русия, Сирия, Палестина, Египет.

Въпреки преобладаващата роля на религиозната тематика и църковната живопис, през X - XII в. са застъпени и светски сюжети. Продължавала традицията да се рисуват портрети на владетели и сцени от техния живот и дейност. Обикновено владетелят бил изобразяван като ревностен блюстител на вярата, изразяващ преклонението си пред главните фигури на Свещената История. Показателни примери за това ни предлагат редица мозайки в костантинополската църква ”Св. София”, които непрестанно се обогатявали с нови сцени и епизоди. Така в края на IX в. на входа на тази църква била създадена мозаична композиция, на която бил представен тогавашният император Лъв VI, коленичил пред Исус Христос. През следващото столетие пак в ”Св. София” била изработена друга голяма композиция, на която били изобразени като ктитори на храма император Константин IX Мономах и съпругата му Зоя. А между тях бил нарисуван Христос, комуто те поднасят своите дарове. Композиция с подобен сюжет била направена в началото на XII в., когато на престола се възкачил Йоан II Комнин (1118). Той е представен заедно със съпругата си Ирина, а между тях вместо Христос е изобразена света Богородица. Всички тези пищно изработени мозайки в катедралния столичен храм свидетелстват за подчертания стремеж на константинополските василевси да бъдат представяни като най-благочестиви закрилници на вярата, общуващи пряко с Христос и Неговата Майка.

Освен в религиозна обстановка византийските владетели били изобразявани понякога и в качеството си на земни господари. Така например в своя дворец Влахерна Мануил Комнин заповядал да се нарисува по стените цял цикъл от неговите победи над враговете на империята. А Андроник Комнин наредил да го изрисуват като обикновен селянин с коса в ръка. Пак по негово време в дворците били изобразявани ловни сцени и игри на хиподрума.

За характера на византийската живопис през X - XII в. може да се съди не само от запазените фрески и мозайки в църковни сгради, но и от редица миниатюри върху дошли до наши дни ръкописи. Може да се каже дори, че миниатюрите са едни от най.важните паметници, от които можем да си съставим представа за специфичните черти на византийското изобразително изкуство през този важен период от неговото развитие.

След многобройните миниатюри се откроява т.нар. Парижки псалтир със своето богато съдържание. Една от най-интересните композиции там е фигурата на Давид, поставен между два женски образа, символизиращи Премъдростта и Пророчеството. Обичаят да се рисуват образи-персонификации ни отвежда към една добре позната антична традиция. Внимание заслужава и сцената, изобразяваща борбата на Давид с Голиат. Привлича погледа също така една рисунка на Давид, свирещ на арфа, изправен до типична антична вила. Пак в този ръкопис се среща и една персонификация на Нощта, вмъкната в миниатюрата ”Молитвата на Исая”. Както се вижда, налице е своеобразна смесица от антични и християнски елементи.

Добре познати с майсторската си изработка са и миниатюрите в т.нар. ”Менологион” на Василий II, който се пази във Ватиканската библиотека. Правят впечатление изображенията на византийски куполни храмове с характерните си архитектурни и декоративни особености. Значителна художествена стойност имат и миниатюрите върху ръкописа на хрониката на Скилица-Кедрин, намираща се в библиотеката Ескуриал в Мадрид. Отличително за тях е наличието на множество епизоди от историята на Византия, като например нападението на императорския дворец през 1042 г. при свалянето на Михаил V Калафат, вмъкването на Йоан Цимисхий в двореца с помощта на Теофано преди убийството на Никифор Фока и пр. Между другото има и някои изображения, представляващи интерес за историята на българските земи и българския народ по време на византийското владичество (като например началото на въстанието на Петър Делян и провъзгласяването му за цар чрез присъщия по това време обичай да бъде вдигнат на щит).

Сред различните миниатюри се срещат и такива, в които са изобразени сцени от всекидневната стопанска дейност (например селяни, които прекопават лозя, работници, които тъкат, строят сгради и пр.). Много интересен е един пластир от колекцията Барберини във Ватиканската библиотека. Там намираме между другото едно детайлно изображение на строеж на сграда с присъщите ѝ архитектурни елементи. Нарисувана е галерия с колони и арки, както и една стълба. От тази миниатюра може да се заключи, че е било обичайно да се изграждат жилища на два етажа.

Твърде впечатляващи със своето съдържание са миниатюрите в ръкописа на Козма Индикоплевст ”Християнската топография”. Тук е спазен характерният за епохата принцип да има тясна връзка между текст и илюстрация. Така се дава възможност на читателя да се запознае с чудния и малко познат свят от растения и животни, описани от прочутия мореплавател по време на неговите пътешествия из различни страни. Привличат погледа и миниатюрите в един кодекс със съчинения на Григорий Назиански, който се датира към края на IX в. Богато украсен от умелата ръка на зографа е и ръкопис от IX - X в. посветен на подвизите на библейския герой Иисус Навин.

Процъфтяващо през IX - X в. когато във Византия управлявали владетели от Македонската династия, миниатюрното изкуство запазило своята жизненост и през следващи столетия. В миниатюрите на константинополския скрипторий се срещат често, наред с другите изображения, портрети на отделни императори (Никифор Вотаниат, Михаил VII Дука). А за миниатюрите в ръкописи, преписвани в Студийския манастир е характерен един построг стил в духа на аскетичното отношение към света.

Приложно изкуство. Време на забележителен подем в областта на архитектурата и живописта, периодът X - XII в. е време на блестящо развитие и на приложното изкуство. Изкуство, предназначено предимно за задоволяване на нарасналите потребности на византийската аристокрация от повече разкош, подчертаващ огромната ѝ власт и влияние. И което е особено характерно - разнообразните предмети, плод на художественото умение на незнайните майстори са намирали прием не само сред висшите кръгове на империята, но и далеч от границите на Византия - търсени и желани от аристократичните среди и в други държави на европейския средновековен свят. Знае се също, че немалка част от произведенията на византийското приложно изкуство попаднали като плячка в ръцете на кръстоносци и венецианци след завладяването на византийската столица през 1204 г.

Разнообразни по материя, вид и стил са изделията, спадащи към категорията ”приложно изкуство”. Едни от най-разпространените и търсени са били предметите от слонова кост (ковчежета, плочки, диптихи и триптихи и пр.). Тук била следвана една трайно утвърдена традиция от предишните столетия. Обичайно било да се изобразяват на плочки от слонова кост коронации на владетели като една от най-важните церемонии, даващи израз на схващането, че императорът е Божи помазаник. Подобно изображение намираме в една плочка, пазена в Берлинския държавен музей, на която е представена Света Богородица, полагаща корона върху главата на Лъв IV.

А на ковчежетата от слонова кост са били представяни често сцени от античната митология. За пример може да бъде посочено едно ковчеже от музея в Лондон, където са изобразени епизоди от трагедията на Еврипид ”Ифигения”.

Сред различните произведения на приложното изкуство внимание заслужават няколко изящни корони - дело на неизвестни майстори, които са ги изработили по поръчка на константинополските василевси. Сред тях се хвърля на очи прочутата корона, направена по заповед на Константин IX Мономах и подарена на унгарския крал Андрей I в деня на неговата коронация. Короната е изработена от златни пластинки и е украсена с емайли, върху които са изобразени императрица Зоя, сестра ѝ Теодора и самият Константин IX Мономах. Така нарисуваните царски особи са заобиколени от танцьорки сред обстановка от растителни мотиви и птици. Тази корона се пази в музея в Будапеща. Пак там се съхранява и една корона, на която са изобразени византийският император Михаил VI Дука и синът му Константин, а също и унгарският крал Гейза I (1071 - 1077). И тази корона била дар, приготвен по нареждане на константинополския император специално за унгарския крал.

Едно от най-известните произведения на приложното изкуство е т.нар. ставротека (реликварий за кръст), съхранявана в музея в Лимбург. Тя се датира от времето на Никифор I Фока, както личи от направения върху нея надпис. Това е една дървена кутия, обкована със сребро, а капакът е украсен с емайл върху злато. Предназначена е била да се поставя в нея частица от Светия Кръст - един от главните символи в християнската религия. Вярата в Кръста като средство за спасение и благополучие, насаждана ревностно от духовниците е била, както се знае, особено популярна и в такъв смисъл тази ставротека е едно от най-красноречивите доказателства. Същевременно тя е блестящ образец за високохудожествено майсторство.

Сред художествените занаяти през разглеждания период силно разпространено било изработването на малки камеи от благородни камъни. С фина техника на тях били изработвани най-често сцени от Свещената История - Благовещение, Разпятие, Възнесение и пр. Срещат се и отделни фигури - на Христос, на Света Богородица, на светци. Религиозна е тематиката и в доста многобройни диптихи и триптихи, правени от слонова кост.

Прочути били византийските майстори през X - XII в. и с художествено изработваните скъпи тъкани (от коприна, атлаз, лен), украсявани с геометрични орнаменти или пък с фигури на животни. За пример може да бъде посочена една копринена тъкан с изображение на лъв, която се намира в Берлинския музей и се датира от X - XII в.

Към приложното изкуство могат да бъдат причислени такива изделия като дискоси, потири, кадилници, свещници и др., предназначени за нуждите на църквите. Широко разпространена била и художествената керамика (чаши, блюда, стомни, вази), отличаваща се с богатата си орнаментална украса. И тук нерядко са били изобразявани животни - понякога действителни, понякога фантастични. Голяма е била и продукцията на изделия от стъкло. Заслужава отбелязване прочутата чаша от тъмночервено стъкло, която се пази понастоящем в съкровищницата на църквата "Сан Марко" във Венеция.

За византийското приложни изкуство през X - XII в. може да се каже в заключение, че то отразява и по тематика, и по стил нееднократно отбелязаното вече съчетание между религиозни и светски елементи, между господстващата християнска идеология и неизменно живите антични художествени традиции. Заслужава да се отбележи нарасналото технологично умение в обработването на емайла, златото, среброто, благородните камъни.

След всичко казано за многобройните творби в областта на архитектурата, на живописта и на приложните художествени занаяти може да се твърди с основание, че периодът X -XII в. бележи един от върховете на византийското изкуство. Връх, който ни дава право да го означим с названието *класически* от гледна точка на количествени и качествени показатели. Този връх се обяснява не само с това, че в своето развитие византийското изкуство през този период е имало като основа трайни традиции от предишните столетия, но и от безспорния икономически и политически подем, с който се характеризира историята на Византийската империя при царуването на императорите от Македонската династия, а отчасти и при императорите от Комниновата династия. Характерно за византийското изкуство взето в неговата цялост продължава да бъде силната роля на Църквата и на религиозния светоглед. Немалко обаче е влиянието и на светската тематика, и на чисто светски стилни и художествени похвати, които ни отвеждат към образци от елинистическата епоха. Това придава своеобразен колорит на византийското изкуство и не ни позволява да го разглеждаме само като отражение на едно сурово и аскетично средновековно мислене и творчество. Подобно схващане би било едностранчиво и непълно.

Музика. На църковната музика продължавало да се гледа като на достойна за християнина изява за прослава на Бога и за спасение на душата. От обичайните жанрове - псалми, антифони, тропари, октоих, канони - все по-предпочитан и често изпълняван бил канонът - сложна музикално-поетична композиция предназначена за сутрешната Богослужба. Канонът се делял на девет части (оди), всяка от които била поетически преразказ на деветте библейски песни от Стария и Новия Завет. Наред със "стихирарите", чиито брой нараствал непрестанно, се появил нов вид сборник, познат под името "Ирмолог", в който са поместени многобройните канони, изпълнявани по време на различни празници.

Тържествено и често звучала песента и във византийския дворец. Ако се съди по описанието на Константин VII Багренородни в съчинението му "За церемониите във византийския двор", изпълнявани били там по различни поводи около 400 песнопения. Все така популярни били "акламациите", възхваляващи владетеля като Божи поставеник и пастир на "земното стадо". Шумни песнопения съпровождали завръщащия се от победоносни походи василевс.

Голям дял заемала църковната песен и във войската, на която се гледало като на благословен от Бога меч, с който се громят враговете на империята и се разпространява Христовата вяра сред близки и далечни народи. Наред с професионалната подготовка един от задължителните ритуали, неизменно и строго спазвани, била църковната служба във войската, изпълнявана с точно определени песнопения.

Не преставала, наред с църковните песнопения, да се разпространява и звучи и народна музика - търсена и обичана, свързана с всекидневния бит на хората, с естественото им желание да се веселят, да пеят, да играят. Лигизмите, обичайно название на народните песни, са споменавани нееднократно в изворите. А отношението на Църквата към тях било все така отрицателно. Ясно проличава това, когато се четат обяснителните бележки на Йоан Зонара и Теодор Балсамон (и двамата от XII в.) към наредба 75, формулирана на църковния събор в Трул, за която вече стана дума. Това правило, тълкува тази наредба Йоан Зонара, изисква пеещите в църквата да пеят с внимание и умение и да не употребяват безлични вопли, и да не си принуждават гласа към вик. Правилото забранява не само това, но не позволява да се въвежда нищо несвойствено и несъобразено с Църквата, каквото е прекъслечното пение, крякането, излишното извиване на мелодията употребявано в театралните и непристойни песни, към което днес особено се стремят с псалмите и псалмопенията. От тази констатация на Зонара се вижда, че и по негово време е била обичайна осъжданата от Църквата практика да се влагат в църковните песнопения елементи близки до народното певческо изкуство.

По сходен начин преценява трулската разпоредба и Теодор Балсамон. "И тъй, разсъждава той в своя коментар, отците определили свещените песнопения да се изпълняват не с безчинни и напънати принудени вопли, а също тъй с някакви гласни прикраси, несвойствени на църковните устави и последования, каквито са например театралните напеви и излишното извиване на гласовете, а с велико умиление и с богоугоден начин да се възнасят молитви Богу, който вижда тайното в сърцата ни".

С язвителен тон порицава "лигизмите" летописецът Йоан Скилица в духа на църковното схващане. За него те са "непристойни, шутовски и неудържимо кресливи", придружени със "сатанински танци".

Трябва да се отбележи впрочем, че подобни възгледи не са типични само за представителите на Византийската църква. На такива възгледи не е било чуждо и българското духовенство, водено от същите съображения и от мисълта, че в народните песни и игри се чувства присъствие на неотмрели езически традиции. В такъв дух се срещат пасажи в произведения на Константин Преславски и Климент Охридски, писани по време, когато една от главните задачи на Българската църква е била да приобщи към християнската религия хора, считани все още за недостатъчно укрепнали в новата вяра. Категоричен в отрицателната си преценка на народните песни и игри е Презвитер Козма, както личи от един често цитиран пасаж в "Беседата" против богомилите. "И наистина - възмущава се Козма - не е прилично да се наричат християни, които вършат такива дела. Защото не са християни щом пият вино с гусли, танци и бесовски песни и вярват в срещи и сънища и във всяко сатанинско учение".

Връщайки се към Византия трябва да отбележим, че и през разглеждания период музиката била един от предметите, включени в състава на "квадривиума" и в такъв смисъл представляваща интерес не само от практическа, но и от теоретическа гледна точка. И погледът отново бил насочен към античното наследие. Знае се, че по инициатива на Константин VII Багренородни, поставил си за цел да подготви съставянето на енциклопедични сборници, било наредено да се събират текстове от антични автори с разработки в областта на музиката. Интереси в тази област проявявал Арета, кападокийски архиепископ (850 - 932), в чиято богата сбирка от древни ръкописи се съхранявали ръкописи и на Клавдий Полидевк (II в), добре познат теоретик по въпроси на музиката. Сведения за музикалния живот в древна Елада, за прочути певци и музиканти, за религиозни митове, в които присъства музика се съдържат в енциклопедичния речник "Свида", съставен към средата на X в. Не останал чужд към въпросите на музиката и Михаил Псел, за което свидетелства един негов трактат, посветен на тази тема.

ГЛАВА ПЕТА

ВИЗАНТИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XIII ДО СРЕДАТА НА XV В.

1. Историческата обстановка

Последният период от историята на Византия (от 1204 до 1453 г.) бележи драматичния завършек на преживялата много сътресения хилядолетна империя, рухнала накрай под ударите на турския завоевател. Един период изпълнен с чести войни, със социални конфликти, с тенденции към политически сепаратизъм - типично явление за зрелия феодален строй, под чийто знак протича животът на византийското общество през XIII - XV в.

Първата половина на XIII в. е низ от усилия да се прогонят латинските завоеватели и да се възстанови целостта на Византийската империя. Това е главната цел на Епирското деспотство (с център град Арта) и на Никейската империя (с център Никея, Мала Азия), които успели да оцелеят след тежкия удар нанесен от кръстоносците и да запазят своята независимост. Но това не се удало нито на епирския владетел Теодор I Комнин (1215 - 1230), нито на последователно изредилите се на престола в Никея Теодор I Ласкарис (1207 - 1222), Йоан III Дука Ватаци (1222 - 1254) и Теодор II Ласкарис (1254 - 1258). Все пак никейските императори постигнали някои териториални придобивки в Балканския полуостров и обръчът около Константинопол - главна опора на латинската власт - се затегнал. Така се стигнало до сполучливия удар през 1261 г. и до прогонването на латинците от византийската столица.

От 1259 до 1282 г. на престола е Михаил VIII Палеолог - освободителят на Константинопол от латинска власт и основател на династията на Палеолозите. Но ако началото на неговото царуване започва обнадеждаващо, разочарованието идва скоро. На мястото на омаломощената вече Латинска империя, която успяла да запази някои свои владения в Пелопонес и по егейските острови, се появява нов и много опасен враг - турците. Тяхното присъствие в близост на византийските граници в Мала Азия се чувства осезателно след 60-те години на XIII в., т.е. по времето, когато константинополските управници са все още опиянени от постигнатите успехи срещу латинците. И не след дълго - при сина на наследника на Михаил VIII Палеолог - Андроник II Палеолог (1282 - 1328) започва постепенно, но неудържимо последната драма на Империята. В началото на XIV в. в ръцете на турците е паднала вече почти цяла Мала Азия, а при наследника на Андроник II - Андроник III (1328 - 1341) са завладени последните две големи крепости - Никея и Никомидия.

Възползвани от продължителната гражданска война във Византия през средата на XIV в., османските турци, създали си вече силна държава в Мала Азия, отправят поглед към балканските територии на империята. През 1352 г. те стъпват в Калиполския полуостров, две години след това в ръцете им пада яката крепост Калиполи. Напразни са усилията на Йоан VI Кантакузин (1347 - 1354) и на царувалия почти до края на XIV в. Йоан V Палеолог (1347 - 1391) да се спре нашественика, който застрашава не само Византия, но и България и Сърбия. Не е в състояние да се противопостави на натиска на османците и следващият император от династията на Палеолозите, Мануил II Палеолог (1391 - 1425) и наследилия го Йоан VIII Палеолог (1425 - 1448). Българската държава вече е престанала да съществува, Сърбия е във васална зависимост от турците, а от Византийската империя, освен столицата, не е останало почти нищо. И неизбежният край не закъснява - на 29 май 1453 г. Константинопол е в ръцете на завоевателя, а при безнадеждния опит да се спре щурма на войската на султан Мехмед II намира смъртта си последният византийски василевс Константин XI Палеолог (1448 - 1453).

Обща характеристика на културния живот. Независимо от това че историята на късна Византия е време на подчертан политически упадък, което води до окончателната гибел на империята, през този близо тривековен период, някак в разрез с така развиващата се действителност, са налице значителни изяви в духовния живот и в цялостния облик на културата. На пръв поглед неочаквано, но срещано явление. Добре познати са случаите, когато независимо от видими политически и икономически сътресения в дадено общество, неговото културно развитие продължава да се задържа на добро ниво. За пример може да бъде посочена историята на средновековна България през XIV в., когато едновременно с процеса на политическото ѝ раздробяване и неспирните удари на завоевателите се достигат големи постижения в областта на литературата и изкуството. Подобно ”разминаване” между политически упадък и културен разцвет може да се установи и в Италия по време на Късното Възраждане (XVI - XVII в.).

Специално за Византия един от главните фактори, допринасящ за високото равнище на културния живот през XIII - XIV в. трябва да се търси в това, че и през този последен период от нейната история се запазвали и продължавали да действат трайни вековни традиции в областта на просветата, на научната мисъл, на материалното и духовното творчество. Продължавала да дава тон, въпреки неблагоприятната обстановка, една сравнително малобройна, но широко образована интелигенция, чиито представители, както през предишните столетия, изхождали предимно из средата на управляващата светска и църковна аристокрация (висши сановници, патриарси, митрополити, нерядко и коронованИ глави). Една интелигенция материално обезпечена, разполагаща с книги и със свободно време, с възможности за творчески изяви в различни сфери. Бие на очи, както личи от редица данни, дружбата, свързваща отделни хора на научната мисъл, на литературата, на теологията, честите срещи, на които са били предмет на разговор, на спорове и дискусии различни интересуващи ги въпроси. Оживена размяна на мисли и мнения е ставала многократно и чрез писма - един от любимите литературни жанрове на късновизантийската епоха. Свидетели сме изобщо на богат по духовното си съдържание живот, в който се очертават такива изтъкнати представители на византийската наука и култура през XIII - XV в. като Никифор Блемидас, Никифор Хумнос, Максим Плануд, Теодор Метохит, Никифор Григора, Варлаам Калабрийски, Григорий Палама, Димитър Кидон, Георги Гемист Плетон. Издирвали се усърдно, преписвали се и се коментирали ръкописи на древни мислители, философи, писатели и поети. Все така ярко открояваща се продължавала да бъде фигурата на ”полихистора” - човек знаещ много и интересуващ се от всичко, като едновременно с това се ценяла и тясната специализация в една или друга област. Изпъква и ролята на ”мецената” - обикновено в лицето на отделни владетели, проявяващи интерес и внимание към хората на науката, на литературата, на изкуството. Това е в най-общи черти картината, която ни се представя при един цялостен поглед върху развитието и характера на византийската култура през този период.

Една от характерните особености в облика на византийската култура през XIII - XIV в. е това, че тя се развива под знака на все по-силно утвърждаващото се самосъзнание за етническата свързаност на византийците с древните елини, за това, че те са техни потомци. Проявяващо се все още спорадично през предишните столетия, това самосъзнание се утвърждава сега като заслужаваща внимание черта в цялостния светоглед на византиеца, в съставка на неговото светоусещане и светоразбиране. Названието *елин*, употребявано векове наред в смисъл на *езичник*, придобива все по-често значение на *грък*, т.е. от определение с религиозна характеристика става определение с етническо съдържание. За това свидетелстват ред известия на изворите. Като ”елин” се е чувствал например византийският император Йоан III Дука Ватаци, като ”елин” се определял охридският архиепископ Димитър Хоматиан, за ”елинска храброст” като една от главните добродетели на византийците говори никейският владетел Теодор II Ласкарис. Елинско самосъзнание прозира в схващанията и писанията на император Мануил II Палеолог, на историографа Лаоник Халкокондил, на философа Георги Гемист Плетон. Потопени в спомените за ”елинското минало”, в което виждат не само своя културен, но и етнически корен, византийски писатели и поети от XIII - XV в. проявяват подчертан интерес към Илиадата, Одисеята, Александрията и други творби от гръцката и елинистическата древност. Изобщо, като се анализира запазеният от XIII - XV в. изворов материал, може определено да се твърди, че през този последен и съдбоносен за историята на Византия период се осъществява процесът на изграждането на ”новоелинската народност”, т.е. на една народност, която съзнава и набляга на етническата си връзка с древните елини, на връзките си с техния език и култура. Религиозният и разделителен момент - че древните елини са били езичници, а сегашните - християни, престава да играе решаваща роля, за да отстъпи място на засиленото чувство за етническа принадлежност с характерните за това белези и на първо място - самосъзнанието.

Главната причина за развитието на този процес, довел до изграждането на новогръцката народност трябва да се търси в това, че през XIII - XV в. Византия е била и по територия, и по население една вече почти изцяло гръцка държава, загубила окончателно някогашния си космополитен облик. Съществен фактор, съдействащ за пораждането на ”елински патриотизъм”, звучащ в мислите и произведенията на представители на византийската интелигенция от XIII - XV в. са били тежките военнополитически удари върху Византия най-напред от страна на латинците, а впоследствие - от страна на турците. Удари, които предизвиквали не само политическа и военна, но и духовна съпротива, изразяваща се в стремежа да се подчертае връзката на Византия с някогашния елински свят, отличил се в борбите си срещу различни врагове (древни македонци, перси и др.).

Същевременно, наред с укрепващото самосъзнание за етническата свързаност на византийците с древните елини, продължавала да се запазва и подчертава и старата идея, че Византийската империя е наследник и продължител на някогашната Римска империя. Една идея, която нямала вече реално покритие, но все пак ласкаела самочувствието на константинополските василевси в духа на великоромейските окуменистични традиции. Продължавало да се запазва в употреба все още и названието ”ромеи” в смисъл на поданици на константинополските василевси.

Нов момент в облика на византийската култура през XIII - XV в. е проникването на някои елементи от Европейския Запад, главно от Италия и Франция. Влиянието на Запада се чувства най-вече в областта на литературното творчество, на прозата и поезията. Запазени са романи, приказки, стихотворения, в които прозират чужди мотиви, личи отражението на западноевропейската феодална действителност. Влиянието на Запада е лесно обяснимо, като се имат предвид събитията след 1204 г. и образуването на няколко латински държавици на територията на Византия, някои от които просъществували чак до идването на османските турци.

Като цяло византийската култура си остава и през разглеждания период култура предимно на феодалната класа. Из нейните среди изхождат най-значимите творци в областта на науката, на литературата, на изкуството. По неин вкус и в нейна угода се пишат теологични и философски съчинения, строят се дворци и църкви, рисуват се икони и миниатюри. Но това съвсем не означава, че всичко се развива в съответствие с нейните разбирания и интереси. Хвърлят се на очи изяви, свидетелстващи за опозиционни настроения, за пренебрежително и насмешливо отношение към онези ценности, които са се считали за свети и ненарушими от гледна точка на управляващата светска и църковна аристокрация. Такива са рязко враждебните на господстващата идеология дуалистични еретически учения на павликяни и богомили, които, въпреки преследванията, продължават да смущават духовете. Тези настроения намират израз и в по-нататъшния растеж на една народна по характер литература, в създаването на сатири и пародии, които се подиграват с монашеството, иронизират духовенството и църковните обреди, осмиват висшите сановници, дори и самия император. В това отношение продължава и се задълбочава една отбелязана и през предишните столетия тенденция.

2. *Образование и наука*

Характерната за Византийската империя образователна система се запазва в основни линии и през последния период от нейната история. Наред с първоначалните училища, предназначени за елементарно обучение, голяма роля продължават да играят и висшите школи, където преподават изтъкнати специалисти и се формира добре подготвеният представител на византийската интелигенция. За разлика обаче от предишните столетия, когато център на висшето образование е столицата, след падането на Константинопол под латинска власт този център се премества в Никея. Там намират прибежище видни представители на научната мисъл и на литературата, там бие пулсът на интелектуалния живот. Заслуга за това имат владетелите от династията на Ласкаридите (Теодор I Ласкарис, Йоан III Дука Ватаци и Теодор II Ласкарис), които дават голяма подкрепа при създаването и утвърждаването на висши школи. В една от тези школи, организирана към Иматийския манастир в Никея, се проявил с големите си познания и педагогическо майсторство прочутият за времето си полихистор Никифор Влемидас (1197 - ок. 1272), автор на няколко учебни помагала. Изучавани били там всички известни и от предишната епоха дисциплини - логика, метафизика, аритметика, геометрия, музика, астрономия, богословие, етика, право, риторика. Висша школа била основана по-късно и от Теодор II Ласкарис, един от учениците на Никифор Влемидас. Освен в Никея, на солидни начала било организирано обучението и в други малоазийски градове, влизащи през първата половина на XIII в. в състава на Никейската империя - Ефес, Бруса, Смирна.

С освобождаването на Константинопол от властта на латинците през 1261 г. се поставя край на ”никейския период” и отново като главен център на образованието се откроява византийската Столица. Възстановяват се прекратилите своята дейност по време на чуждото господство училища, като се почне от най-елементарните и се стигне до висшата Константинополска школа. Пръв неин възобновител е изтъкнатият византийски историограф Георги Акрополит, човек широко образован, който четял там лекции по математика и философия. Възобновена била и висшата патриаршеска школа, където начело застанал Мануил Оловол. Освен богословските дисциплини в тази школа се изучавали и светски предмети - граматика, логика, риторика. Своята подготовка получили тук видни представители на научната и теологична мисъл като Григорий Кипарски, Теодор Музалон, Никифор Хумнос. Голяма популярност добила и една друга висша школа в Константинопол, организирана и ръководена от Максим Плануд (1260 - ок. 1310) - един от енциклопедичните умове на своето време. Ударението падало там върху светските науки, като между другото се изучавал вече твърде слабо познатият сред византийската интелигенция латински език. Владеещ отлично този език, Максим Плануд превел важни съчинения на древни римски писатели, оратори и поети - Цезар, Цицерон, Овидий, Боеций, както и творби на видния западен богослов Августин.

Ръководната си роля на център на висшето образование и на изучаването както на светски, така и на богословски дисциплини запазил Константинопол през целия XIV в. независимо от острите вътрешни противоречия, раздиращи византийското общество и от все по-засилващата се заплаха от нахлулите в балканските земи турци. Открояват се през този тревожен период от историята на Византийската империя такива бележити представители на научната мисъл като Теодор Метохит, Никифор Григора, Димитър Кидон и др. Не угасва напълно интелектуалният живот във византийската столица и през последните петдесет години от нейното съществуване, макар че признаците на упадък и на всеобщо отчаяние пред напора на турския завоевател давали вече решаващ тон. Ясно прозира това в писанията на един от последните изтъкнати представители на богословската мисъл Генадий Схоларий (1405 - 1472), който отбелязва между другото, че голяма част от византийските книги се намират вече в западни библиотеки и че условията за научна работа в столицата са се влошили много.

Наред с Константинопол като център на образование, наука и теология през XIV в. се очертал и Солун - вторият по големина град в балканските територии на империята. Друг важен център станал град Мистра, столица на обособилата се по това време като почти напълно самостоятелна гръцка държавица в Пелопонес, управлявана от представители на династията на Палеолозите. Там разгърнал оживена дейност един от най-видните представители на философската и религиозна мисъл в късна Византия - Георги Гемист Плетон (ок. 1355 - 1452).

Природо-математични науки. Развитието на природо-математичните науки през XIII - XV в. върви по добре познатите пътища от предишните столетия, без да е налице качествена промяна. В основата на тези науки продържава да стои усърдно изучаваното антично наследие, а главна пречка за напредъка е господстващият църковен светоглед и по-точно тълкуването и приложението му. И все пак, един цялостен преглед на развитието на тези научни дисциплини, на интереса, който се проявява към тях и на използването им за практически цели рисува една сравнително оптимистична картина. Сочи наличието на сериозни, добре подготвени и работещи с истинска страст високо образовани за времето си учени.

Значителен продължава да бъде интересът към математиката, астрономията и физиката. Като добър познавач на математическите дисциплини се изявил Максим Плануд, живял през втората половина на XIII в. От него е запазен един коментар към първите книги на древния математик Диофонт и едно ръководство за смятане по индийската система, в което за пръв път във Византия се появява означението *нула*. Със знанията си в областта на математиката изпъкнали през XIII - XIV в. Мануил Мосхопул, Николай Рабда от Смирна и калабрийският монах Варлаам, противникът на исихастите. От Мануил Мосхопул е запазен един трактат върху ”магическите квадрати”. Рабда е автор на книга по аритметика и на една работа върху смятането с пръсти. А Варлаам писал обширно съчинение в шест книги по смятане.

В тясна връзка с математиката били заниманията с астрономия. Наред с античното наследие, византийците имали за разположение и богата арабска и персийска литература, която разширявала значително техните познания в тази област. Един от най-известните познавачи на персийската литература през XIII в. е Георги Хониат, който живял и работил в двора на трапезундските императори. Интерес към проучвания в областта на астрономията проявявали Георги Хризокок, Исак Аргир, Тодор Мелитенос, теологът Никола Кабазилас. Един от най-ентусиазираните и усърдно работещи по въпроси на астрономията бил Тодор Метохит, чиято научна дейност се пада през първата половина на XIV в. В своите изследвания той се основава на трудовете на Евклид, Птолемей, Никомах, Аполоний от Перге и др. Автор е на един интересен ”Увод в астрономията”. По неговите стъпки вървял големият византийски полихистор и историограф Никифор Григора. Запазени са от него няколко астрономически съчинения, в които между другото се засяга въпросът за летоизчислението и се правят предложения за промени в календара. Никифор Григора се борел срещу недоверието, което съществувало в някои среди по отношение на астрономията и което било подхранвано най-вече от проповедите на духовенството. В такъв дух са двете му работи ”Към един приятел” и ”За ония, които хулят астрономията”.

Със заниманията си в областта на физиката на преден план изпъква Никифор Хумнос, живял и работил през първата половина на XIV в. Един от интересните епизоди, разкриващ изпълнения с напрежение и страст живот сред интелектуалните среди на византийското общество, е оживеният спор между него и Тодор Метохит - двама съвременници и еднакво добре подготвени учени, всеки от които имал собствено мнение и се стремял да докаже, че е прав. За разлика от Метохит, който се опирал предимно на възгледи на Платон, Никифор Хумнос имал предпочитания към Аристотел.

Интерес се проявявал през XIII - XV в. и към географията. Заслужават отбелязване трудовете на Никифор Влемидас, споменатият вече полихистор от средата на XIII в., работил в двора на никейските императори. Запазен е от него един ”Географски очерк”, който представлява почти буквално повторение на една работа на Дионисий Периегет. Автор е и на едно кратко съчинение върху големината и вида на Земята. Под влияние на питагорейците и на Птолемей Влемидас приема, че Земята е кълбовидна, т.е. присъединява се към онова схващане, което е било поддържано още в ранна Византия в ”Шестоднева” на Василий Велики и в други трудове.

На почит, главно с оглед практическото ѝ приложение, продължавала да бъде медицината. Наред с трудовете на Хипократ и Гален, които се ползували с голям авторитет, византийците познавали добре и някои произведения на арабски медици. Един от най-известните византийски лекари - теоретик и практик - през XIII в. бил Димитър Пепагомен. По поръка на император Михаил VIII Палеолог той написал книга върху подаграта - болест твърде разпространена сред висшите среди на византийското общество, свикнали да си угаждат с обилно ядене и пиене. По същото време излязло съчинението на Николай Мирепс от 48 книги, в които са изброени различни рецепти за лекуване на болести. В тях се чувства силното влияние на арабската медицина. Съчинението на Николай Мирепс проникнало на Запад и предписаните от него начини на лечение били изучавани в Парижкия университет чак до XVII в.

През XIV в. най-известен лекар бил Йоан, познат под прозвището "Актуарий". Автор е на едно ръководство по медицина, съставено главно по Гален и по някои арабски и гръцки лекари. В него са прокарани обаче и самостоятелни схващания, плод на личен опит и наблюдения.

Философия. Корифеите на античната философска мисъл - Платон и Аристотел - продължават и сега да стоят на преден план, да вълнуват умовете и сърцата, да предизвикват възхищение, спорове, разногласия. Както през предишните столетия, така и през XIII - XV в., може да се говори за две главни групи сред образованите среди на византийското общество - едната, отдаваща предпочитание на възгледите на Аристотел, другата - на Платон и неоплатониците. Към аристотелианците могат да бъдат причислени Никифор Влемидас, Теодор Метохит, Георгий Пахимер, Никифор Григора, Варлаам Калабрийски, Лъв Магенасий, Оловол и др. А отдаващи предпочитание на Платон и неоплатониците са Никифор Хумнос, Максим Плануд, Михаил Апостолик и особено Георги Гемист Плетон. Разбира се, това разделение на две групи е доста условно, тъй като отделни учени като например Никифор Влемидас, Тодор Метохит, Варлаам Калабрийски и Никифор Григора са изпитвали уважение към философското дело и на двамата гръцки мислители и са приемали в отделни случаи за по-правилни възгледи на Аристотел, а в други - възгледи на Платон. Особено показателна в това отношение е преценката на Теодор Метохит, за когото Аристотел е "велик", а Платон "възхитителен". Преценка, издаваща дълбока почит и към единия и към другия, но със съответния нюанс, поставящ на преден план Платон.

Интересът към Платон и Аристотел, както и през предишните столетия, се свежда главно в преписване и коментиране на техни трудове. Така например Никифор Влемидас, чийто предпочитан философ бил Аристотел, съставил един сборник, в който излагал основните положения на Аристотеловата философия в областта на физиката и логиката. Сборникът се състои от две части - първата под надслов "Кратка физика", а втората - "Кратка философия". Този сборник се ползвал с голяма известност не само във Византия, но и в Западна Европа, както може да се заключи от наличието на значителен брой ръкописи. Отделни възгледи на Аристотел са изяснявали в своите съчинения Георги Пахимер, Лъв Магенасий, монахът Софроний, Мануил Оловол и др.

Ако се съди по думите на Теодор Метохит, един от най-прочутите за времето си полихистори, отличен познавач и на Платоновата, и на Аристотелевата философия, древните мислители били казали вече всичко и нищо ново не би могло да се добави. Твърдение до голяма степен основателно, но все пак не напълно вярно, тъй като, както самият Метохит, така и други късновизантийски философи са изказвали по един или друг въпрос свои съображения, достигнали са до някои повече или по-малко собствени наблюдения и изводи.

Един от най-оригиналните и същевременно последният виден представител на философската мисъл в загиващата Византийска империя е Георги Темист Плетон. Роден в Пелопонес, той получил първоначалното си образование в Константинопол. След това станал преподавател във висшата школа в Мистра, вторият по значение културен център във Византия в края на XIV в. Плетон имал многобройни ученици, най-известни от които са Марко Евгеник, Весарион и Георги Схоларий. Като един от най-близките сътрудници на Йоан VIII Палеолог той взел участие на църковните събори във Ферара и Флоренция и станал там преподавател по философия. На преклонна възраст се завърнал в Пелопонес и починал в Спарта през 1452 г.

Основният философски труд на Плетон под надслов "Закони" представлява интересно съчетание на възгледи на Платон и неоплатониците с образи и представи от древната елинска езическа религия. Тук се крие именно оригиналността и своеобразието на този последен представител на философската мисъл в късна Византия, чието творчество е предмет на многобройни проучвания и преценки.

В духа на Платоновата философия и на философията на неоплатониците Плетон приема за основни и реално съществуващи "идеите", като ги градира при това в сложна йерархия. Главната и абсолютна идея - това е за него богът Зевс, а всички останали са резултат от едно по-нататъшно саморазвитие на това първо и определящо начало. Под знака на това саморазвитие Плетон поставя най-напред редицата гръцки богове - Посейдон, Хера, Артемида и др., а след това - в по-низш порядък - небесните светила, демоните, хората, животните, растенията. Така се достига до пантеизма характерен за неоплатоническата философия, според която цялата Вселена се разглежда като продукт от самоизлъчилото се в различни дадености първично и абсолютно начало.

В стремежа си да съчетае, доколкото е възможно, своите възгледи с християнските догми Плетон прави аналогията, че Зевс - това е Бог Отец, а следващият, втори по ранг бог - Посейдон, е Божият Син (логос). Но тази "утешителна" стъпка в полза на Църквата не може да скрие ясното предпочитание на византийския философ към една политеистична религия, заключваща се в подчертаване на множеството "идеи", между които първо място се отрежда на древните елински божества. И съвсем логично основният принцип на Плетон бил "вярвам в множество богове". Наистина той се отклонява от древната езическа представа за гръцките богове като антропоморфни същества и ги разглежда като "идеи", но това не изменя съществено политеистичния характер на религиозно-философското му верую. Верую, което несъмнено никак не допадало на хората на Църквата.

В разрез с Църковното учение са и схващанията на Плетон за душата. Следвайки Платон, той приема поддържаното от него гледище за метапсихозата, т.е. възгледа, че душите преминават от едно тяло в друго. В разрез с Църковното учение е и схващането му, че Вселената ще съществува вечно. Тук Плетон се приближава до мисли, развивани от Йоан Италк.

Плетон е бил обаче не само философ, склонен към абстрактни разсъждения и схеми, но и политически мислител, откликващ живо на заобикалящата го действителност. Чувствайки страшната турска заплаха, надвиснала над загиващата Византия и над родния му Пелопонес, той достигнал до идеята за необходимост от държавно и обществено преустройство, което, по негово мнение, би се оказало спасително. Идеята е разработена в един съставен от него проект за "реформи". И тук за основа му служат пак възгледи, извлечени от Платоновата философия и по-точно - от неговата "Република". Плетон предлага цялото население на Пелопонес да бъде разделено на три класи: 1. земеделци, пастири и други работници, които той означава с древното елинско название *илоти*. Това е класата на производителите на материални блага, на трудещите се слоеве. 2. Притежателите на селскостопански инвентар, на добитък, на парични суми и изобщо на хора, които да осигурят със своите богатства развитието на производството. 3. Управители на държавата, войници и духовници. Тази класа трябвало да се грижи за уредбата и отбраната на държавата и за извършване на религиозните служби. Начело на държавата Плетон предлага да стои монарх, който да управлява с помощта на малък съвет от мъдреци.

Класата на производителите, развива по-нататък възгледите си Плетон, трябвало да храни цялото население на страната като отделя за другите две класи две трети от производството, а една трета задържа за себе си. В замяна на това принадлежащите към нея хора трябвало да бъдат освобождавани от плащане на данъци. Плетон предлага при това да има само една форма на поземлена собственост - държавната. Особени грижи, счита той, трябвало да се полагат за войниците, които той дели на два вида - конници и пехотинци. Напротив, твърде отрицателно е отношението му към монашеството - съсловие ненужно, което, по неговото мнение, не принасяло никаква полза на обществото.

Както опитът на Плетон да възкреси древната елинска религия, така и този проект на държавно и обществено преустройство носи белезите на неосъществими блянове. Блянове на един горещо обичащ отечеството си мислител и едновременно с това - човек на своето време, бурно и тревожно. Мислител, който не може да скъса с господстващата в условията на феодалния строй представа за разделението на обществото на отделни слоеве -

привилегировани и обременени. Представа, която в неговия проект достига, под влияние на Платоновите схващания, до идеята за създаването на своего рода кастова държава с рязко подчертани права и задължения за принадлежащите към съответната класа лица.

Историография. Бурните събития между XIII - XV в. и трагичният край на Византийската империя, рухнала под ударите на турците, предлагат богат материал за наблюдения и изводи, за драматични описания. Това дава отражение в наличието на значителен брой исторически творби, които са достигнали до наши дни и представляват ценен извор за проучване на късновизантийската епоха.

Главният историописец за събитията през първата половина и средата на XIII в. е Георги Акрополит. Роден в Константинопол през 1217 г., той отишъл по-късно в Никея, където учил в тамошната висша школа под ръководството на Никифор Влемидас и Теодор Хексапертит. Впоследствие Акрополит се отдал на политическа и дипломатическа кариера. Бил известно време пръв министър (мегас логотет) при двора на Йоан III Ватаци и заедно с това - преподавател на престолонаследника Теодор Ласкарис. След узурпацията на престола от Михаил Палеолог, той бил изпращан с дипломатически мисии в България и в Леон (за сключване на унията). Починал към 1280 г.

Най-важното съчинение на Георги Акрополит е една ”Кратка хроника”. Тя е продължение на труда на Никита Хониат и засяга периода от падането на Константинопол под латинците до освобождаването му през 1261 г. Акрополит е съвременник на събитията и пряк участник в много от тях, което му дава възможност да бъде добре осведомен и точен. Той описва предимно външната политика на никейските владетели и във връзка с това засяга важни моменти и от българската история по времето на царуването на Борил, Иван Асен II, Калоян, Михаил Асен и Константин Асен.

Друг историк от XIII в. е Георги Пахимер. Роден през 1242 г., той заемал високи църковни и граждански служби в Константинопол след освобождаването му от властта на латинците. Като един от най-образованите и с всестранни интереси хора за своето време, Пахимер работил в областта на философията, поезията, риториката, музиката. Най-голямо значение има обаче неговият исторически труд, който е продължение на историята на Георги Акрополит и засяга периода между 1261 - 1310 г.

Подобно на Акрополит Пахимер пише като непосредствен наблюдател на съвременната му действителност и това придава голяма стойност на изложението му. Той е твърде добре осведомен, имал е възможност да използува множество документи. Съвременник е на поредица от драматични събития - прогонването на латинците от Константинопол, завладяването на Мала Азия от османците, грабителския поход на каталаните. Това прави от труда му единствен по рода си извор. Историята на Пахимер съдържа при това данни не само за Византия, но и за събитията в България между 1260 - 1310 г. От нея черпим сведения между другото за голямото селско въстание под водачеството на Ивайло.

Виден историописец от епохата на Палеолозите е споменаваният вече нееднократно Никифор Григора, един от най-изтъкнатите полихистори през първата половина на XIV в. Роден е към 1295 г. в Хераклия Понтика (в Мала Азия) и починал наскоро след 1359 г. Григора бил ученик на известния философ и астроном Теодор Метохит и на езиковеда и литератора Йоан Глика. Необикновеният талант и трудолюбие на Григора, умението му да се задълбочава в различни проблеми, острата му мисъл и блестящ стил го направили един от най-приближените хора на император Андроник II, който го подпомогнал да открие свое училище и да води там занимания по математика и философия. След 1328 г., когато старият Андроник бил свален от престола, Григора като негов привърженик се оттеглил от активен обществен живот и започнал да се занимава с наука. Скоро обаче настъпилите събития го поставили на преден план в обществения и културен живот на столицата. В Константинопол пристигнал ученият калабриец Варлаам, привърженик на Аристотеловата философия, който организирал там лекции и с острите си нападки предизвикал Григора да започне публичен диспут с него. Диспутът завършил с победа на Григора, който доказал солидната си подготовка в областта на математиката и астрономията. Наскоро след това Андроник III го реабилитирал напълно и му позволил да открие пак свое училище. Около Григора се събрали голям брой ученици, на които той преподавал риторика, философия, математика и физика. Но спокойният живот не траял дълго. В 1341 г. избухнала междуособицата в Тракия и Македония, избухнали и споровете във връзка с появата на исихазма. Григора, макар и противник на Варлаам, се обявил рязко срещу исихастите и критикувал остро учението на Палама за Божествената светлина. В редица публични диспути той защищавал страстно своите тези, подкрепян от учениците си. След победата на Кантакузин обаче, който бил свързан с исихастите, положението на Григора се влошило. На събора в Константинопол през 1351 г. неговите възгледи били анатемосани и самият той изпратен на заточение в един манастир, където завършил живота си.

Григора бил универсален учен за своето време и неговата дейност се простира в различни области: философия, теология, риторика, граматика, астрономия, математика. Като историк той е известен със своето голямо съчинение ”Ромейска история”, което е важен извор за събитията във Византия през първата половина на XIV в. Това съчинение се състои от 37 книги и обхваща периода от 1204 до 1359 г. Първите няколко глави не са оригинални и представляват резюме, изложено главно въз основа на произведенията на Акрополит и Пахимер. Григора е използвал обаче и други автори, чиито съчинения не са запазени и поради това в изложението се срещат известия, които липсват у Акрополит и Пахимер. От 1320г. започва оригиналната част в историята на Григора, която има и най-голяма стойност. Тя е написана през погледа на съвременник и често пъти непосредствен участник в събитията. В тази част има извънредно важни сведения за вътрешната история на Византия за икономическия упадък на империята, за нашествията на турците, за размириците между 1322 - 1357 г. Наред със сведенията за историята на Византия, интересни данни се съдържат и за историята на българската държава. Богат материал ни се предлага и за започналото вече в Балканския полуостров нашествие на османските турци.

Особено внимание заслужават уводните думи в труда на Никифор Григора за предмета на историята като наука. Обект на историографското перо, както личи от неговите думи, са не само станалите събития, но и мислите и разсъжденията на хората. Или, ако се изразим със съвременна терминология, в този увод се прокарва, макар и не съвсем ясно разбирането, че в обсега на историописеца трябва да се включва не само обективната страна на историческия процес, но и неговата субективна страна (т.е. човешкото съзнание). И още нещо - като една от полезните страни на историята Григора се смята и това, че благодарение на нея могат да се узнаят много неща за заобикалящите човека природни явления с тяхната същност, непрестанно движение и промени (небе, Слънце, Луна, звезди). Смисъл ”история” има за него изобщо цялата Вселена и самото ”миросъздание”. Заслужава внимание и друга една негова мисъл, а именно, че познаването на миналото дава възможност да се правят по-сигурни изводи за бъдещето.

Съвременник на Григора е императорът Йоан Кантакузин. След 1354 г., когато бил принуден да се откаже от престола и да отиде в манастир, той започнал да се занимава с литературна дейност. Написал няколко философски и богословски съчинения, в които оборва Варлаам, евреите и мохамеданите. Най-голяма стойност обаче има неговият труд ”История”, която се състои от 4 книги и засяга събитията между 1320 и 1356 г. с добавки, стигащи до 1364 г. В този труд Кантакузин си поставя за цел да реабилитира своята политика и да оправдае цялата своя дейност най-първо като сътрудник на Андроник Млади в борбата му срещу дядо му и впоследствие като борец срещу партията на Апокавк и народните маси. Ловък политик и дипломат, той умее увлекателно и убедително да излага събитията, в чийто център е стоял самият той и да хвърля вината за всички несполуки и беди, постигнали империята върху своите противници. На места даже премълчава известни неудобни за него подробности и неща, които обаче ние можем да намерим в съчинението на Григора. Вожд на едрата провинциална аристокрация, Кантакузин се отнася с омраза спрямо зилотите, черни като ”разбойници” и ”убийци” въстаналите селски и градски маси, срещу които трябвало да се бори.

Пахимер, Григора и Кантакузин могат да се означат като първа група историографи, които разглеждат събитията до 60-те години на XIV в. Втора група историографи, работили близо едно столетие по-късно, спират погледа си върху последните години от съществуването на Византия до падането ѝ под турците. Това са историописците Лаоник Халкокондил, Дука, Сфранцес и Критовул.

За живота на Халкокондил се знае малко. Известно е, че е бил роден в Атина през първата половина на XV в. Прекарал младите си години в Пелопонес, а след 1460 г., когато полуостровът паднал в турски ръце, бил принуден да емигрира, но къде е отишъл остава засега неизвестно. Според едни заминал за Италия, според други се установил в Атина, а има мнение, че бил отишъл на остров Крит. Починал към 1490 г.

Единствената творба на Лаоник е неговата книга - Αποδείξεις ιστοριών Тя се състои от 10 книги и обхваща периода от 1298 до 1463 г. Има обаче добавки, които засягат събития, станали между 1484 - 1487 г.

Характерно за историята на Халкокондил е това, че той поставя в центъра на събитията не ромейската империя, а турската държава. Той виждал ясно, че след падането на Константинопол и на целия Балкански полуостров под турска власт няма сила, която да възкреси загиналата Византия. Затова си поставил за цел да опише възникването и непрестанното нарастване на османската мощ като се започне от първите стъпки при Артогрул и се стигне до големите завоевания на Мехмед II.

Лаоник познавал добре предишните византийски автори и ги използвал при написване на своето съчинение. По всичко изглежда, че за някои събития е имал на разположение и турски извори. Данните общо взето са достоверни и прецизни, обаче хронологията им е доста неясна. Покрай непосредствения разказ за събитията в Балканския полуостров и Мала Азия Халкокондил дава редица географско-исторически сведения за околни и по-далечни страни (Босна, Влахия, Арабия, Германия, Англия, Франция). Тези сведения са отчасти повторения на стари автори, но заедно с това има нови, интересни добавки и наблюдения.

Характерно за Халкокондил е дълбокото му убеждение, че византийците не са потомци на римляните, а на древните елини. Убеждение, наложило се в съзнанието на жителите на Византия през последните векове от нейната история, когато се е изградила новогръцката народност. Поради това навсякъде в своята книга той употребява не названието ромеи, а названието елини. Считащ се за елин по произход и култура, Халкокондил се стреми да подражава по език и стил на античните гръцки историографи и на първо място - на Херодот и Тукидид.

Изтъкнат историограф от XV в. е и Дука, чието собствено име е неизвестно. За живота му се знае твърде малко. Автор е на една историческа творба, запазена в два ръкописа - един на гръцки, направен по оригинала, и един в италиански превод, въз основа на който могат да се допълнят някои Фрагментирани части в гръцкия текст. Историята започва с къс увод, който засяга събитията от Адам до 1204 г. От 1204 г. до 1389 г. се дават малко пообширни сведения, които се отнасят главно до историята на турците. Най-подробно става изложението от 1389 до 1462 г., което е главният дял от историята на Дука.

Съвременник на Дука е Георги Сфранцес. Роден през 1401 г. в Константинопол, той заемал високи служби в двора на пелопонеските деспоти и участвал активно в тяхната външна политика като дипломат, изпращан с мисии при турци, венецианци, сърби и др. През 1453 г. бил в Константинопол, където преживял обсадата на Мехмед и паднал в плен. Впоследствие избягал в Пелопонес, а след падането на полуострова под турците заминал за Коркира. Починал след 1478 г. От Сфранцес са запазени две исторически съчинения. Едното е значително по-обширно и е известно под условния надслов "Majus". То е твърде пъстро по своя характер и както сочат проучванията, в своята цялост не е съставено от Сфранцес, а са вмъкнати в него текстове и от други автори. Засяга периода от 1258 до 1478 г. Събитията до 1425 г. са разгледани сравнително кратко въз основа на предишни писатели като Григора, Акрополит и др. От 1425 г. изложението става вече твърде обстойно. Сфранцес пише като непосредствен участник в събитията и ги преценява през погледа на пламенен византийски родолюбец, разтревожен за съдбата на Империята. Той е противник на католишката ориентация и укорява западните държави, че са изоставили християнското население заради своите политически интереси. Като отчита трагизма на положението, Сфранцес все пак изказва вярата, че турското господство над балканските народи няма да бъде вечно.

Второто съчинение на Сфранцес (т.нар. Minus) е значително по-кратко. То е било вероятно дневник, който той си е водил върху по-важните събития и въз основа на който е съставил впоследствие ”Majus”.

Друг историк от късновизантийската епоха е Критовул. Той е роден на остров Имброс в началото на XV в. в знатна и богата фамилия. Автор е на няколко богословски съчинения, но най-главната му творба е неговата ”История”. Тя се състои от 5 книги, които обхващат периода от 1451 до 1467 г. Събитията са предадени сравнително точно, но има и някои грешки, които могат да се забележат при сравняване на данните с други съвременни извори. Критовул дава богат материал не само за историята на Византия и на турците, но и за южните славяни (сърби и босненци).

Докато съвременните на Критовул историографи (Халкокондил, Дука, Сфранцес) пишат от позициите на непримирими противници на турския завоевател, Критовул е горещ поклонник от Отоманската империя и специално султан Мехмед II. Той е бил от ония гръцки аристократи, които съумели да се нагодят към новите условия и да запазят позициите си и след рухването на Византия. Неговото туркофилство става напълно понятно като се има предвид, че според едно трудно за проверяване сведение той бил личен секретар на Мехмед.

През късновизантийската епоха са били съставени няколко хроники. Много от тях са кратки и анонимни и се свеждат до изброяване на отделни събития предимно от политическо и военно естество. Запазени са обаче и по-подробни хроники, чиито автори се знаят. Най-известни от тях са хрониките на Ефрем и на Михаил Панарет. Написана във византийски триметри, хрониката на Ефрем достига до 1261 г. Особена стойност като извор тя няма, тъй като преразказва известия на по-стари автори (Зонара, Никита Хониат, Акрополит). В хрониката на Панарет се разглеждат събития, свързани с историята на Трапезундската империя (от 1204 до 1426 г.). Въпреки оскъдните си данни това съчинение е твърде важно, тъй като изворите за Трапезундската империя са изобщо малко.

Известен хронист от края на XIV и първата половина на XV в. е Леонтий Махера. Съчинението му под надслов ”Хроника на Кипър” е един от най-важните и на места единствен източник за историята на този голям и богат остров, преживял много бурни събития от края на XII в. нататък. Първата част разглежда историята на Кипър от времето на Константин Велики до началото на управлението на крал Петър I (от династията на Лузиняните), царувал между 1359 - 1369 г. Втората част засяга периода от 1359 до 1458 г.

За разлика от разглежданите до тук историци и летописи, които разработват в своите произведения цели периоди от историята на Византия, има през късновизантийската епоха и някои автори, които засягат само отделни събития - един вид локални историографи. Такъв е Алексий Макремволит, от когото е запазено описание за войната между Византия и Генуа през 1348 г. Друг е Йоан Кананос, живял през първата половина на XV в. Той е съставил един разказ за обсадата на Константинопол от войските на Мурад II през 1422 г. Локален историограф е и Йоан Анагност, който описва превземането на Солун от турците през 1430 г.

Трябва да се споменат накрая и двама историописци, които засягат събития от църковно-религиозен характер. Единият от тях, Никифор Калист Ксантопул, живял в края на XIII в., е написал голяма църковна история в 18 глави, която стигала до 911 г. Запазена е обаче само тази част, която разглежда събитията до 610 г. Вторият, Силвестър Сиропул, е автор на едно малко съчинение, посветено на църковния събор във Флоренция през 1439 г.

Един общ поглед върху византийската историография през XIII - XV в. сочи, че общо взето в нея намират израз онези характерни черти, които са ѝ присъщи и през предишните столетия. Типичният за византийците традиционализъм запазва и тук своята жизненост. Обичайно си остава твърдението, че целта на историописеца е да казва истината без преиначаване и да записва събитията така, както са станали, за да не загуби споменът за тях и неспирния бяг на времето. Като дело предимно на представители на господстващите слоеве, в историографските творби продължава да вее духът на ”аристократизъм”, на недоброжелателно отношение към ”тълпата”. Неведнъж се дава изблик на ненавистта срещу враговете на империята - латинците, турци, българи, срещу еретици и неверници, срещу западните схизматици. Има обаче и латинофилски настроени историографи, в духа на водената от някои Константинополски императори политика да се търси сближение с Римската курия пред лицето на турската заплаха. Като нов момент може да се отбележи ярко демонстрираното съзнание, че византийците са потомци на някогашните елини, че Византия е наследник на древна Елада - съзнание, легнало в основата на късновизантийския патриотизъм.

Под влиянието на господстващия църковен светоглед, нееднократно при обясненията на събитията в късновизантийската историография се търси намесата на Бога или пък на ”сляпата съдба”. Свидетели на все по-влошаващото се положение на иперията, стигнала накрай до своята гибел, у отделни историографи се засилват фатализмът и убеждението, че от ударите на съдбата носеща злощастие, няма възможност да се избегне. И все пак, както през предишните столетия, така и сега, покрай религиозните и ирационални тълкувания, сред представителите на византийската историографска мисъл се срещат и по-други обяснения за разиграващата се пред очите им действителност - обяснения, в които на преден план като двигател на събитията е поставен човекът с неговите качества, добродетели и пороци, с плановете и амбициите му. Човекът - предимно в лицето на представители на управляващата прослойка и на първо място - императори, патриарси, папи, пълководци.

Запазва се тясната връзка между историографския и художествено-литературния жанр. Най-изтъкнатите историци като Георги Пахимер, Никифор Григора, Йоан Кантакузин, Лаоник Халкокондил и др. са и безспорни майстори на словото, умеещи да представят в увлекателен разказ разглежданите събития. Това е едно от подчертаните достойнства на византийската историография, с което тя се характеризира още от най-ранната фаза на своята поява до самия край на Империята.

3. *Литература*

Обща характеристика. Значителната продуктивност, която се наблюдава в развитието на византийската литература през X - XII в. е отличителен белег и през разглеждания последен период от историята на Византийската империя. Би могло да се каже дори, че в това отношение е постигнат върхът и че е налице завидно количество творби, някои от които все още стоят неиздадени или пък не са проучени напълно. Запазено е на и голямото жанрово разнообразие, характерно за предишните столетия и представляващо едно от несъмнените достойнства, което придава на литературното творчество свежест и колорит. Стихове с религиозни и светски сюжети, поеми с нравоучителен характер, писма, сатири, пародии, разкази и романи върху антични и средновековни теми - това са казано най-общо различните литературни видове, в които опитват перото си писатели и поети. Наред с творби, чиито съставители предпочитат да останат анонимни, чувства се в отделни произведения и то доста подчертано индивидуалният почерк на автора, изтъкване на собственото му ”аз”, явление, характерно и за предишната епоха и продължаващо да се развива във възходяща линия. Това намира израз между другото в появата на автобиографията и мемоарната литература. В продължение на една започнала се вече практика, все по-широко влиза в употреба народният, говорим език, включително и различни негови диалекти. Нов момент е видимото въздействие на западни литературни влияния - явление, дължащо се на вековното присъствие на латинците на територията на Византия и изобщо на засилените политически и културни връзки на империята със западна Европа през XIII - XV в.

Значително отражение върху развоя и характера на византийската литература през разглеждания период дават вътрешните противоречия сред византийското общество, борбите на религиозна, социална и политическа почва. Особено силен е отзвукът от военните несполуки, от трагичните събития, довели Византия до нейната гибел под ударите на турците. Изобщо, както през предишните столетия, така и сега, византийската литература се развива в непосредствена връзка със заобикалящата я обществена действителност. Действителност, схващана в нейния двоен аспект - от една страна като низ от осъществилите се през този период събития и факти с обективно съдържание и от друга - като типични за това време светогледни и идеологични явления.

Църковна и светска поезия. Стихотворни произведения, посветени на църковни теми, които винаги са били на особена почит, заемат и сега съществен дял в творчеството на византиеца. И сега тук дават израз на вдъхновението си предимно представители на управляващата прослойка висши светски и църковни сановници като Никифор Влемидас, Никифор Ксантопул, ефеският митрополит Марко Енгеник. В писане на църковна поезия се увличал и никейският император Теодор II Ласкарис, в чието лице виждаме изобщо още един показателен пример за участието на короновани глави в литературния и интелектуалния живот на византийското общество.

Не по-малко широко са били отворени очите на византийските поети и към сюжети със светска тематика. От втората половина на XIII в. заслужават отбелязване две имена - на Мануил Оловол и на Мануил Фил. Първият може да бъде означен като типичен дворцов поет, впрегнал таланта си да съчинява химни и приветствия за императорите Михаил VIII Палеолог и Андроник II Палеолог. Поезия натруфена и пустословна. По-свежи и нешаблонни, написани в елегантен и игрив стил са стиховете му, посветени не на дворцови, а на други теми.

Другият поет - Мануил Фил, също така свързан тясно с дворцовите среди, се отличава с голямата си плодовитост, с умението си да съчинява с лекота стихотворения с разнообразна тематика. Запазена от него е поредица от стихове (епиграми), в които се описват различни творби на архитектурата и изкуството - църкви, статуи, икони, медальони, украсени с миниатюри книги и пр. Личи наблюдателното око на поета, точността и майсторството, с което описва и изразява възхищението си. Умеел е Мануил Фил майсторски и да ласкае. Подобно на Теодор Продром той е образец на поет, свикнал да пише, за да се прехранва и живее добре. Готов е винаги на прекомерни хвалебствия и унизителни молби, за да си издейства някакъв предмет, от който има нужда. В отегчителни, цинично откровени стихове моли своите височайши покровители да му пратят палто, да дадат храна за коня му и пр. Отново виждаме пред себе си едно от типичните явления на византийската действителност, когато хора на науката и изкуството непринадлежащи към управляващата върхушка са били принудени да търсят подкрепата на императори и висши сановници, да ги величаят и ласкаят заради елементарни материални потребности.

Една от интересните творби на Мануил Фил е стихотворната поема посветена на подвизите на изтъкнатия византийски пълководец Михаил Грава Тарханиот, участвувал в много походи и битки срещу различни противници в това число и срещу българите. Без да се гледа на пищния и риторичен стил, на големите преувеличения и похвали, с които той величае своя герой, тази поема е ценен извор и за българската средновековна история и по-специално за въстанието на Ивайло и борбата на българския народ срещу византийските нашественици. Тя трябва обаче да се използува предпазливо, тъй като даваните в нея описания за военните действия, при което се споменават редица градове и крепости в България не са прецизни и поетическото въображение взема нееднократно връх над точната информация.

От по-късните поети могат да бъдат споменати Георги Лапит и Теодор Мелитионит. Лапит е автор на една поема, съдържаща напътствия какво трябва да бъде поведението на хората в държавата, в обществото, в семейството. Поученията са доста банални, езикът - скучен и непохватен. Не особено добри са и произведенията на Теодор Мелитионит. Интерес предизвиква една негова поема, представляваща своеобразна смесица на образи и идеи от древна Гърция. Смесица, съчетана с описанието на някакъв фантастичен дворец, до който се бил добрал поетът, ръководен от младата девойка Софрозюне, т.е. Благоразумието.

Епистолография и риторика. Автобиография. Обичаят да се пишат изящни и натруфени писма, характерен за представителите на византийската интелигенция през предишните столетия, запазва своята жизненост и през разглеждания период. Един от най-плодовитите епистолографи е споменаваният нееднократно Никифор Хумнос, виден теолог и философ при двора на Андроник II Палеолог. Част от многобройната му сбирка от писма са отправени до императора, други - до разни висши сановници, роднини и писатели. Написани са на пищен и трудноразбираем език с употреба на метафори, алегории и множество цитати.

По-млад съвременни на Никифор Хумнос е Тодор Хирактен. От него са запазени няколко декламации, панегирици, похвални слова, отправени до императори и светци. Пуста риторичност и не особено богата мисъл изпълва по-голямата част от тия му творби, включително и запазените от него писма.

Известен епистолограф и съставител на послания е Димитър Кидон, изтъкнат политик и теолог от XIV в. Особено внимание заслужава неговата реч ”За падналите в Солун граждани” и т.нар. ”увещателни слова”, писани към 1369 г. В първата реч, съставена майсторски от гледна точка на правилата на риториката, Кидон дава израз на голямата си скръб по повод събитията в Солун през 1346 г. и избиването на динатите. В словата си от 1369 г. той предупреждава византийците, че те трябва да се споразумеят с латинците, за да предотвратят голямата турска заплаха. Кидон е автор и на многобройни писма, които са важен извор за историята на византийската култура.

От късните епистолографи заслужава да се спомене император Мануил II Палеолог. Писмата му, отправени до различни лица, го издават като твърде начетен и образован за времето си човек, познавач на философията и литературата.

През късновизантийската епоха се разпространява обичаят да се пишат автобиографии - един литературен жанр, свидетелстващ за стремежа да се дава описание на собствения живот и дейност. Запазени са две автобиографии на Никифор Влемидас, съставени между 1264 - 1266 г. Написани са в грижлив и изискан стил и са ценен извор за вътрешната история на Византия по това време. Важен източник е и автобиографията на Григорий Кипърски, константинополски патриарх между 1283 - 1289 г. Той е автор и на редица писма до видни сановници и литератори (Теодор Музалон, Георги Акрополит и др.).

Сатири и пародии. Съществен дял в литературното творчество на византийците през XIII - XV в. заемат сатирите и пародиите - два литературни жанра, познати и през предишните столетия. Това са произведения с нескрита социална насоченост, в които с лек хумор или със злъч се дава израз на отрицателно и насмешливо отношение към Църквата, монашеството, администрацията, към пороците и недъзите на висшите среди от византийското общество. Произведения, в които прозира изобщо един по-критичен дух и които са по-близко до мислите и настроенията на обикновените хора. Това проличава между другото и в техния език - прост и ясен, отразяващ в някои творби особеностите на местния диалект.

Едно от тези съчинения е т.нар. ”Пулологос”, което по характера си напомня споменатия вече ”Порикологос”. Действащите лица тук са птици, които участват в една сватба, организирана от царя-орел. Сатирата осмива надменните и кокетни византийски аристократи, иронизира духовенството. В нея прозира отрицателно и хумористично отношение към съседните на гърците народи - българи, власи, татари. Неизвестният съставител е майстор на перото, умеещ да съчетава критиката с насмешката.

В други две съчинения, също дело на анонимни автори, се изразява отрицателно отношение към църковните обреди и религиозните книги. Едното е известно под надслов ”Литургия на кьосетата” и е написано към края на XIII в. Другото носи заглавие ”Миша шега”. Под вид на разпит на една мишка, правен от котката, в него се прави пародия на Евангелията и Псалтира.

Едно от най-интересните произведения на късновизантийската сатира е т.нар. ”Пътуване на Мазарис в ада”. Написано в началото на XV в., то ни отвежда към тогавашната действителност в Пелопонес, родното място на неизвестния съставител. Под формата на разговор на току що дошлия в ”подземното царство” покойник Мазарис с намиращия се там по отдавна Оловол, починал от чума, остроумният съставител на сатирата ни разкрива през погледа на двамата събеседници една ярка и доста безутешна картина на напуснатия вече от тях свят на живите. В цинично откровен и грубоват стил, и то често с посочване на конкретни имена и епизоди, на вниманието на читателя се предлага цял букет от пороци - властолюбие, користолюбие, алчност, злоезичие, ревност, наглост, жестокост, коварство, продажност, клеветничество, разврат, пиянство. На подчертан прицел са лицемерието и притворството. ”Езиците на хората, отбелязва Оловол, говорят едно, главата замисля друго, а постъпките сочат трето”. Но най-често срещан порок по думите на словоохотливия събеседник на Мазарис, е завистта - в службата и в семейството. Архонт завижда на архонта, архиерей на архиерея, монах на монаха, лекар на лекаря, началник на началника, съдия на съдията, писар на писаря, ретор на ретора, сатрап на сатрапа, та дори брат на брата и син на бащата... Носителите на това ”сгъстено зло”, както личи от заключителните разсъждения, са жителите на Пелопонес - хора лицемерни, нагли, несправедливи, склонни към размирици, към беззакония, към безбожие - накратко, снабдени с всички лоши качества, които ги правят след смъртта им подходящи кандидати за ада...

Наред с изброяването на различните пороци сатирата ”Пътуване на Мазарис в ада” ни разкрива и някои черти на икономическата и политическата структура на късновизантийското общество. И тук проличава наблюдателното око на автора, умението му, използувайки формата на диалога да долови същественото. Да притежаваш земи и богатство, да си от знатен род или да се свържеш чрез брак със знатен род, да придобиеш власт по волята на Императора - това са трите големи желания на практично мислещия човек, това са главните опори на търсеното земно благополучие. В такава насока са мислите и разсъжденията на Мазарис и Оловол по повод разните хора и случки, за които става дума. Желания, които са в съответствие с реалната действителност, с факта, че както през предишните столетия, така и в късна Византия богатство, знатен род и власт са били основните ключове към благоденствие и слава. И обратно - лишеният от тях е бил изложен на беди, злощастия, унижения, незавидно съществуване. Все верни и интересни наблюдения, които си споделят в продължителната и откровена беседа двамата покойници. Вярно доловени в сатирата са и характерни особености на византийската политико-религиозна идеология от този последен период на империята, намираща се пред прага на своята гибел. Налице е все още представата за Византия като ”ромейско царство” по силата на една вековна, останала без всякакво реално покритие традиция. Прозират във водения между Оловол и Мазарис разговор враждебните настроения срещу латинци, мюсюлмани, еретици. Прозира подчертана ненавист и срещу онези, които се опитват да нанесат удари на и без това вече силно отслабената централна власт чрез заговори и метежи, чрез вътрешни размирици и сепаратистки действия, характерни за напредналата фаза на феодализма. Вижда се, че авторът на тази сатира е близък на императорските среди в Константинопол и че е настроен отрицателно срещу домогванията на местни феодали да се обособяват като самостоятелни владетели. Това е впрочем едно от тежките прегрешения, които той приписва на жителите на Пелопонес като ги обвинява, че са склонни към невярност и към измяна на даваните клетви и към безгранично властолюбие.

В контраст с безутешната картина - на пороци, страсти, конфликти в света на ”живите”, в дълбините на ”подземното царство” нещата изглеждат значително по-радостно. Няма там, отбелязва Мазарис при беседата си с Оловол, ”ревност, завист, съперничеств, стълкновения, оплаквания, няма нито писар, нито велмож, нито пълководец, нито адмирал и изобщо никой няма права над тях (хората в подземното царство - б.а.), но всеки дава отговор за това, което е извършил на земята”. Излиза така, сякаш ролите са разменени - истинският ад не е долу при покойниците, които си живеят доста необезпокоявани, без страсти и властници, а горе на земята, където насилия, пороци, беззакония господстват с пълна сила. Една наистина парадоксална, доведена до абсурд авторова позиция, която едновременно може да разсмее читателя и заедно с това да го доведе до тъжни мисли... И ако това е била наистина целта на съставителя на тази оригинална сатира, трябва да кажем, че той я е постигнал сполучливо.

Запазено е от късновизантийската епоха и друго сатирично произведение със сюжет слизане в ада под надслов ”Апокопе”, т.е. ”Почивка след работа”. То е творба на един малко известен автор Бергадас и сочи явна връзка с Дантиевата ”Божествена комедия”. В него се осмива жлъчно алчността на гръцкото монашество, като заедно с това се отправят укори срещу онези, които забравят починалите си близки.

Стихотворения и песни с историческо съдържание. Приказки и романи. Бурните събития във Византия през последните векове от нейното съществуване са намирали дълбок отклик в съзнанието на тогавашните хора. Знайни и незнайни таланти отбелязвали в стихове съдбоносните и трагични моменти от живота на загиващата държава, пеели песни за злощастията на латинското завоевание, на каталанските нашествия, за турските ужаси.

Особено впечатляваща е била съдбата на Константинопол, сърцето на империята. Запазена е една поема от края на XIV в., описваща завладяването на византийската столица от латинците и освобождаването ѝ през 1261 г. Силна скръб е разтърсила духовете, когато повторно, и този път завинаги, Константинопол паднал под ударите на османските завоеватели. На това злокобно събитие са посветени няколко произведения в стихотворна форма, в които конкретният разказ за станалото е съчетан с горчивата тъга за невъзвратимата загуба. Произведенията са написани в народен дух на говоримия по това време език. Откликнали са народни поети в късна Византия и на други важни събития, свързани с историята на османската държава и със съдбата на загиващата империя като например нашествието на Тамерлан в Мала Азия, падането на Атина, битката при Варна, завършила с гибелта на унгарския крал и др.

Богата е късновизантийската литература и с приказки и романи, написани в стихотворна форма и на достъпен, народен език. Едни от тях в продължение на вече добре позната традиция разработват антични сюжети, други са съставени по подражание на западни образци от френски и италиански произход, трети имат напълно оригинален характер.

От произведенията с антична тематика могат да бъдат отбелязани доста несръчно съставената ”Илиада” от Хермогенияк (написана между 1323 - 1355), твърде популярната ”Александрия”, която намерила широко разпространение в съответен превод и сред славянските народи, и двата романа за ”Троянската война” и за подвизите на Ахил (Ахилиадата). От творбите, които издават влияние на западната литература най-голям интерес предизвикват стихотворните романи Имбериос и Маргороне, Либистрос и Родамне, Бетрандос и Хризанца и Флориос и Плациафлор. Те са написани по образеца на рицарската поезия и с право могат да бъдат окачествени като ”гръцки рицарски романи”. Преобладават в тях мотиви с любовно съдържание, твърде силен е авантюристичният и фантастичен елемент. В това отношение се следва една вече изживяла се и през предишните столетия тенденция, подсилена от допълнително, идващо от Запад въздействие.

От оригиналните творби, възникнали на местна почва, заслужават внимание ”Любовните родоски песни” и ”Поучителната азбука”. Тук спадат характерните и вече разгледани, изпълнени със сатирично и пародийно съдържание разкази за животни.

4. Богословие

Богословието - тази особено почитана дисциплина - продължава да заема и през XIII - XV в. съществен дял в духовния живот на византийското общество. Дошли до наши дни от това време са немалък брой произведения на ерудирани теолози, между които заслужават отбелязване Йоан Век, Григорий Синаит, Григорий Палама, Никифор Григора, Варлаам от Калабрия, Никола Кабазилас, Димитър Кидон, Генадий Схоларий.

Една от парливите теми, предизвикваща разногласия и раздори, е бил въпросът за отношението към католишката догма и Римската църква. Въпрос, който ставал твърде актуален, тъй като, застрашена сериозно от турския натиск, Византийската империя била принудена все по-често да обръща поглед към Запада, за да търси от там помощ. А една от главните предпоставки за успех в тази насока била да се постигне сближение с Римската курия и да се изглади острият конфликт между двете Църкви. Част от управляващите светски и църковни среди били склонни към такава стъпка и към сключване на уния между Рим и Константинопол, като се признае при това върховенството на Римския първосвещеник. Немалък бил обаче броят на противниците на тази политика - хора воювали страстно срещу ”латинската ерес” и не желаещи да се правят никакви отстъпки пред Римската курия.

Като най-ярък привърженик на идеята за уния се откроява през XIII в. Йоан Век, а през следващото столетие - Димитър Кидон. Йоан Век бил патриарх по време на царуването на Михаил VIII Палеолог (след 1275 г.) и го поддържал горещо в опитите му да постигне сближение с Римския папа. Запазени са от него няколко произведения, в които се разглежда въпросът за догматичните различия между източните и западните християни. Век не само е убеден привърженик на идеята, че трябва да се постигне примирение между двете Църкви, но е склонен да приеме като по-правилно гледището за произхода на Светия Дух и от Сина. За целта той се позовава на разсъждения от прочути ранновизантийски църковни отци като Атанасий, Йоан Златоуст, Епифаний и други.

Ако у Йоан Век, защищавайки идеята за уния с Рим, говори главно теологът, то у другия голям поборник за сближение с Римската курия, Димитър Кидон, виждаме преди всичко политика. Живял по време, когато империята изпитвала вече съвсем осезателно напора на азиатските завоеватели, разочарован от разприте и конфликтите между балканските държави, за Кидон нямало никакво съмнение, че единствената надежда да се избегне предстоящата катастрофа е да се потърси помощ от западните държави. Ето защо той защищавал страстно мисълта, че е необходимо разбирателство между Рим и Константинопол, като твърдял, че само това е пътят на спасението. В духа на своите латинофилски убеждения е неговият трактат ”За произхода на Светия Дух”. Кидон бил добър познавач на латинския език (нещо сравнително рядко за образованите хора във Византия по това време) и превел на гръцки няколко западни богословски работи, между които е известната ”Summa theologiae” на Тома Аквински.

Сред противниците за сближение и уния с Рим се откроявят най-ярко Марко Евгеник и Георги Схоларий. Марко участвал на събора във Флоренция през 1438 г. и се изявил като непримирим борец против католическите догми. Георги Схоларий, познат като монах и патриарх под името Генадий Схоларий, бил негов ученик и последовател. Автор е на редица богословски съчинения, в които лъха подчертана враждебност против заблудите на латинците. Той е първия патриарх, заел престола след падането на византийската столица под турска власт през 1453 г.

5. *Исихазъм и варлаамитство*

Наред с горещите спорове между ”латинофили” и ”латинофоби” другият голям сблъсък в късна Византия е между исихазма и варлаамитството. Сблъсък на две постоянно борещи се тенденции във византийската теологична мисъл - от една страна възгледи с ясно изразена мистична насоченост, от друга - стремеж да се внесе в сферата на религията повече дух на рационализъм.

Появата на исихазма може да се счита като заключителен етап в развитието на мистичното направление, чието начало ни отвежда към възгледи на ранновизантийски монаси от IV - V в., доразвити по-късно в трудовете на Йоан Лествичник и Симеон Нови Богослов. Главен теоретик на исихазма е Григорий Синаит. Роден към 60-те години на XIII в. в Кукуле (Мала Азия), Синаит още от млад станал монах и странствал по различни места - в Синай, в Крит, в Атон. Към 1338 г. се установил в Парория (вероятно Странджа), където създал монашеско общежитие, привлякло множество негови ученици (между тях е бил и Теодосий Търновски).

Другият изтъкнат проповедник и разпространител на исихазма е Григорий Палама. И той още от млади години се посветил на монашеския живот и прекарал дълги години из светогорските манастири. Автор е на редица произведения, в които излага своите възгледи и доразвива казаното от Григорий Синаит в духа главно на неоплатоническата философия.

Изходен момент в учението на исихастите са разсъжденията им върху тежката участ, сполетяла Адам и Ева поради стореното прегрешение в рая и прогонването им от разгневения Бог на земята, където ги очаквали труд, болести, страдания и накрай - неизбежната смърт. Целта е - проповядвал Григорий Синаит - да се възстанови "райското състояние" и да се върнат отново хората в първоначалната си родина. Цел - съзвучна с присъщата за християнската религия сотириологична насоченост, която получава тук още по-ярка окраска с твърдението, че раят е истинското и желано отечество, към което трябва да се стреми всеки. При това, както учели исихастите, тази цел могла да бъде постигната още приживе. Но за да стане това, трябвало да се следва строго определен начин на живот. Желаещият да се приобщи с Бога бил длъжен да поеме пътя на отшелника, да възлюби *пустинята* като място на пълно уединение далеч от всяка мирска съблазън. И тук, отделѐн от света, да се подготви за очаквания светъл миг чрез два последователни етапа на поведение и действия - праксис (πραξισ) (деяние) и теория (θεωρια) (видение). Това е схемата, предписвана от Григорий Синаит.

Понятието "праксис" включвало низ от монашеско-аскетични добродетели - послушание, смирение, бодърстване, търпение, оскъдна храна, пост, молитва. Най-важното било, проповядвали исихастите, да се пречупи високото самочувствие, да дойде вярващият до убеждението, че е недостоен и грешен, че е по-лош дори от демоните... И същевременно да закали устойчивостта си срещу заплашващи го страсти и пороци - чревоугодие, сребролюбие, гордост, злоезичие, многоглаголстване.

Преминавайки към втория етап - теорията - вярващият трябвало да прекрати всяко общение с околните. Това могло да стане или в манастирската килия, или по-добре - в някое пусто място далеч от погледа на хората. Отделен от всички, останал сам със себе си, кандидатът за "райското състояние" трябвало да се отдаде на пълно безмълвие (исихиз - добродетел, на която теоретиците на исихазма отделяли голямо значение и от където иде името на тяхното учение). Могло да бъде нарушавано безмълвието само с изблици на плачове и ридания, а след това - с една непрестанна, дълбока, вътрешна молитва

(т.нар. умна молитва, за която се изисквала специална физическа и психологическа нагласа). И сега настъпвал решаващият момент - в молещия се влизала Божа Благодат и пред очите му се изправяла Божествената Светлина, която учениците на Христос били видели някога на планината Табор. Завършек, означаващ, че вярващият е постигнал желаното единение с Бога, че се е върнал отново в своето "отечество"...

Както се вижда, исихасткото учение, построено изцяло на мистична основа, съчетава сотириологичната цел с нравствено-аскетични изисквания, включени главно в "праксиса". Сотириология и етика вървят изобщо ръка за ръка в неразкъсваема цялост.

Наред с етиката исихастката сотириология има в крайната си фаза връзка и с гносеологията в нейния религиозен смисъл - т.е. като учение за богопознанието. Богопознание, което в представите на исихаста се осъществява посредством появилата се пред очите му Божествена Светлина. Това е своеобразният гносеологичен момент, изясняван подробно в писанията на Григорий Палама и неговите последователи.

Тук се изправял пред проповедниците на исихазма обаче един труден въпрос. Съгласно схващанията на Палама, който стоял на позициите на апофатизма, да се познаела самата "същност" (ουσια) на Бога било невъзможно, тъй като, твърдял той, тя е непостижима и за нея няма "нито в настоящия, нито в бъдещия век нито думи, нито сетивно или мислено съприкосновение, безсилно е изображението да я изрази"... В случая Григорий Палама се е намирал и под влиянието на неоплатоническата философия с нейната идея за "абсолютно и непознаваемо първично начало". И все пак изход бил намерен. Ако Божествената същност от позициите на исихазма си оставала непознаваема, достъпна за човека, проповядвал Григорий Палама, била Божествената Енергия (Ενεργια) като едно негово излъчване, проявила се под вид на Божествената Светлина. Като резултат на правеното от Палама разграничение на "същност" и "енергия" - възглед, срещан и у по-ранна византийски богослови, но получил тук по-цялостно изясняване - Бог си оставал едновременно непознаваем и заедно с това отчасти познаваем... Това е така да се каже, крайният извод, довел до отстраняването на едно трудно за преодоляване противоречие, с което находчивият и боравещ умело с философско-религиозни категории византийски теолог трябвало да се справи.

Построено на идеята за пълно отчуждение от света и търсене път за спасение на душата още приживе, учението на исихастите намирало благоприятна почва за разпространение сред определени среди на византийското общество, уморени и отчаяни от заобикалящата ги действителност, готови да се потопят в дълбините на мистиката. Същевременно обаче, това учение срещало неодобрение сред по-трезво и рационалистично настроени мислители, които не били склонни да приемат нито неговите религиозно-философски възгледи, нито препоръчваните практически норми на поведение и действие. Като най-ярък противник на исихазма се изявил калабрийският монах Варлаам и неговият пръв сподвижник - Акиндин.

Гръцки монах, родом от Калабрия, Варлаам дошъл във Византия по време на царуването на Андроник III и скоро обърнал внимание на дворцовите среди с качествата си на дипломат и политик. През 1339 г. бил изпратен от византийския владетел да води преговори за уния между Константинополската църква и Римската курия. По това време Варлаам бил влязъл вече в спорове с исихастите и преди всичко с Григорий Палама. Основното възражение на Варлаам и Акиндин било по въпроса за "същината" и "енергията". За разлика от Григорий Палама, който ги разграничавал, противниците му изтъквали, че те са тъждествени помежду си. Светлината на Табор, която според учението на исихазма била вечна и несътворена като изхождаща от Божеството, Варлаам и Акиндин обявявали за веществена и тленна, създадена само в определен момент, за да я видят учениците на Христос.

Застъпвайки гледището, че Бог не се показва пряко на хората (гледище в духа на апофатизма), Варлаам твърдял обаче, че Той може да бъде познат по Своите Творения, по това, което е създадено в резултат на съзидателната Му сила. Твърдение, което означавало, че пътят към "богопознанието" води по пътя на изучаване на природните явления и изобщо на цялата Вселена с нейното многообразие, в което се включвал и самият човек. Оттам и изводът, че "външната философия", обърната с лице към изучаване на този многообразен свят, т.е. науката с всички нейни клонове е полезна и необходима, защото води към желаната цел - познаването на Бога. Варлаам твърдял при това, че този процес на познаване може да бъде улеснен и направен възможно най-вече чрез силата на силогизмите, т.е. чрез логически доводи, извлечени от философията на Аристотел. Както се вижда, схващания в духа на подчертан рационализъм и уважение към науката и съвсем несъвместими с мистичните и ирационални построения на Палама и неговите последователи.

Ето как един от противниците на Варлаам, монахът Нил, описва неговите възгледи по тези въпроси. "Той смята - отбелязва Нил - че няма нищо по-високо и велико от елинската философия и от задължителната сила на силогизмите, от тази истина, която се хваща с тяхна помощ като плячка и че нищо друго не е в състояние да доведе до познаване на причините на всичко съществуващо. А ето нещо още по-безумно, което надминава всяка глупост - това е именно неговото мнение, че и със самия Бог никой не може да се съедини, ако не премине предварително същия път. Че само този, който влезе в общение с Питагор, Аристотел и Платон, изучи от тях естествените закони на природата и разбере произхода на нещата и неизбежността на идващото след това тяхно унищожение, само той може да достигне до възприемане на истината и познание на Бога. Всеки, който не изучава външната философия (η εξω φιλοσοφια) и не се е запознал с това, което са открили елинските мъдреци за движението на небесните тела или природата, не знае истината, а то е едно и също с това, че не знае Бога".

Наред със сблъсъка между "мистика" и "рационализъм" в споровете между Григорий Палама и Варлаам е налице и характерното за философско-богословската мисъл по това време противопоставяне на "реализма" на "номинализма". Докато за Палама и за неговите последователи, повлияни от възгледите на Платон, Таборската светлина и сродни с нея Божествени излъчвания под вид на различни идеи (доброта, вяра и др.) били несътворени и вечни, Варлаам отричал тези свойства на идеите и този техен произход. С това той заставал на позиции, противни на неоплатониците и реалистите и в подкрепа на номинализма.

В ожесточените разпри между паламити и варлаамити се намесил със свои собствени гледища Никифор Григора, който бил противник на Палама, но оспорвал и някои положения на Варлаам. Намесила се и светската власт в лицето на Андроник III и по-късно на дошлия през 1347 г. на константинополския престол Йоан V Кантакузин. Крайният завършек бил победа на привържениците на исихазма и едно решение на константинополския синод от 1351 г. с което Варлаам и Акиндин били обявени за еретици и възгледите им анатемосани. Така във вече настъпващия залез на Византийската империя надделяло, като официално признато, ирационално-мистичното направление в богословско-философската мисъл.

Учението на исихазма намерило добра почва за разпространение и в средновековна България. Главни негови последователи са били Теодосий Търновски, Ромил Видински и патриарх Евтимий. Противно обаче на проповядваното от исихастите отчуждение от света, патриарх Евтимий, заел патриаршеския престол в Търново през 1375 г., се изявил не само като даровит писател, но и като деен обществен и политически деец, като горещ родолюбец през последните, трагични дни след падането на българската столица в ръцете на османските завоеватели. И това било по същество едно видимо отклонение на проповядваната от него години наред исихастка идеология. Отклонение свидетелстващо, че пред лицето на пряката заплаха грозяща род и родина, ревностният исихаст съзнавал ясно, че освен рая съществува и земното отечество, което трябва да се брани и защищава.

Проникнали в България и възгледите на Варлаам и Акиндин. И тук те срещнали неодобрението на църковните кръгове и били отречени като еретически. Свидетелство за това е една специална анатема в ”Синодика” на цар Борил, включена там в неговата разширена редакция от времето на патриарх Евтимий.

6. Изкуство

Представата, че в късна Византия, независимо от настъпилия политически и стопански упадък, в сферата на културното творчество са налице заслужаващи внимание изяви, се потвърждава и при един поглед върху развитието на изкуството през този последен период от живота на империята. Виждаме и тук - както е случаят с историографията и литературата, важната роля на историческата приемственост, на многовековните културни традиции на едно образовано общество, което запазвало своите творчески сили дори и в годините на големи изпитания. Традиции, благодарение на които Византия стояла в продължени на столетия на едно от челните места в историята на европейската средновековна цивилизация.

Архитектура. През първата половина на XIII в. след падането на Константинопол под властта на латинците и безжалостното му разграбване, като негов приемник се издига Никея, столицата на Ласкаридите. Тук намерили прибежище и продължавали да работят най-добрите представители на тогавашната наука и литература, за което свидетелстват запазените от това време творби. Несъмнено Никея станала и главния център на архитектурното строителство (на дворци, църкви, манастири). За съжаление, поради тежките последици от турското завладяване на Мала Азия, до нас не са достигнали почти никакви веществени паметници от този период и това не ни позволява да правим точни и сигурни преценки.

След 1261 г. тон в развитието на архитектурата дава отново Константинопол. Започва строителство и възобновяване на дворци, църкви и манастири с щедрата подкрепа на императори и висши сановници. Без да блести с някакви нови монументални сгради, които могат да се сравняват с дворците на владетелите от Македонската династия и династията на Комнините, градът на Босфора заема отново полагаемото му се място като столица на възстановената империя и отново е най-многолюдно, изпълнено с обществени и частни сгради селище.

Сред константинополските църкви от времето на Палеолозите най-силно впечатление прави църквата ”Хора”, построена на мястото на по-стара църковна сграда и зографисана в началото на XIV в. (1303 г.). След завладяването на Константинопол от турците тя била превърната в джамия (Кахрие джами). Към това време била изградена и църквата ”Мария Панкратиста”, превърната също в джамия (Фетие джами). Възстановителни работи били извършени в църквата ”Св. Апостоли”, която била отново изпъстрена с мозайки.

Наред с византийската столица като център на оживено църковно строителство през XIII - XV в. се очертал град Мистра, резиденция на пелопонеските деспоти. Една от най-ранните църковни сгради там е църквата ”Св. Димитър”, където през 1448 г. бил коронясан последният византийски император Константин XI. По-късно били построени църквите ”Богородица Одигитрия”, ”Богородица Пантанаса” и ”Богородица Перивлепта”. Изобщо Мистра с широко разгърналото се строителството не само на църкви, но и на светски сгради - части и обществени - е един от показателните примери за удивителната жизненост на архитектурните традиции във Византийската империя дори и през периода на нейния политически упадък и последвалата я окончателна гибел.

Продължавал строежът на църковни сгради в Солун, в Арта, в Трикала и в други градове в Македония, Епир и Тесалия. Не оставал назад и Атонският полуостров, въпреки тежкия удар, който бил нанесен на тамошните монаси с гоненията по време на Михаил VIII Палеолог. От манастирите в Атон заслужават отбелязване Пантократор и Есфигмену с богатата си стенописна украса. Интензивно църковно строителство се разгръщало и в Трапезунд, станал в началото на XIV в. столица на Трапезундската империя. По-известни църкви там са ”Св. София”, ”Хризокефалос” и ”Св. Евгения”.

Почти всички църковни сгради през тази епоха са с малки размери и са от типа на кръстокуполните. Не била изчезнала обаче все още и куполната базилика.

Живопис. Във византийската живопис от XIII - XV в., запазена главно във вид на фрески, икони и миниатюри на книги, се наблюдава една свежа, реалистична струя и завидно художествено майсторство, обстоятелство, което дава основание на съвременните изследователи да ѝ дадат заслужено висока оценка.

Този разцвет на късновизантийската живопис не е внезапно и неочаквано явление. Той не се дължи на външни влияния (западни или сирийски), както приемат някои

учени, а е подготвен от онези тенденции и традиции в развитието на византийското изкуство, които са били налице през Комниновата епоха. Подготвен е от общия културен подем в областта на литературата и науката, характеризиращ времето на Ласкаридите и Палеолозите.

Характерна черта в цялостния облик на живописта е силното присъствие на антични художествени традиции и по-специално - на традициите на александрийската елинистическа школа. Тези традиции не липсват и през XI - XII в., но сега стават още по-действени в резултат на засилването на интереса към елинската древност и на укрепване на самосъзнанието на византийците, че са потомци на старите елини.

Между отличителните черти на отделни творби на късновизантийската живопис трябва да отбележим по-голямата раздвиженост в изобразяването на човешките фигури, стремежът да се подчертае тяхното душевно състояние, да се разкрие вътрешният им живот. Тук виждаме влиянието на исихазма с неговата склонност да се надникне в душата на вярващия, да се говори за чувства, добродетели и пороци. Това води от гледна точка на изобразителното изкуство до един по-експресивен художествен стил, който се отклонява от схематичното третиране на образите на аскета, присъщо на маниера на зографите от предишните столетия.

Интересът към човека дава тласък и на засилващата се практика да се рисуват портрети най-вече на владетели, висши сановници, ктитори на храмове. Прави се при това опит да се подчертае индивидуалното както от гледна точка на външния вид, така и с оглед на душевността на изобразяваното лице.

Присъствайки към конкретен преглед на византийската живопис през XIII - XV в., най-голямо внимание заслужават световноизвестните фрески от константинополската църква Хора (Кахрие джами). Тематиката им е изцяло религиозна като най-главни са изображенията, свързани с Христос и Света Богородица. Има обаче нещо необичайно свежо - това е подчертаният вътрешен динамизъм на образите, съчетан с лек, игрив стил, който не хармонира със строгото религиозно съдържание. Бие на очи наситеността с пейзажни мотиви в духа на елинистическите традиции. Със същите особености се отличават и други стенописи от този период на църкви в Константинопол или в провинцията. Характерна черта на всички тях, както отбелязва видният съветски изкуствовед В. Лазарев, е подчертаната им живописност. ”Фигурите се изобразяват в силно движение, одеждите се развяват капризно, сложните, извити архитектурни здания са пълни с динамизъм, а за пространствените построения е типична известна дълбочина. Трактовката се отличава с голяма мекота, в обработката на лицата липсват резки линии. Този стил е изцяло пропит с елинистически реминисценции”. Според наблюденията на друг голям познавач на късновизантийското изкуство - Шарл Дил - живописците от тази епоха обичат да рисуват пейзажи, да представят индивидуални образи - понякога народни и груби, да се увличат в изображения на драматични и патетични епизоди. Казано с една дума - да се приближават по-плътно до заобикалящата ги земна действителност.

Една от привличащите вниманието фрески в Хора е портретът на ктитора на храма Теодор Метохит, който поднася църковния модел в дар на Христос. Привлича погледа и една голяма композиция ”Дейсис” с лика на Света Богородица, пред която е застанал с протегнати за молитва ръце византийският император Исак I Комнин. Изобщо тук виждаме ясно изразената тенденция към портретуване като едно характерно явление за късновизантийската епоха.

Впечатляващи образци на църковната стенопис са дошли до наши дни и от църкви в Пелопонес и главно в Мистра, строени през XIV - XV в. Силно впечатление правят фреските в църквата Афендико, влизаща в манастирския комплекс Бронтохион. Живописна е и фресковата украса в църквата ”Богородица Перивлепта” от втората половина на XIV в.

Продължава да се развива през този късен период от историята на Византийската империя и миниатюрното изкуство. И тук, макар и в умалени размери, се открояват засилени тенденции към повече свежест и реализъм, към индивидуализиран подход. Това, разбира се, не се удава напълно на миниатюристите, които продължават да са в плен на схващането, че главното е да се рисува човекът не такъв, какъвто е в действителност, а да се подчертава в образа му определена идея, определен символ. Схващане, което води до строго следвани схеми, влизащи в разрез с тенденцията към по-реалистичен стил.

Сред дошлите до наши дни миниатюри интерес представлява един богато илюстриран кодекс от 1375 г., съдържащ четири произведения на византийския император Йоан Кантакузин. Спира погледа сцената ”Преображение Господне”, където известната Таворска Светлина е представена в духа на исихастките възгледи като несътворена, Божествена еманация. Заслужава да се отбележи и миниатюрата, посветена на църковния събор от 1351 г., на който са били осъдени Варлаам и Акиндин и исихазмът възтържествувал като официално признато богословско учение. На преден план изпъква тук фигурата на Йоан Кантакузин, председателят на събора, нарисуван в значително по-голям ръст в сравнение с останалите присъстващи.

Изпъстрен с миниатюри е прочутият кодекс със съчинения на Никита Хониат. Като начална илюстрация е представена фигурата на Хониат, седнал край малка масичка и увлечен в писане. Както се вижда, отново един подчертан стремеж към *портрета*. Интересни са миниатюрите в един ръкопис с творби на Хипократ, който се пази в парижката национална библиотека. Тук виждаме образа на противника на Йоан Кантакузин - Алексий Апокавк, облечен в разкошни одежди и седнал на гравирано кресло.

Ако в миниатюрната живопис, свързана с наличието на голямото множество ръкописи и изобщо с оживената литературна дейност през XIII - XIV в. са налице значителни постижения, в сферата на художествените приложни занаяти се наблюдава упадък. Причина за това е общото икономическо и политическо отслабване на империята и намалената възможност да се произвеждат предмети за разкош. ”Обедняване” се почувствало дори в двореца на всемогъщите василевси, свикнали да живеят в лукс и блясък. По думите на Никифор Григора, който описва настъпилото разстройство във финансите след голямата междуособица от 1341 до 1347 г. между групировките на Йоан Кантакузин и Алексий Апокавк, се стигнало дотам, че в царските палати дори и по време на сватбени тържества липсвали вече сребърни и златни прибори и поканените трябвало да се задоволят с глинени.

Твърдение вероятно преувеличено, но все пак сочещо достатъчно красноречиво влошеното икономическо състояние на Византия, засегнало даже най-привилегированите и богати слоеве начело със самия император.

Сравнително разпространено през XIII - XIV в. било производството на скъпи тъкани, изпъстрени с различни сцени. Често срещани са т.нар. плащеници, на които бил изобразяван умрелият Христос, оплакван от ангели. Един от най-ранните познати примери е плащеницата от църквата "Св. Климент" в Охрид. Изработвани били плащеници и с по-друга тематика, каквито намираме не само във Византия, но и в останалите балкански страни, а също и в Русия. Такъв е например т.нар. "малък сакос" на руския митрополит Фотий, направен от атлазена материя с изящна бродерия от злато, сребро и разноцветна коприна. На него са представени сцени от Свещената История - "Разпятие", "Слизане на Христос в ада", "Преображение", "Възнесение". Сакосът бил изработен от византийски майстори в Константинопол и изпратен като дар на този висш руски духовник през средата на XIV в. Не по-малко впечатляващ е т.нар. "голям сакос", пак на митрополит Фотий, на който са изобразени московският княз Василий Дмитриевич, жена му София Витовтовна, дъщеря им Ана Василиевна и нейният съпруг Йоан Палеолог. Нарисуван е портретът и на самия Фотий. Около изображенията на представителите на руската династия са вшити руски надписи, а около другите изображения - гръцки надписи. Този сакос е един от най-характерните паметници, сочещ за създалото се родство между владетелските фамилии в Русия и в късна Византия в годините преди окончателното падане на Византийската империя под ударите на турците.

При един цялостен поглед върху византийското изкуство през XIII - XV в. прави впечатление наличието на много сродни с него явления в областта на църковната архитектура, на стенописите, на миниатюрите, на приложните художествени занаяти в двете балкански държави - България и Сърбия, а също така и в руските земи. Сродни явления, които можем да констатираме примерно в такива български средновековни паметници като Бояноската църква, Земенския манастир, търновските църкви, скалните манастири край с. Иваново или пък в паметници в Сърбия като църковните сгради и стенописи в Призрен, в Студеница, в Грачаница, в Раваница, в храма на Пантократора от Дечани и пр. Паметници от този род ни дават основание да говорим изобщо за едно общобалканско изкуство, което, разбира се, има във всяка отделна страна своя специфика, но заедно с това и редица еднакви, характерни черти.

Обичайно е за редица изследвачи да търсят обяснение за този феномен в силното влияние на византийската духовна култура, проникнала през разглеждания период в целия православен средновековен свят. Че такова влияние има е безспорно. Основна причина обаче за пораждането на сродни явления в областта на изкуството е преди всичко обстоятелството, че и във Византия, и в България, и в Сърбия е господствала една и съща религия - християнската, един и същи институт - Църквата. Един институт с голяма притегателна сила, под чието уеднаквяващо въздействие се развивали по еднакъв път и с еднакви белези архитектурата и живописта и в трите страни. Не византизмът сам по себе си като някакъв изолиран феномен, а общата за балканските православни страни религия и свързаната с нея Църква е решаващият фактор за сродните или напълно еднакви черти в развитието и облика на изкуството през този късен период от тяхната история непосредствено преди завладяването им от турците.

Не без значение е и обстоятелството, че през XIII - XIV в. в резултат на сложните дипломатически отношения и на свързаните с тях смесени бракове се създава една своего рода балканска аристокрация от преплетени помежду си владетелски фамилии и фамилии на висши сановници. За това има многобройни примери. Аристокрация, отличаваща се с определени и до голяма степен еднакви предпочитания в областта на архитектурата, на живописта, на художествените занаяти. Можем да говорим, разбира се с известни уговорки, за едно общобалканско дворцово и аристократическо изкуство, ценено и поощрявано от един малоброен, но влиятелен слой на управляващите феодални слоеве във Византийската империя, България, Сърбия. И това, наред с ролята на религията, е също така един от факторите, допринасящи за утвърждаването на уеднаквяващи тенденции. - И то не само в сферата на изкуството, но и в областта на литературата, идеологията, държавните и правни институции и пр.

Тук е мястото да се отбележи още един фактор, тласкащ развитието на духовната култура и в частност - на изкуството - към сродни явления в балканския средновековен свят. Става дума за Атонския полуостров, който в хода на многовековната си история се очертал през XIII - XV в. като важен център за общуване на гръцки, български и сръбски монаси. Общуване на основата на един свързващ всички тях религиозен светоглед. Общуване, което давало плод не само в областта на църковната архитектура, иконографията, миниатюрата, но и в литературното творчество. Немалка роля на уеднаквяващ фактор изиграл исихазмът, под чието влияние попаднали не само гръцки, но и български и сръбски монаси и духовници и който по време на разпространението си във Византия, България и Сърбия дал забележим тласък за утвърждаването на нови идейно-художествени насоки в развитието на изобразителното изкуство.

Не трябва да се изпуска предвид и обстоятелството, че през XIII - XV в. често срещано явление било изтъкнати майстори от отделните балкански държави да пътуват от място на място, да бъдат привличани за изпълнение на поръчки в областта на архитектурата, живописта и художествените занаяти. Това е също един от факторите, допринесли за утвърждаването на уеднаквяващи черти в тази важна сфера на духовната култура. Специалисти в строителното дело и изобразителното изкуство са отивали и в руските земи. Знае се например, че в Новгород са работили майстори от Сърбия. Но най-голяма роля изиграл един забележителен за времето си константинополски художник, Теофан, получил в Русия названието Грек. Напуснал своята родина през втората половина на XIV в., Теофан работил първоначално в Крим и в Кафа, а след това се установил в Новгород, който бил по това време едно от главните средища на книжовната и художествена дейност. Увлечен от идеите на исихазма и творец с ярка индивидуалност и личен почерк, Теофан Грек оставил трайни следи с вълнуващите стенописи в прочутия новгородски Спасо-Преображенски храм. Предпочитанието му било да рисува фигури на светци, отличили се със своя

аскетичен живот. Характерен за него е изобщо интересът към човека, в който той търси да подчертае онези душевни качества и добродетели, които го издигат до степента на ”земен ангел” в духа на исихасткия идеал.

Крайният извод от прегледа на развитието и характера на архитектурата и живописта през XIII - средата на XV в. е, че дори и в годините на своя залез Византийската империя се очертава като един от най-забележителните центрове на средновековното европейско изкуство. Изкуство, което продължавало да се развива под знака на религиозния светоглед, но едновременно с това не било чуждо и на повеи със светско съдържание. Изкуство, оставащо в основата си свързано с идеите на спиритуализма, но нелишено и от изяви с по-земна, реалистична насоченост. С една дума, изкуство, в което се съчетават в единство противоречиви елементи - явление, характерно впрочем и за други страни от сложната и многообразна сфера на византийската култура през всички епохи на нейното развитие.

Музика. Ако търсим една от върхните точки в характерния за последния период от историята на Византия подем в развитието на културата, показателен пример в това отношение е музиката. Може определено да се говори за разцвет в тази сфера от духовния живот на византийското общество, прекъснат, за съжаление, рязко от гибелта на империята под ударите на турците.

Това, което още на пръв поглед прави впечатлени, е големият брой съставители на църковни песнопения - музика, на която в духа на господстващия светоглед продължавало да се отдава предпочитание. Познати са имената на редица композитори в тази област през втората половина на XIII и началото на XIV в. - Никифор Ивик, Авасиот, Теодор Манугра, Николай Комбана, Герман монах, Григорий Доместик, Йоан Глика, Ксен Корона, Михаил Лапада и др. А през втората половина на XIV в. срещаме имената на Константин Магула, Георги Панарет, Димитър Докиан, Христофор Мистик. Не намалява броят на автори на църковна музика и през последните петдесет години от живота на Византия - Мануил Аргиропул, Мануил Влагит, Йоан Ласкарис, Мануил Хрисаф и още ред други, на които било съдено да творят в тежки и завършили фатално за съдбата на империята години.

Несъмнено, обаче, сред композиторите от късновизантийската епоха най-ярко се откроява Йоан Кукузел, чието творчество бележи нов етап в развитието на музикалното изкуство и е привлякло с право вниманието на голям брой изследователи.

За живота и дейността на Йоан Кукузел се разказва в едно кратко житие, написано от неизвестен светогорски монах и дошло до нас в три ръкописа на гръцки език. Единият се съхранява в манастира Зограф, другият - в манастира ”Леймон” на остров Лесбос, третият - в библиотеката ”Салтиков-Щедрин” в Петербург. За съжаление, сведенията в житието не са особено прецизни, особено що се отнася до хронологията на събитията.

Предполага се, че Йоан Кукузел се е родил към 1285 г. Родното му място е град Драч - голямото пристанище на Адриатическо море - област, в която наред с албанско и гръцко население живеели и българи, потомци на заселилите се някога там славянски племена. Знае се, че майката на Кукузел е била българка, което, наред с други данни, личи и от това, че той съставил в изблик на дълбоко синовно чувство знаменитата си песен ”Полиелей за българката”.

Образованието си Йоан Кукузел получил в Константинопол в едно от училищата, създадени по време на византийския император Михаил VIII Палеолог и издържано от клира при черквата ”Св. Павел”. Това училище се ползвало с покровителството на заелия през 1282 г. константинополския престол Андроник II Палеолог и в него били изучавани гръцки и латински език, богословие, философия, риторика, аритметика. А един от най-важните предмети била църковната музика. Към тази дисциплина Кукузел още от самото начало проявявал изключителен интерес, съчетан с голямо трудолюбие и несъмнена дарба. Не случайно след завършване на училището той бил назначен за ”доместник” на патриаршеската църква и това предопределило окончателно пътя му на бъдещ голям творец в областта на музиката. Но младият Кукузел все още трябвало да се учи и щастие за него било, че тук негов наставник бил прочутият за своето време музикален

педагог Йоан Глика. След като разширил теоретичните си познания, яркият творчески талант на Кукузел се изявил с пълна сила и той разработвал известни вече по-стари тропари, канони, кондикии, а започнал да създава и собствени творби с оригинална, неподражаема мелодия. Изявявал се при това не само като композитор, но и като блестящ изпълнител с мощен, красив глас, нещо, което предизвиквало възхищение и му донесло прозвището ”Ангелогласният”. Очарован бил самият император, който открито изявявал благоволението си към необикновената дарба на Йоан Кукузел и се стараел по някакъв начин да изрази почитта си към него. Славата на възмъжалия и вече ерудиран майстор растяла от година на година и се множели ласкателните, изпълнени с преклонения пред изкуството му определения ”велик магистър”, ”учител на учителите”, ”втори извор на музиката” (за ”първи извор” бил считан Йоан Дамаскин). Но най-неочаквано, убеден, че не мирският живот, а уединението от света е верният път към душевното спасение, Йоан Кукузел напуснал шумната столица и се отправил към Света гора в лаврата ”Св. Атанасий”. Там, както казва житиеписецът, той започнал да пасе козите на манастирските братя. Напразни оставали опитите на Андроник Палеолог да го върне отново в Константинопол. До края на живота си Йоан Кукузел останал в Света гора и починал в дълбока старост вероятно към 1375 г. Но и тук, доколкото позволявали условията, той продължил със същата ревност да работи плодотворно в областта на музиката.

Внушителен е броят на произведенията, създадени от Кукузел през дългия му творчески живот. Сред тях могат да бъдат посочени следните: ”Псалмодически тропари, ”Канофонически стихари”, ”Анаграматисма”, песнопенията ”Горе са пророците, ”Всяко дихание”, ”Блажен мъж”, ”Херувимски песни”, ”Голямо исо на пападическото пение”. Наред с оригиналните творби той подложил на музикална преработка ред произведения на свои предшественици (Никифор Ифик, Симеон Псирициса, Клова, Николай Карист и др.).

Но не само и не толкова огромното количество от музикални творби, намиращи се в различни книгохранилища и някои от тях все още недостатъчно проучени, дава основание да виждаме в лицето на Йоан Кукузел един от най-бележитите представители на византийската музикална култура през разглеждания период. Решаващото и новото в неговото творчество се състои в същината на самата музика, която той създава, на специфичния, характерен за него музикален стил. Това е т.нар. пападическо (пространно) пеене, отличаващо се със задушевна, увличаща, тържествена мелодичност.

За разлика от дотогавашната традиция да се дава предимство на думите, изразявани чрез песнопенията, мелодията у Кукузел стои на преден план. А това е нещо действително ново. Мелодията е тази, която сама по себе си е действала на слушателя, давала простор на чувства, въображение, вдъхновение. Може определено да се каже, че в това отношение Йоан Кукузел е несравним за времето си майстор на мелодичното начало, на калофонията, която блика в създадените от него творби. Чрез умело включваните в произведенията различни тонални украси (мелизми), мелодията звучи така свежо, че нерядко изпяваните слова почти не могат да бъдат разбрани. Знае се при това, че Кукузел съчинявал понякога само мелодии, без те да са придружени с текст. Такъв е случаят с т.нар. "Голямо исо на пападическото пение" - една твърде трудна за изпълнение хорова творба.

От изследванията на композиторското дело на Йоан Кукузел се вижда, че то се отличава не само със своята оригиналност и с внесените новости в музикалния стил, но и с мотиви и напеви, в които прозира въздействие на народното песенно творчество. И то на мотиви и напеви, присъщи на българската народна песен, която талантливият творец имал възможност да слуша постоянно още от детските години от своята майка-българка. Като скъп спомен от срещата си с нея в родния си дом в Драч по време, когато бил вече достигнал върха на славата си, Йоан Кукузел сътворил творбата "Полиелей на българката". Това е затрогващо музикално произведение, в което мелодията се лее със сложни и красиви извивки, изразяващи чувства на обич и преклонение.

Това, че в произведенията на Йоан Кукузел са намирали място български песенни мотиви, са виждали и отбелязвали и неговите съвременници. Не е случайно, че към някои от песнопенията, дошли под негово име, се прибавя определението "българско". Такъв е случаят например

с известната му творба под надслов "И твоята памет", която е запазена в няколко ръкописа с добавеното ѝ прилагателно "българска" (βουλγαρα).

Късновизантийският период в развитието на музикалното изкуство, свързан не само с името и делото на Йоан Кукузел, но и на други талантливи творци (Никифор Ифик, Йоан Глика, Ксен Корона, Йоан Ласкарис) се характеризира и с наличието на една доста съвършена вече система за записване на мелодията. Това е трета по ред система, която доразвива Дамаскиновата (средновизантийската). Значително по-голям (около 60) в сравнение със системата на Йоан Дамаскин е броят на афиниите (хирономични знаци) означавани с различни графични белези - кукички, чертички, кавички, точица, които съответстват за една значително по-усложнена мелодична линия с присъщите за нея изисквания на ритъм, интервал, снижена или възходяща тоналност. Хирономичните знаци са написани обикновено с черно мастило и тяхното значение като звукозапис, разкриващ същината на мелодията ни е добре позната. Благодарение на това пред нас се разкрива в цялата му пълнота внушителното по обем творчество на Йоан Кукузел, а и на други съвременни нему композитори. Изобщо късновизантийската знакова нотация за разлика от старовизантийската, а до известна степен и от средновизантийската, е добре проучена и това я прави надежден ключ, с чийто помощ проникваме пълноценно в музикалния свят на късновизантийското общество. И по-специално - в множеството църковни песнопения, които са съставлявали една четвърт по време от цялата богослужба, изпълнявана в православната Църква.

Продължавал през разглеждания период и интересът към теоретически въпроси на музиката. Все така силно се чувствало влиянието на древногръцката традиция. Сред изследователите в тази област трябва да се посочи на първо място историографът Георги Пахимер, автор на едно съчинение, в което се излагат в духа на античните схващания основни положения на влизащите в състава на "квадривиума" четири дисциплини - аритметика, музика, геометрия и астрономия. Главен източник, на който се спира Пахимер е трактатът на Клавдий Птолемей "Три книги по хармоника" (от II в.). На теми из областта на музикознанието са дошли до нас трудове на Йоан Педаисим (началото на XIV в.) и на другия изтъкнат историограф Никифор Григора. Проучвания с теоретическо значение има в ръкописи на името на Мануил Вриений, за чийто живот се знае твърде малко. Предполага се, че той е съставител на един трактат, познат под надслова ”Хармоника”. Към въпроси, свързани с музиката вземал отношение калабрийският монах Варлаам, а също и двамата споменати композитори Ксен Корона и Йоан Ласкарис.

7. Византийската култура и италиянският хуманизъм

В Италия през XIII - XIV в., както е известно, се създават предпоставки за изграждането на нов светоглед, различен от църковно-феодалния. Носител на този светоглед е укрепналото и вече доста силно гражданство, което се стремяло да отхвърли сковаващите религиозни догми, да си създаде по-реалистична и жизнерадостна култура, отговаряща на неговите духовни интереси и разбирания. В този свой стремеж то обръщало поглед към античния свят, към древната елинска наука, литература, изкуство, от които черпело образци и примери. А за да бъде опозната тази култура, необходимо е било да се овладее гръцкият език, да се проучат трудовете на старите философи, литератори, историографи.

Тъкмо в тази насока твърде полезна се оказала ролята на неколцина византийски учени и литератори от епохата на Палеолозите, които поддържали връзки с италиански хуманисти и им дали значителна подкрепа. Един от тия учени е добре известният калабрийски монах Варлаам, който прекарал последните години от живота си в Италия. Варлаам преподавал в Авиньон уроци по гръцки език на големия италиански поет Петрарка. Ученик на Варлаам бил Леонций Пилат, също от Калабрия, който пък обучавал по гръцки език видния италиански хуманист Бокачо. В резултат на получените знания, Бокачо превел на латински език Омировата ”Илиада”. Особено голяма и плодотворна роля за разпространението на древноелинската култура сред италианските хуманисти изиграл един от видните представители на византийската интелигенция от втората половина на XIV в. - Мануил Хризоларас. Роден в Константинопол, той прекарал дълги години във Флоренция и Павия, като преподавал в тамошните университети и разкривал пред своите слушатели богатството на античната мисъл; запознавал ги с трудовете на бележити древногръцки философи и писатели. По думите на един негов ученик, италианеца Гарина, Мануил Хризоларис възсиял като ”слънце, което осветило Италия, потънала в дълбока тъмнина”.

Силно и положително влияние за разпространението на древноелинската култура сред италианските хуманисти оказал Георги Гемист Плетон. По негова инициатива и с подкрепата на Козимо Медичи той основал във Флоренция ”Платонова академия” и допринесъл със своите лекции за популяризирането на сравнително слабо познатите в западния свят идеи на Платон и неоплатониците.

Ученик на Плетон бил Висарион Никейски, един от най-видните учени и политически дейци от първата половина на XV в. и ревностен привърженик на идеята за сключване на уния между Рим и Константинопол. Роден в Трапезунд, той получил добро образование в Константинопол, където се запознал с италианския хуманист Филелфо. Впоследствие той прекарал няколко години в гр. Мистра в прочутата школа на Гемист Плетон. Воден от латинофилските си настроения, Висарион застанал решително на страната на унионистите и излагал със страст своите убеждения на съборите във Ферара и Флоренция. По време на престоя си в Италия той имал възможност да влезе във връзка с най-значителните тогавашни хуманисти и със самата Римска курия, която виждала в негово лице свой привърженик.

Хладният прием, който намерила сключената уния в Константинопол, накарал Висарион да напусне Византия и да замине за Италия. Той пристигнал в Рим и бил назначен за кардинал. В Рим той подновил връзките си с италианските хуманисти и на първо място с добре известните вече по това време Поджио Врачиолини и Лоренцо Вала. Домът на Висарион се превърнал в огромна библиотека на гръцки автори и в център на хуманистическото движение в папската столица. Висарион изучавал усърдно съчиненията на древни историци и философи (Ксенофонт, Демостен, Аристотел) и разпространявал Платоновите идеи. Неговата дейност се оказала от огромно значение за повишаване на общия интерес към античната култура, за още по-пълно запознаване на италианските хуманисти с произведенията на бележитите древногръцки мислители.

Така, благодарение на дейността на видни представители на византийската интелигенция от XIV - XV в., загиващата под ударите на турците Византийска империя дала съществен принос за задълбочаването и по-нататъшното развитие на започналия се в Италия процес на утвърждаване на нов, хуманистичен и ренесансов светоглед. Процес, свързан със засилване на интереса към античната древност и култура, на изучаване и възприемане на постиженията на древногръцките писатели, философи, историографи. Процес, в който Византия имала голям дял, тъй като в продължение на столетия в нея било живо и давало отражение богатото древноелинско и елинистическо идейно и художествено наследство.

8. Заключителни думи

По широта на духовните измерения, с които се проявява през повече от хилядолетната си история, Византия заема безспорно едно от първите места през късната античност и средновековната епоха. Особено впечатляващо е нейното предимство пред останалия европейски свят през първите няколко века от развитието ѝ като обособена политическа формация след разделянето на Римската империя на две части. Добре известно е, че през този период (V - VI в.), характеризиращ се с рухването на западния дял на Римската империя и изграждането върху нейната територия на раннофеодални държави от варварски тип - на франки, остготи, вестготи, вандали - е налице видим застой не само в политическия и обществен живот и в икономиката, но и в областта на просветата, на научната мисъл, на литературата, на изкуството. Застой, който рязко констатира при съпоставка с това, което се наблюдава по същото време в ранна Византия с нейната високо развита за времето си култура. Очебиен е и контрастът между културния облик на Византийската империя през този период и все още твърде примитивния, намиращ се в постоянно движение и разстройван от военни сблъсъци съседен на империята "варварски свят". Свят, все още не излязъл от стадия на родово-племенната уредба, със слабо организиран политически и обществен живот. Ранното европейско средновековие и на Запад, и на Изток ни се представя изобщо в твърде ниско равнище от гледна точка на критерия на едно цивилизовано общество и единствено Византия е тази, която прави изключение със своята политическа, икономическа и културна стабилност.

Причина за тази биеща на очи поляризирана картина се крие в това, че за разлика от новоизграждащите се европейски държави, скъсали почти изцяло с *античността* и от заобикалящия империята варварски свят от множество племена и племенни общности, на който е била чужда все още връзката с антични политически и културни традиции, Византия се развивала и живеела като непосредствен продължител на онова, което било сътворено в гръко-елинистическата и римска древност, включително наследените от този период забележителни духовни ценности. Добре познати на образования византиец са били имената на Омир, на Пиндар, на Хезиод, на Есхил, на Софокъл, на Сократ, на Платон, на Аристотел, на Питагор, на Архимед, на Хипократ, на Страбон, на Херодот, на Демостен, на Тукидид и на други именити представители на античната наука, философия, литература. Грижливо са били пазени, преписвани и изучавани техните произведения, дело и плод на една богата цивилизация със световноисторическо значение. Тази именно духовна връзка между минало и настояще, изцяло прекъсната или почти липсваща в останалия европейски свят, е характерният, отличителният белег за Византия от IV - VI в. Тя е предпоставката, даваща ѝ решаващо предимство в областта на културата. И всичко това под знака и въздействието на християнския светоглед и на една силна Църква, подкрепяна от светската власт в лицето на константинополските императори. Антични културни традиции, съчетани с всепроникващото влияние на религията - това е картината, на която сме свидетели при един поглед върху духовния живот в ранна Византия. Картина, внушителна с многообразие от изяви и в областта на научната мисъл, на литературното творчество, на изкуствата, на богословските дисциплини.

Зарядът от силна духовна потенция, изявил се през този ранен период, дава своите отражения кога по-бавно и незабележимо, кога по-ярко и уверено и през следващите столетия. Убедително свидетелство за това са изброените в хода на изложението голям брой имена на историографи, летописци, философски мислители, богослови, писатели, поети, зографи, музиканти - всеки със свой принос в една или друга област. Дори и по време на тежки за империята години през периоди на политически и военен упадък не секва духовният живот, намиращ израз в различни изяви на научната мисъл, на литературни творби, на постижения в сферата на изкуството, на тълкувания по богословски проблеми. Създала си трайни, вековни основи, византийската култура продължава да се развива по силата на една набрана в течение на столетия и тласкаща нейното развитие традиция и това до самия край на Византия, рухнала под ударите на турския завоевател.

ГЛАВА ШЕСТА

ВИЗАНТИЙСКАТА КНИЖНИНА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

1. Постановка на въпроса

Изобилието от книжовни творби, с които Византия заема едно от първите места в европейската средновековна култура, ни кара неволно да отправим поглед към средновековна България. И то с пълно основание, тъй като именно там в течение на повече от пет столетия византийската книжнина е намерила благодатна почва за разпространение чрез многобройни преводи на български език, за да стане по такъв начин достъпна на образования и любознателен читател. Става дума за едно впечатляващо явление от далечното ни минало, което показва, че обичайната, често срещана представа, че отношенията между Византия и средновековна България са се свеждали предимно до военни сблъсъци и дипломатически ходове и комбинации, трябва да бъде коригирана. Тази представа се дължи на едностранчивата информация в съчиненията на византийски историци и хронисти, чиято главна цел е да описват външнополитическите отношения на Византийската империя с нейните съседи. Вярно е, че между Византия и България са водени много войни и че за известно време българските земи са били под ромейска власт. Но това е само една страна. В действителност, зад враждебната страница, отношенията между двете съседни държави са се развивали под знака на ползотворни връзки в областта на икономиката, на религията, на културния живот. За това свидетелстват факти, които, взети в своята цялост, рисуват значително по-пълна и в такъв смисъл по-правдива картина от това, което ни предлагат разказите на историците и летописците. Убедителен пример за тесните контакти между България и Византия е обилието от византийски книжовни произведения в нашата средновековна литература.

Естествено е да се очаква, че Византийската империя - страна с многовековни традиции, изградила се и развиваща се на основата на разностранно културно наследие от античността, съчетано с въздействието на християнската религия, не е могла да не оказва влияние върху северния си съсед. Тя е притежавала и хронологическо, и същностно предимство пред българската държава, създадена значително по-късно от нея, която тепърва трябвало да влезе в сферата на по-напреднала цивилизация. Такава е обективната историческа действителност с произтичащите от това последици.

Решаващият момент за влияние настъпва тогава, когато в България християнството е вече държавна религия и Църквата - силен и влиятелен институт. Това е събитието, което поставя двете съседни страни на една сравнително равностойна основа, под знака на едно и също светоразбиране и светоусещане. Започва сега наистина една нова фаза в развитието на българското общество, създаваща благоприятна почва за заемки от високо цивилизованата Византия в различни сфери на духовния живот.

Сам по себе си обаче актът на приобщаването на България към християнството не би могъл да отвори така широко пътя на византийското влияние, ако не е бил съчетан и по време, и по същност с другото голямо събитие от втората половина на IX в., а именно създаването на славянската писменост и бързото развитие на образованието в организираните просветни и книжовни средища в различни краища на страната (в Плиска, Преслав, Охрид, в манастирския комплекс край село Равна (Провадийско), в манастирите в северна Добруджа, а вероятно и в други, все още неразкрити центрове). Свидетели сме изобщо на един интензивно разгръщащ се културно-исторически процес, при който се създава слой от образовани хора, от една нова, българска интелигенция, израснала под грижите на Кирило-Методиевите ученици, подкрепяни щедро от княз Борис, а впоследствие - от цар Симеон. Интелигенция с подчертани интереси към по-висока култура и в такъв смисъл - способна и готова да приеме идващото от съседна Византия влияние. Това е определящият и решаващият момент. Появява се в хода на това развитие *книгата* - мощно духовно оръжие и то на роден, разбираем език - езикът на изградилата се в края на

IX и началото на X в. българска народност в Добруджа, Мизия, Тракия, Македония - главните географски области, влизащи по това време в пределите на българската държава.

Но ако появата и разпространението на българската книга е било само по себе си естествено явление, резултат от общия подем на образованието и просветата, проникването и разпространението на византийската книга е могло да стане само при условие, че бъде преведена на български език. А това означавало да се знае гръцки - езикът на тази книга, и то до съвършенство, за да могат да се извършват преводи и на най-трудни текстове, изпълнени нерядко с думи и изрази все още непознати в българския словесен фонд. Една действително трудна задача, изискваща от преводачите отлични познания не само на собствения, но и на чуждия език. Изискваща в някои случаи да се прибягва до словотворчество, за да се намерят подходящи смислови еквиваленти на дадено понятие. Нещо, което е важало с особена сила главно за най-ранния период на започналата се преводаческа дейност, когато старобългарският литературен език е бил все още в процес на доизграждане. За трудностите, пред които се изправял българският преводач на византийски творби може да се съди от мислите, изказани от Йоан Екзарх в уводните му думи към направения от него превод на съчинението на Йоан Дамаскин "Извор на вярата". Главното, според старобългарския писател, е да бъде доловен и предаден точно смисълът на превеждания текст - задача, която той си бил поставил като най-важно условие.

Както се знае, още преди покръстването на българите, през първите два века след образуването на българската държава, гръцкият език е бил познат и влизал в употреба от българските владетели. Той е езикът на изсичаните по тяхно нареждане каменни надписи с мемориално и летописно предназначение (като например надписите под Мадарския конник, надписите за походите, военните успехи и строителната дейност при царуванията на Крум, Омуртаг, Маламир, Пресиян). Още по-значителна и с по-широк обхват станала ролята на гръцкия език след покръстването на българите, когато в страната дошли гръцки духовници и богослужението се извършвало с молитви и песнопения на гръцки. Но и по-късно - след решението на събора в Преслав през 893 г. - когато за държавен, църковен и литературен бил обявен славянският (старобългарският) език, гръцкият не е бил забравен и изваден от употреба. Нещо повече, има основание да се приеме, че той е бил включен като един от изучаваните предмети в някои просветни и книжовни средища. За това може да се съди например от редицата двуезични надписи - на български и гръцки - открити в манастирския комплекс при село Равна. Вън от съмнение е, че отлично са владеели този език Кирило-Методиевите ученици и последователи Климент Охридски, Наум, Константин Преславски, Йоан Екзарх, монах Григорий, презвитер Йоан. Те са и първите преводачи на византийски творби от времето на ”Златния век”, и то преводачи вещи, с усет и добро познаване и на български, и на гръцки, като билингвисти в пълния смисъл на думата.

Гръцки е бил изучаван в просветни и книжовни средища и през Второто българско царство. Като преводачи на византийски творби през XIII в. се споменават поп Йоан, Теодор Граматик, Драган и др. А през следващото столетие се открояват с подчертаното майсторство на преводачи Теодосий Търновски, патриарх Евтимий, Йоан, познат с като Светогорският старец, Константин Костенечки, Дионисий Дивни, Григорий Цамблак, Фудул, Исай Серски, Загхей Вагила, монах Марко. Става възможно, в резултат на отличното познаване на гръцки, да се проведе реформата на патриарх Евтимий за ортографско и смислово поправяне на текстовете в богослужебни и други книги с религиозно съдържание в духа на ранната Кирило-Методиевска традиция.

2. Видове преводна литература

Творби с религиозна тематика. Сред обилната византийска книжнина, преведена на български език за периода от края на IX до края на XIV в., най-голям е броят на творби с религиозна тематика - нещо обяснимо, като се има предвид господстващият светоглед и ролята на Църквата. Превеждани са били богослужебни книги, разяснения и тълкувания по въпроси на християнската догматика, поучения в духа на Евангелския морал, жития и похвални слова за светци и мъченици за вярата, полемични съчинения срещу еретици, решения на вселенски и месни събори. Сред превежданите автори срещаме имената на Юстин Философ, Ириней Лионски, Иполит Римски, Ефрем Сирин, Василий Велики, Григорий Богослов, Григорий Ниски, Епифаний Кипърски, Йоан Златоуст, Нил Синайски, Атанасий Александрийски, Теодорит Кирски, Дионисий Ареопагит, Максим Конфесор, Йоант Лествичник, Йоан Дамаскин, Анастасий Синаитски, Михаил Синкел - все изтъкнати теолози.

Преводи от гръцки на старобългарски на богослужебни книги - Евангелия, псалтири и избрани църковни служби са били направени, както се знае, от Кирил и Методий във връзка с великоморавската им мисия. По-късно, по време на пребиваването му във Великоморавия, т.е. до 855 г., Методий превел, както се отбелязва в Пространното му житие, цялата Библия (без Макавеите), а също Номоканона и ”Отческите книги” (вероятно т.нар. Скитски патерик). Така че първата група от преведени на български произведения с религиозна тематика са били направени още преди идването на Кирило-Методиевите ученици в България. Но доколко тези преводи, свързани с делото на Солунските братя са станали достъпни и познати у нас с идването на прогонените от Великоморавия техни ученици, е трудно да се каже. Сигурно е едно - оживена преводаческа дейност започва от времето, когато възникват просветните и книжовни средища в България след 886 г.

Започнала при княз Борис, тази дейност продължава с неотслабваща сила при царуването на Симеон, когато Преслав се очертава като ръководен център на литературния живот. Тогава се появяват преводи на такива важни за времето си произведения с богословска тематика като Четирите слова на Атанасий Александрийски срещу арианите и ”Катехизите на Кирил Ерусалимски” (и двете в превод на Константин Преславски). Пак той превежда и 50 поучителни слова на Йоан Златоуст в дошлата под негово име творба ”Учителното Евангелие”, като вмъква при това едно съставено от самия него слово (42), а освен това съставя встъпителните и заключителните думи към всяко слово. Появява се в превод на Йоан Екзарх обемистият труд на Василий Велики ”Шестоднев” (с няколко изменения в текста и с пролог, чийто автор е старобългарският писател. Пак от Йоан Екзарх е направен по това време превод на третата част от съчинението на Йоан Дамаскин ”Точно изложение на вярата”. И този превод, познат под наслов ”Небеса” (или ”Богословие”) се предхожда от уводни думи, написани от Йоан Екзарх.

Вероятно към средата на X в. се появява в български превод съчинението на Методий Олимпийски (богослов от II - III в.), в което се разсъждава по въпроса за ”свободната воля”. Под форма на диалог между привърженик и противник на християнското учение авторът се опитва да докаже, че *свободната воля* е дар, даден от Бога на човека, което му позволява да върши каквото пожелае, и се отхвърля гледището за детерминизма като неотменно действащ закон.

От времето на цар Симеон датира вероятно и нов превод на Библията, направен от монах (мних) Григорий, за чийто живот и книжовна дейност се знае изобщо малко. Проявяват се през този период и преводи на жития. Споменава се името на презвитер Йоан като преводач на житието на Антоний Велики, основателят на монашеството, и на житието на Панкратий, един от мъчениците на Христовата вяра. Броят на превежданите от гръцки жития - четени главно от монаси, но интересни и за по-широк кръг хора - нараствал непрестанно. Вероятно от Симеоново време е преводът на житието ”Алексий - Божи човек”. С популярност - без да се знае точно кога са били преведени и от кого - се ползували житията на апостол Петър, на мъченик Георги Победоносец, на Димитър Солунски, на мъченица Юлианина, на Мария Египетска, на Яков Черноризец и др.

Обичайна още през този ранен период става практиката да се съставят сборници, в които да се поместват в български превод не едно, а няколко произведения - било изцяло, било в откъси, като при това, наред с творби с религиозно съдържание, били включвани понякога и творби със светска тематика, а също и оригинални произведения на старобългарски книжовници. Един от първите примери за това е добре познатият сборник, съставен по инициатива на цар Симеон (вероятно към 915 г.). За съжаление, той е запазен само в късни преписи, най-известен от които е преписът от 1073 г., извършен в Киевска Русия по нареждане на киевския княз Светослав. Поради това, макар и да е старобългарски книжовен паметник, той се цитира понякога под наслова ”Светославов сборник”. Началото на това обемисто произведение започва с възхваляващ увод за цар Симеон, сравняван за своето книголюбие и мъдрост с Птолемей. Следват в превод голям брой творби на видни представители на богословската мисъл - Юстин Философ, Исидор Пелусиот, Василий Велики, Григорий Ниски, Кирил Александрийски, Немезий Емески, Йоан Дамаскин и др. Най-много място е отделено на поредица от запитвания и отговори по въпроси на християнската догматика и етика, чието авторство се приписва на Анастасий Синаитски, монах от втората половина на VII в. Според някои изследователи техен съставител е бил антиохийският патриарх Анастасий Синаит (599 - 608) - също изтъкнат богослов. От поместените в Симеоновия сборник творби със светско съдържание заслужават отбелязване учебният наръчник на Георги Хировоск ”За поетическите фигури”, краткото съчинение на Теодор от Раиту по въпроси на философията, един списък за царуването на римски и византийски владетели до началото на IX в., имената на месеците по различни календари (гръцки, римски, древномакедонски).

Пак по време на цар Симеон се датира още един сборник, чийто оригинал не е запазен, а го познаваме по препис от 1076, направен в Киевска Русия. Съдържа 48 творби с предимно нравствено-поучителна насоченост, откъси от библейски мъдрости, от слова на Йоан Златоуст, на Василий Велики, на Нил Синаитски. А вероятно в него има и оригинални български творби като например ”Слово на един калугер за четенето на книги”. Предполага се, че един от преводачите на този сборник е монах Григорий.

Интересен сборник, чийто съставител, а може би и преводач, е самият цар Симеон е т.нар. ”Златоструй”. Започва с пролог на българския владетел и съдържа 136 слова на Йоан Златоуст - един от най-популярните богослови с ярко изразените си предпочитания към теми с нравствено-поучително съдържание. Наред с творби на Йоан Златоуст има и едно ”Слово за Светата Троица”, чийто автор е вероятно Климент Охридски. Сборникът е познат в още две по-съкратени по съдържание редакции. Бил е разпространено четиво и в Русия, където са направени няколко преписа.

С религиозна тематика от различен род - поучителни и похвални слова и жития е обемистият Супрасълски сборник, съставен вероятно през X, а според някои изследователи - през XI в. И тук много място е отделено за поучителните беседи на Йоан Златоуст (20 на брой). Преведено е и едно слово на Епифаний Кипърски за погребението на Христос, едно от патриарх Фотий на празника Връбница и една възхвала на Василий Велики в памет на 40-те мъченици.

Поучения и беседи (хомилии) на видни представители на богословската мисъл Епифаний Кипърски, Атанасий Александрийски, Йоан Златоуст и др. се съдържат в т.нар. Клоцов сборник - пергаментен старобългарски глаголически паметник. Произхожда от X в. и вероятно някой от преводите са били направени още по време на мисията на Кирил и Методий във Великоморавия. Смята се, че една от хомилиите, чийто автор не е посочен, е дело на Методий. Ръкописът е обхващал над 500 листа, от които са запазени само 14.

Пак с глаголица, но преведени по-късно, вероятно през XI в., са две богослужебни книги - Синайският молитвеник (Евхология) и Синайският псалтир. Намират се в манастира ”Св. Екатерина” на Синайския полуостров, откъдето иде и тяхното название.

Вероятно от втората половина на X в. произхожда т.нар. Германов сборник. Изказано е мнение, че той е от по-късно време (края на XII или първата половина на XIII в.). Запазеният препис, който се пази в румънската патриаршия, е от 1359 г. В състава му влизат 48 тържествени слова (хомили), произнасяни по повод разни църковни празници. Интерес предизвиква хомилията на Епифаний Кипърски, в която се разказва за погребението на Христос и слизането му в ада. Наред с преведените от гръцки творби има и две оригинални слова на Йоан Екзарх за Преображение Господне и похвала за Йоан Богослов.

През X в. е бил направен превод и на едно от прочутите поучителни слова на Ефрем Сирин, познато под надслова ”Паренсис”. Фрагменти от този превод са запазени в т.нар. Рилски глаголически листове (от XI в.).

Не по-малко значителна по обем е преведената на български византийска книжнина с предимно религиозна тематика по време на Второто българско царство. Един от впечатляващите паметници от началото на XIII в. (по-точно от 1211 г.) е добре познатият ”Синодик”, съставен по нареждане на цар Борил след процеса и осъждането на богомилите на църковния събор в Търново. Една част от ”Синодик”-а е превод на гръцкия ”Синодик в неделята на православието” и то в неговата разширена редакция, в която се предават на анатеми не само иконоборците, но и проповедници на други, по-късно появили се във Византия учения, осъдени като еретически (на философа Йоан Италк, на Нил, на Сотирих и др.). Поместени в Бориловия Синодик са анатеми и срещу възгледите на Варлаам и Акиндин в неговата допълнена редакция, направена след 70-те години на XIV в. по инициатива и с личното участие на патриарх Евтимий.

Наред с преводите в Бориловия Синодик има и оригинален текст, съставен на българска почва. Става дума главно за редицата анатеми, в които се излагат възгледите на осъдените на събора в Търново богомилски проповедници. Сред тях е анатемата срещу родоначалника на богомилството поп Богомил и неговите последователи. Оригинална част от Бориловия Синодик са голям брой славословия за царе, царици, епископи, свещеници, монаси и боляри. В този списък, направен пак по инициатива на патриарх Евтимий, са включени имена още от времето непосредствено след покръстването на българите и почти до края на XIV в. Намерили са в него място и имена на боляри, славени като борци срещу турците в защита на християнската вяра. Към оригиналните части на Бориловия Синодик спада и разказът за възобновяването на Българската патриаршия при цар Иван Асен II, а също и възторжени възхвали на делото на славянските първоучители Кирил и Методий и техните ученици.

В духа на създадената традиция продължава, и то в усилен темп, практиката да се съставят сборници с преобладаваща в тях религиозна тематика за нуждите на Църквата (богослужебни текстове, поучителни и похвални слова, жития, извадки от номоканони и пр.). Но в някои от тях намират място и сюжети, които излизат извън рамките на признаваната и препоръчвана от Църквата книжнина (гадателни книги, пророчества и видения за съдбата на държави и народи и пр.). Изобщо *сборникът* като една от типичните форми на книжовната продукция през Второто българско царство ни се представя нерядко в *смесен вид* от гледна точка на своето съдържание. Все по-големи размери придобива при това обичаят да се преписват наново преведени през предишните столетия византийски творби, т.е. разраства се преписвачеството като начин да се разпространяват вече познати в български преводи произведения, дошли от Византия. Това не изключва, разбира се, и продължаващата се преводаческа дейност, при която книжовният фонд се обогатява с нови, непознати дотогава на българския читател византийски творби от различен род.

От дошлите до нас сборници от втората половина на XIII в. заслужава да се отбележи т.нар. Драганов Миней (съхраняващ се в голямата си част в манастира Зограф, а отделни листи от него се намират в библиотека в Русия). В състава му са включени празнични служби, кратки проложни жития и химнографски творби за Константин-Кирил Философ, Методий, Иван Рилски, цар Петър, Михаил Войн, Света Петка. Характерно за този сборник е наличието на два вида нотации, което го прави не само книжовен, но и музикален паметник на българското средновековие. Съставител и същевременно и преводач на някои от съдържащите се в сборника творби е българският книжовник Драган, под чието име е познато цялото произведение.

Друг сборник, пак от втората половина на XIII в., е т.нар. Берлински сборник, съставен от анонимен български книжовник. В него се съдържат разнообразни по характер творби - наставления за постите, за покаянието, за изповедта, поучения към духовниците, монаси, миряни, извадки от номоканона, патерични разкази, гадателни книги, химнографски материали, апокрифния Йоанов Апокалипсис и др. Има и две оригинални творби на старобългарски автори: ”За буквите” от Черноризец Храбър (с някои промени в сравнение с първообраза от IX в.) и ”Повест за кръстното дърво” - от поп Йеремия.

Следващото столетие се характеризира с още по-усилена книжовна дейност. Главният център е столицата Търново и близките до него манастири. Особено интензивен е литературният живот при царуването на Иван Александър (1331 - 1371), познат като ревностен блюстител за чистотата на християнската вяра и горещ почитател на книгата. От това време са двата големи сборника - Ловченският и Лаврентиевият. Съдържанието на Ловченския сборник е доста пъстро и в него има сюжети и със светска тематика. Изцяло с религиозно съдържание е Лаврентиевият сборник, съставен през 1348 г. В него са включени поучителни слова на Нил Синайски, Ефрем Сирин, едно Сказание за седемте църковни събора, слово на Василий Велики за мистичния характер на литургията, отговори на Анастасий Синаитски (творба, позната от Симеоновия сборник), житието на Йоан Милостиви. Намерило е място в този сборник и добре познатото произведение на Константин-Кирил Философ ”Изложение на правата вяра”.

Със смесена тематика е сборникът, съставен от поп Филип през 1344/1345 г. В добавената към него кратка приписка четем, че това е станало по повеля на ”благородния, христолюбивия, превисокия и мощния цар Иван Александър”.

Наред с творби с религиозно съдържание - ”Въпроси и отговори за Света Троица” от Кирил Александрийски, ”Тълкуване на Първо слово” от Шестоднева на Севериан Гавалски и др., тук е поместен и един препис на Манасиевата хроника.

Пак от времето на Иван Александър е т.нар. Хлудов сборник (от 1345 г.). Съдържа главно жития на светци и поучения в аскетическа насоченост. Споменава се там името на един от преводачите от гръцки на български - книжовник Фудул и на един от преписвачите на поместените в сборника текстове - ”грешния Грубадин”. За превода на Фудул се отбелязва, че бил извършен в манастира в Парория (там, където проповядвал Григорий Синаит и където е бил дълго време и неговият последовател Теодосий Търновски). В Хлудовия сборник е включена една интересна творба, позната под името ”Диоптра”. Това е диалог между двете съставки на човека - тяло и душа, а неговият автор е византийският църковен поет Филип Монотроп, живял по времето на император Алексий I Комнин (1081 - 1118).

Център на книжовна дейност през първата половина на XIV в. бил и Лесновският манастир (край село Злетово, близо до град Кратово в Македония). Споменава се там името на книжовника Станислав, който през 1342 г. по нареждане на местния управител деспот Иван Оливер направил нов препис на ”Паренсис” на Ефрем Сирин.

Като просветно и книжовно селище към средата на XIV в. се издигнал Килифаревският манастир, основан и ръководен от Теодосий Търновски. Сред занимаващите се там с литературна дейност манастирски братя се изявил най-вече един от учениците на Теодосий Търновски - Дионисий, познат под названието ”дивният кир Дионисий”. Той имал, както отбелязва в житието си за Теодосий Търновски константинополският патриарх Калист, ”дар от Бога да превежда от елински на славянски изкусно и чудно”. Превел ”много книги” и ”украсил с тях църквата”. До нас е дошъл обаче само един негов превод - на книгата ”Маргарит”, съдържаща поучителни слова на Йоан Златоуст.

През XIII и особено през XIV в. все повече се очертавала на преден план ролята на Атонския полуостров (Света гора) като център на духовната култура. В намиращите се там манастири с гръцки, български, руски и сръбски монаси кипял интензивен книжовен живот, растял броят на произведения с религиозна тематика. Към средата на XIV в. в светогорската лавра ”Св. Атанасий” работил един от най-плодовитите български книжовници, познат под името ”старецът Йоан”. По думите на ученика му Методий той правел много книги, които предал на ”Църквата в българските земи”. Сред тях били едно Четвероевангелие, Апостолските деяния, литургии, типик, псалтир, миней, Лествица, творби на Йоан Златоуст, на Исак Сирин, патерик, октоих и др. Сред учениците на ”стареца Йоан” се споменават ”старецът Йосиф” и Загхей Вагила. Знае се, че известно време при този изтъкнат книжовник е бил Евтимий, бъдещият търновски патриарх. Вероятно той е бил повлиян от това, което научил при него, за да подготви и проведе на практика езиково-правописната си реформа, когато заел патриаршеския престол в българската столица.

С личността и делото на Евтимий е свързан изобщо нов и много важен етап в по-нататъшния преводачески

процес на византийски произведения, предназначени главно за нуждите на Църквата. Работата му в тази насока започнала още по време на престоя му в Атон (между 1365 - 1371 г.). Тук извършил той първите си преводи на съчинения с предимно житийна и панегирична тематика, за което свидетелстват три преписа, съдържащи творби с такова съдържание - Зографският свитък, Зографският служебник и Зографският сборник (датирани от края на XIV в.). С още по-голям размах и целенасоченост се разгръща неговата дейност след 1375 г., когато Евтимий е вече Търновски патриарх и поставя началото на просветната и книжовна школа в манастира ”Св. Троица”. Сега вече той притежава необходимата власт и това му дава възможност да изяви с пълна сила литературните си дарования и да осъществи на дело замислените преобразования.

Основната идея, от която се ръководел Евтимий била, че използваните по негово време преводи на византийски творби с църковнорелигиозно съдържание не са направени добре. За изразеното от него недоволство във връзка с това състояние на нещата може да се заключи от един пасаж в ”Похвалното слово” на Григорий Цамблак. По мнението на Търновския патриарх преводачите на тези творби ”не били вникнали докрай в езика и учеността на елините” и преведените от тях книги ”се оказали прости по реч и несвързани по смисъл с гръцките писания” и само, считал той, ”защото се наричаха книги на благочестивите, затова ги смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истинските догми. Затова и толкова ереси произлизаха от тях”.

Същевременно Евтимий бил убеден, че е необходимо да се въведе в преводната литература на творби с религиозно съдържание езиково единство като задължително правило. Единство, както от гледна точка на правописни, така и от гледна точка на фонетични, морфологични, синтактични показатели. А по негово време такова единство не съществувало. Налице били големи различия между някогашния старобългарски литературен език - езика на Кирил и Методий и на техните ученици, на който били извършени първите преводи на византийската религиозна книжнина и на широко разпространения говорим език на българското население през XIII - XIV в. Вместо характерния за някогашния литературен език синтетизъм (падежни форми, инфинитив и пр.), през XIV в. в него били взели връх подчертано аналитични форми (липса на падежи, замяна на инфинитива с глагол и с представката "да" и пр.). Елементи на "аналитизма" били навлезли и в преводната книжнина и целта на Евтимий била да се възстанови с пълната си цялост някогашният литературен език с присъщите за него морфологични, синтактични и лексикални черти.

Такива били основанията на Търновския патриарх, когато решил да пристъпи към осъществяване на реформаторските си замисли. Според Григорий Цамблак той унищожил всички "стари книги", за да ги замени с нови "подобно на написани от Бога скрижали"..., над които той се труди и предаде на Църквата истинско небесно съкровище; всички нови, всички честни, с Евангелието създвучни, със силата на догмите непоколебими като жива душа за благочестивите, като нож за езиците и като огън за лицата на еретиците".

В центъра на просветния книжовен живот след 1375 г. е бил разположеният близо до Търново манастир "Света Троица", ръководен от партиарх Евтимий, в който работели способни негови ученици. Тук се поставя началото на "Търновската книжовна школа", която по своя размах и постижения надхвърля пределите на България и оказва влияние в останалите православни славянски и неславянски страни - Сърбия, Русия, Влашко, Молдова. Школа, свързана не само с името на патриарх Евтимий, а и с талантливи продължители на неговото дело - Григорий Цамблак, Константин Костенечки, митрополит Киприян, дякон Андрей, Герасим Българинът.

В резултат на усилена преводаческа дейност виждаме да се появяват обемисти сборници, в които преобладаващ дял се пада на агиографската и ораторската проза. Превеждат се житийни творби и похвални слова на изтъкнати византийски майстори в тези литературни жанрове - константинопоските патриарси Прокъл, Герман и Нектарий, Йосиф Солунски, Леонтий презвитер Йоан Златоуст, Анастасий Синаитски, Йоан Дамаскин, Теодор Студит и др. Възможно е да е бил направен по това време и превод на "Догматическото всеоръжие" (Паноплия догматика) на Евтимий Зигавин, но първообразът не е запазен. Препис от този превод е направен в началото на XV в. от един от учениците на Евтимий, познат под името "Герасим Българинът", за който се предполага, че първоначално е работил в Търново или в някой от околните манастири, а след това продължил своята книжовна дейност в Атон.

При съставянето на дошлите до наши дни сборници, плод на преводаческата дейност на книжовниците от Търновската школа, личи решаващата намеса на патриарх Евтимий както при подбора на текстовете, така и при превеждането и редактирането на вече готовия материал. Спазват се двете основни, изисквани от него правила - преводите да са направени на литературния български език в неговия старинен вид, така както го срещаме в преводното творчество на Кирил, Методий и техните последователи и заедно с това да се следва точно, от смислова гледна точка, гръцкия оригинал.

Книжовната дейност на Търновската школа съвпада по време със засилващото се влияние на исихазма, чийто изтъкнат представител е самият Евтимий. Това е намерило израз в превеждането на няколко византийски творби с исихастка тематика. Началото се поставя още в просветното средище в Килифаревския манастир, основан от Теодосий Търновски. От него е преводът на главното съчинение на Григорий Синаит под наслов "Главы зело полезны". По-късно в български превод се появява житието на самия Теодосий Търновски, което е било съставено от константинополския патриарх Калист, един от ревностните проповедници на исихазма. Български превод е бил направен и на житието на Ромил Видински, ученик на Григорий Синаит. Гръцкият оригинал на това житие бе намерен преди няколко години. Превеждат се и ред съчинения на византийски исихасти, в които се оборват възгледите на Варлаам и Акиндин като напр. "Латински главизни"; "Спор с латинците" и "За силогизмите" (от солунския митрополит и исихаст Нил Кавасили), "Отговори на латинците из посланието му до Ана Савойска", "Изложение на Варлаамовите и Акиндиновите злочестия" (от Григорий Палама), някои творби на патриарсите Калист и Филотей и други.

Под влияние на исихасткото учение се засилил изобщо интересът сред българското духовенство към творби с мистично-аскетична насоченост, излезли под перото на далечни предходници на исихазма като Максим Конфесор, Симеон Нови Богослов, Дионисий Ареопагит. Твърде популярна станала преведената доста отдавна творба на Йоан Лествичник ”Лествица”. Един от предпочитаните автори станал Исак Сирин. Негови слова - на брой 92, били превеждани през XIV в. на два пъти на български. Като преводач на едни от сборниците, съдържащи произведения на Исак Сирин, се споменава Загхей Вагила. А нарасналият интерес към Дионисий Ареопагит намерил израз в превода на главните му съчинения, направен през 1371 г. от светогорския монах Исай Серски. Добре познат и често цитиран е уводът към този превод, в който Исай, поразен от чутото и видяното, описва страшните опустошения и бедствия, причинени от турците в завладяваните от тях земи след злощастната за християните битка при Черномен през 1371 г.

Наред с подчертания интерес към исихазма не заглъхвал интересът и към делото на Солунските братя и техния бележит последовател Климент Охридски. Израз на това е направеният в Света гора превод на ”Краткото Климентово житие”, съставено на гръцки от охридския архиепископ Димитър Хоматиан през 1234 г. Преводът датира от XIII или XIV в., а най-старият, дошъл до наши дни препис е от XV в.

Наред с Търново и Света гора все по-ярко се очертава като център на духовна култура през средата и втората половина на XIV в. Рилският манастир. Обогатявала се непрестанно монашеската библиотека с преводи на византийски творби или с нови преписи на вече преведени произведения. Като например ”Лествица” и ”Паренсис”.

Превеждани и преписвани били творби с религиозна тематика и в Слепчанския манастир ”Йоан Предтеча” (в Битолската област). През втората половина на XII в. е бил преписан там т.нар. ”Слепчански апостол”, а от края на XI в. се датира Слепченският сборник, в който са включени похвални слова, едно слово на Василий Велики към монасите, житието на Теодор Едески, Яковото протоевангелие и др.

Към края на XIV в. книжовна дейност се разгръща и в Бдин (Видин), столица на обособилото се като самостоятелна политическа формация царство на Иван Срацимир. Изпъква с литературните си занимания митрополит Йоасаф Бдински, един от горещите почитатели на личността и делото на патриарх Евтимий. През 1359/1360 г. тук бил съставен т.нар. Бдински сборник, който се намира понастоящем в град Гент (Белгия). В български превод са включени в него 16 жития на жени, подлагани на мъчения, когато християнството било преследвана религия. Подборът на житията бил направен при личното участие на Ана, съпруга на Иван Срацимир.

Апокрифи. Към произведенията, съставляващи значителна част от византийската книжнина и станали достъпни на българския читател в превод на родния му език, спадат и редица апокрифи. Доколкото разказваните в тях епизоди са свързани главно със съдържанието на Библията, те също могат да бъдат считани за произведения на религиозна тематика. Има сред тях обаче и немалък брой творби, в които на преден план е светски елемент (като например апокрифите на цар Соломон и цар Давид). Това, което дава основание да се разглеждат апокрифите като обособена сама по себе си литература, е тяхната неканоничност - т.е. отказа на Църквата да ги приеме като книжовни творби, отговарящи на нейните изисквания от гледна точка на християнската догматика. И не случайно още в първия Симеонов сборник е поместен в български превод списък на забранени книги, в който фигурират редица апокрифи. Значително по-късно, през XIV в. се появява нов списък, съдържащ още по-голям брой апокрифни произведения, обявени за неканонични. Изобщо през целия период на Българското средновековие на апокрифната книжнина се е гледало с лошо око от страна на духовенството, което виждало в тях опасно отклонение от православната вяра.

И все пак, въпреки църковните забрани, още през X в. започват да се появяват в преводи апокрифни творби, идващи от съседна Византия. Един от преводачите на апокрифи бил поп Йеремия (края на X и началото на XI в.), познат и със собствено творчество с такава тематика. Апокрифи познавал и превеждал вероятно и поп Богомил. Знае се, че едно от главните богомилски произведения "Йоановото Евангелие" (Тайната книга) е съставена до голяма степен под влиянието на елементи, заимствани от апокрифни съчинения (Видение на пророк Исая, Апокрифния Йоанов Апокалипсис и др.). Подхождащи за богомилите били главно такива пасажи от апокрифната книжнина, които били в съзвучие с проповядваните от тях дуалистични възгледи и с отрицателното им отношение към богатите и властниците. Популярна била апокрифната книжнина и с това, че отговаряла на желанията на хората да узнаят нещо повече за изпъстрената със занимателни епизоди Библейска История, да чуят от възкачилите се на небето боговдъхновени люде вълнуващи ги тайни на битието, да разберат какво ги очаква след завършека на света, какво предстои да стане с различни страни, държави, народи. Всичко това правело апокрифните произведения търсено и интересно четиво както във Византия, така и в средновековна България.

Сред редицата апокрифи, преведени от гръцки могат да бъдат посочени следните: "Слово за Адам и Ева", "Книга за светите тайни Евохови", "Видение Исаево", "Откровение на свети Варух", "Слово за пророк Йеремия и за поробването на Ерусалим", "Слово за силния Самсон", "Слово за Авраам и Сара", "Слово за Светата Троица", "Слово за смъртта на Адам", "Давид и Соломон", "Как Давид написа псалтира", "Мъдростта на еврейския цар Соломон", "Соломон и жена му", "Детство Иисусово", "Послание, написано от цар Авгар до Иисус Христос", "Евангелие на Никодим", "Прение на антихриста с Господа наш Иисус Христос", "Деяния на светите апостоли Андрей и Матей", "Слово за светия апостол Тома", "Видение на апостол Павел", "Сказание за Стефан Светогорец", "Как Антон се паднал по жребие на Света Богородица", "Словото на Йоан Богослов за Успението на Богородица", "Житието на Света Богородица според Епифаний", "Ходене на Богородица по мъките", "Григориево видение", "Видение на пророк Даниил", "Апокрифен Йоанов апокалипсис", "Епистолия на неделята", "Видение на Сивила", "Видение на Анастасий Черноризеца", "Видение на монах Агапий", "Откровение на Методий Патарски" и др.

Освен отделни апокрифи български превод получила и "Палеята", сборникът от апокрифни творби със сюжети от Стария Завет. Познати са два вида "Палеи" - историческа и тълковна, които били разпространени не само в България, но и в руските земи.

Наред с "Палеята" един от най-интересните сборници с апокрифи е сборникът, съставен от Васил Драгол (втора половина на XIII в.). Това са предимно творби с пророческо-апокалиптично съдържание, в които се предсказва за съдбата на различни страни, държави и народи. Такъв е апокрифът "От Светите Книги видение на пророк Даниил". В основата му лежи византийският първообраз и най-ранният превод на български се отнася към X в. С течение на времето обаче, към първоначалната редакция са били правени добавки и промени от страна на български книжовници и в този си вид, в който го намираме в Сборника на Васил Драгол той е придобил подчертано "българизиран облик". Легендарно звучащи епизоди, свързани с името на пророк Даниил се преплитат с конкретно-исторически събития, които подсказват, че това произведение е възникнало вероятно по време на византийското владичество и то наскоро след въстанието на Петър Делян (1040 г.).

Със смесица между библейско-апокалиптични мотиви (за нашествието на Антихриста, за края на света и пр.) и конкретни исторически събития, които подсказват пак за времето на византийското владичество и за намеса на български книжовник е и апокрифът "Видение на пророк Исая за последните времена". Тук имаме съществено изменена редакция на "Възнесение Исаево", т.е. на един византийски оригинал, преведен доста рано и претърпял в хода на своето разпространение видима "българизация".

Ако все пак в двата апокрифа "Видение на пророк Даниил" и "Видение на пророк Исая" могат да се търсят византийски първообрази, макар и силно изменени, като чисто българска апокрифна творба, поместена в сборника на Драгол се открива т.нар. "Пандехово сказание". Проучванията сочат, че то е възникнало към средата на XIII в. (по-точно към 1259 г.). За автора на това произведение - българския книжовник Пандех - не са запазени никакви данни освен името. Самото "Сказание" е изцяло в духа на апокалиптичните виждания за съдбата на древни и по-нови страни, градове и народи, при което легендарният елемент се преплита с конкретни, съвременни на съставителя на тази творба събития от политическо и военно естество. Началото на това любопитно съчинение започва с пророчество за съдбата и загиването на Рим, след което се изброява какво предстои да се случи с Византион (Константинопол), Йерусалим, Драч, Дамаск, Вавър, Вавилон, Идумея (област край Мъртво море) и т.н. Следват пророчества за отделни народи - татари, кумани, руси, унгарци, за градовете Одрин и Солун. Сред тази безразборна смесица, типична за произведения от подобен род, става дума за "сърбинът" и "българинът". За сърбина се казва, че е "малочислен" и се предвижда, че ще бъде въвлечен във военни сблъсъци, а за българина четем, че е "млад и докато двамата се бият третият ще бъде пръв, а младостта е промяна на царството" - доста неясен израз, който се тълкува в смисъл, че предстои възход на българската държава.

Ако се съди по броя на запазените преписи - повече от 10 за периода от XV до XVIII в. и две редакции - пълна и съкратена, с широка известност се ползвало "Словото за Сивила". То е било преведено вероятно не по-рано от началото на XIII в. и не по-късно от 70-те години на това столетие. В общи линии преводачът следвал гръцкия текст на т.нар. "Тибуртинска Сивила", но е направил значителни изменения и добавки, и то с нескритото желание да представи в най-добра светлина българите. Те са поставени като "първият род" от "двете слънца", за които говори пророчицата. Дава им се и най-ласкава характеристика. "Славяните, т.е. българите, са, по думите на Сивила, добри, гостолюбиви и смирени, истинни и незлобливи, обичащи чужденците и християнството. Те ще предадат правата вяра Богу, превъзхождайки целия свят". Положителна е характеристиката и за "втория род" - иверите (грузинците), определяни от пророчицата като "кротки, обичащи чужденците, незлобливи, любезни, почитащи попа и за Бога разпитващи. Напълно в контраст с тези положителни оценки са описани принадлежащите към "третия род", елините, т.е. гърците. Те са "разместващи царете, смесващи се с всички народи, самохвалци, лъжесвидетели, горделиви, златолюбци, съдещи с подкуп, трикратно ще разколебават вярата си и ще предадат царството Богу отричайки (сик!) Църквата". Освен за българи, грузинци и гърци се съдържат пророчества за още

шест рода - евреи, франки, аркадци, варвари (сиреч сарацини), татари. Общият тон на апокрифа, като се изключи положителната преценка за българи и грузинци, е в духа на апокалиптично-песимистични предвиждания за очаквани ужаси, кръвопролития и разрушения.

Под влияние на византийски оригинали са намерили в български превод широко разпространение апокрифни творби във вид на запитвания и отговори. Такъв е т.нар. "Разумник", творба, възникнала вероятно през XI - XII в. и позната в повече от десет южнославянски преписа, предимно българска редакция. В основата на този апокриф лежи "Беседата на тримата светители", чието авторство се приписва на Василий Велики, Григорий Богослов и Йоан Златоуст. Използвани са били обаче при нейното съставяне и други апокрифи: "Слово за Адам и Ева", "Тиверийското море", апокрифен цикъл за кръстното дърво, апокрифен цикъл за Авраам и др. Срещат се и някои известия за Сатанаил, създаден според съставителя на "Разумника" по Божия воля. Налице са изобщо дуалистични елементи в духа на умереното дуалистично схващане, което смята "злата сила" за вторично и по-слабо от Бога създание. При съставянето на "Разумника", който можем да означим като българска компилация въз основа на предимно гръцки първообрази, се чувства намесата на българския преводач. Ясно личи това при запитването, кой е създал българската книга, на което се дава отговор "Кирил Философ".

За разлика от разнородния по начина на съставянето си "Разумник", другият разпространен в средновековна България апокриф "Сказание за премъдростта на Григорий, на Василий и Йоан Богослов" следва плътно византийския първообраз на "Беседа на тримата светители" и не се чувства намеса на българския преводач. Този апокриф се среща в многобройни преписи, които не са напълно еднакви по съдържанието си.

Популярност получил и още един апокриф със запитвания и отговори, познат под наслова "Разумник-указ", или "Слово на Господа наш Иисус Христос". Наред с някои дадени там отговори, отнасящи се до живота на Христос и Света Богородица, до трите царства и тримата царе, до потомството на Ной и тримата му сина - Сим, Хам и Яфет, има една любопитна характеристика за редица народи, всеки един от които се определя като някакво животно. Казва се, че франкът е лъв, турчинът - змия, сарацинът - венгър, арменецът - гущер, грузинецът - орел, сириецът - зубър, чехът - елен, гъркът е назован лисица, а сърбинът - вълк. Изброени са общо 15 народности. Не липсва и българинът, комуто се прикача определението бик. Вън от съмнение е, че тази твърде диференцирана от етническа гледна точка "зооморфна" характеристика свидетелства за доста късния произход на този апокриф или най-малко - за една късна добавка към по-стар текст. При това и тук, и то в още по-голяма степен в сравнение с "Разумника", се е намесила ръката на българския преводач и съставител. Това личи от даденото обяснение за трите царства. Първото от тях, твърди се в апокрифа, е гръцкото, второто - българското, третото - аламанското. С гръцкото царство бил (Бог) Отец, с аламанското - (Бог) Син, с българското - Свети Дух. В пробългарски дух звучи отговорът на въпроса кои са правоверни и кои полуправоверни народи. Сред правоверните на *първо място* са посочени българите, а след тях са изредени гърци, сирийци, грузинци, руси. Сред полуправоверните са поставени аламани, франки, унгарци, индийци, яковити, арменци, саксонци, поляци, албанци, хървати, хизи, немци. В пробългарски дух е и твърдението, че сред 72-та народа има три правоверни книги - гръцка, българска, грузинска.

Най-обширен, с много запитвания и отговори е апокрифът "Сказание, което е от книгата Битие. Христовите думи. Как (Господ) сътвори всичко. Благослови отче". Този апокриф е комбинация от "Беседа на тримата светители", от "Разумник", от "Разумник-указ", от "Слово за небето и земята" и други творби. В първата си редакция е възникнал вероятно през XI - XII в., а впоследствие е допълван и разширяван като по този начин се е получила пъстра мозайка. Достигнал е до наши дни в повече от десет южнославянски преписа. Задават се и намират в него отговор въпроси от добре познатата тематика на произведения от подобен род - за Сътворението и устройството на Вселената, за историята и съдбата на човешкия род, за някои епизоди от Стария Завет, за изгонения от Бога Сатанаил, за разни метеорологични явления и пр. Вмъкната е зооморфната характеристика за народите с някои промени в сравнение с апокрифа "Разумник-указ".

Включено е запитването за това кой е изнамерил българската книга с отговор - Кирил Философ. Намерил е място и пасажът за трите царства с определението, че с българското царство е Светият Дух и че сред 72-та народа има три правоверни книги - българската, гръцката и грузинската. С обширното си съдържание и разнообразието на запитванията и отговорите, този апокриф е изобщо един от показателните примери за огромната любознателност на българина да намери отговор по много вълнуващи го въпроси.

Гадателни книги. Проникнали в България и получили широко разпространение били и гадателните книги. Споменаване за тях можем да открием на страниците на Асемановото евангелие (X - XI в.), а през Второто българско царство те са били едно от най-популярните четива. Според това по какви признаци можело да се познае каква ще бъде реколтата, ще има ли болести по хората и по домашните животни, кои дни са добри и кои лоши, те се делят на няколко вида с различни заглавия - Мълнияник, Гръмник, Лунник, Птичник, Коледник и др. Както във Византия, така и в България гадателните книги са израз на надежди за здраве, благополучие, мирен живот или на мрачни размисли за болести, глад, войни. В такъв смисъл на тях се гледало като на своего рода ориентир какво предстои да стане и как да бъде то постигнато или предотвратено.

Романи, повести, разкази. Това че средновековният българин живеел под въздействието на религиозен светоглед и че му била поднасяна главно нравствено-поучителна книжнина в духа на Църковното учение не означава, че той е бил лишен от интереси към сюжети със светска тематика. Погледът му към небето с призиви за спасение на душата, внушавани непрестанно от духовенството, не бил пречка да се вълнува и от теми с по-друго съдържание, пренасящи го в една чисто земна атмосфера. Неговият "духовен глад", образно казано, към такова четиво е бил задоволяван отчасти от апокрифите със съдържащите се в тях занимателни подробности за епизоди от

Стария и Новия Завет, които се отклонявали от казаното в Светото Писание. Но и апокрифните съчинения в преобладаващата си част все пак не излизали извън религиозната сфера и не могли да отговарят изцяло на потребностите от светско четиво в пълния смисъл на думата. А четиво от такъв характер - романи, повести, разкази заемало определен, макар и не особено голям в количествено отношение дял във византийската литература.

И преводи на творби с такава тематика не закъснели. Сред тях с популярност се ползвала "Александрията" - романизираната биография на древномакедонския владетел Александър Велики, изпъстрена с вълнуващи и занимателни описания на неговия живот и подвизи. Предполага се, че старобългарският превод е бил направен доста рано (през IX - X в.). Преписи от този роман се разпространили при това не само в България, но и в Русия. По-късно, през XIII - XIV в., бил направен нов превод, сръбска редакция, който също получил широко разпространение. Така славянският православен свят се запознал с делата на един от бележитите владетели, оставили трайни следи в паметта на ред поколения чрез книжовната продукция.

В български превод - кога точно не се знае, се появила и повестта "Варлаам и Йоасаф". Знае се, че тя е била превеждана при това на два пъти. И тази творба, както личи от запазените преписи, привлякла вниманието не само на българския читател, но и на читатели в Сърбия и Русия.

От византийски произход, но със значителни преработки се разпространило в България, както се каза, и "Сказание за железния кръст", познато в старобългарската литература под названието "Чудото на свети Георги с българина". Свидетели сме в този случай на още един пример, как дошло от Византия съчинение се обогатява с епизоди, свързани с българската действителност и включени умело от ръката на преводача, който става в такъв смисъл до известна степен и съавтор на новополучилото се произведение.

Преведена и разпространявана в българските земи била и повестта "Стефанит и Ихнилат". Както изглежда, преводът е извършен в някои от манастирите в Атон (Света гора) през XIII - XIV в. Познати са три редакции - българска, сръбска и руска, от което се вижда, че и тази творба получила разпространение сред целия православен славянски свят.

Към занимателните четива можем да причислим един разказ за убийството на византийския император Никифор Фока, станал жертва на заговор, в който участвала и съпругата му Теофано. Вероятно този разказ, познат под надслова "Кръчмарката Теофано" е бил написан на гръцки език наскоро след кървавата дворцова драма, но досега оригиналът не е намерен и до нас е достигнал само старобългарският му превод. Разказът е интересен с това, че наред с описаните действително станали събития, вмъкнати от неизвестния византийски автор, комуто очевидно не е липсвало творческо въображение, има и приказно звучащи елементи. Българският превод датира от XIII - XIV в. Преписите сочат при това за две различни версии и за три редакции - българска, сръбска и руска.

Не е намерен гръцки оригинал и на повестта "Акир Премъдри", в която главен герой е Ахикара, везир на асировавилонския цар Сенахериба (VII в. пр. Р.Хр.). Възможно е тя изобщо да не е била позната във Византия и да е била преведена от някой източен език. Разпространявана е в няколко версии - сирийска, арабска, арменска. Не се знае точно кога и къде са възникнали първите славянски преводи. Според някои изследователи най-напред в Киевска Русия през XI - XII в., според други - в средновековна България. Основната мисъл в тези повести е, че клеветата и неблагодарността са постъпки, заслужаващи сурово наказание. Като неблагодарник и клеветник е обрисуван осиновеният от Акир негов племенник Анадан, който не се посвенил да обвинява баща си пред асирийския владетел, за да заеме мястото му. Но козните му били разкрити и последвало заслужено възмездие.

Не е позната във византийската литература и повестта "Александър от Троада" със сюжет Троянската война, при което се преплитат епизоди от византино-арабските отношения. Това подсказва, че в основата му лежи ненамерен досега византийски първообраз.

Дошлите до нас преводи - среднобългарски правопис - свидетелстват, че те са възникнали вероятно през XIII - XIV в. Вероятно от края на Второто българско царство датира един български превод за живота на Езоп - добре познатия древногръцки мъдрец и смешник, с чието име са свързани много анекдоти. Той е направен въз основа на гръцка преработка на биографиите на Езоп, чийто автор е византийският писател Максим Плануд (1260 - 1310).

Към четива със занимателно съдържание могат да бъдат причислени и патеричните разкази. Предполага се, че един от редицата сборници с такъв сюжет, а именно ”Скитски патерик” е бил преведен от Методий по време на пребиваването му във Великоморавия. Този превод е известен под надслова ”Отчески книги”. По-късно, след X в., са били превеждани и други патерични сборници. Известни от края на XI до края на XVIII в. са над сто ръкописа, съдържащи около 1000 разказа за живота на монаси.

Българската ”пчела”. Към потока от византийски творби, разпространявани в средновековна България, трябва да се добави сборникът от сентенции, познат под заглавието ”Пчела” (Мелиса), чиято последна редакция, както се каза, е дело на монаха Антоний (XI в.). Предполага се, че най-ранният превод на тази любопитна творба, събрала на едно място поуки и наставления от Библията с мъдри мисли от античността, е от XII - XIII в. Запазени са по-късни преписи, като най-пълен от тях е преписът, съхраняван в Парижката национална библиотека. Следвайки византийски първообраз, в него са включени голям брой сентенции: за живота, пълен с добродетели или със злоба, за чистотата и целомъдрието, за мъжеството и силата, за истината, за другарството и братолюбието, за милостинята, и др. Предпочитание се дава най-напред на мисли и поучения, извлечени от Стария и Новия Завет (притчи на Соломон, наставления на Иисус Син Сирахов, пасажи от Псалтира, от Евангелия, от Павлови послания). Следват препоръки на църковни отци - Василий Велики, Григорий Ниски, Йоан Златоуст, Йоан Лествичник, Дионисий Ареопагит и накрай мъдрости и наставления на древни учени, философи, историци, писатели, оратори (Питагор, Платон, Аристотел, Плотин, Ксенофон, Зенон, Сократ, Епиктет, Диодор, Херодот, Менандър, Еврипид, Софокъл, Плутарх, Демостен, Исократ. Включени са мисли и на Александър Македонски.

Получила се е така една пъстра картина, характерна за смесицата между ”християнско” и ”езическо”, за убеждението, че не само в Светото Писание, но и в отричаната езическа епоха могат да се открият ценни съждения и заслужаващи внимание морални напътствия.

Наред с българската ”Пчела”, позната и разпространявана през средновековния период е била и сръбска ”пчела”. Сборник с подобно съдържание се разпространявал и в руските земи.

Съчинения в областта на естествознанието. За разлика от многото произведения с религиозна тематика преведени от гръцки, с което се давала възможност на българския читател да се запознае с произведенията на изтъкнати теолози, сравнително малък е броят на византийски творби из областта на естествознанието, станали известни в български превод през средновековието. Това се обяснява с преобладаващата роля на Църквата и обстоятелството, че почти всички преводачи са били духовници или монаси. Не може наистина да не направи впечатление, че произведения на византийски автори по астрономия, география, етнография, математика са останали непознати на средновековния българин за сметка на обилието от творби с религиозно съдържание - жития, похвални и поучителни слова, литургични текстове и др.

Трябва все пак да се направи една уговорка, а именно, че въпроси на естествознанието (за устройството на Вселената, за небесните светила, за Земята, за човека, за растения и животни) са намирали място и в съчинения с религиозно-богословска тематика, написани във Византия и преведени на български. Показателни в това отношение са ”Шестодневите” на Василий Велики, на Севериан Гавалски, на Георги Писидийски, ”Изложение на православната вяра” на Йоан Дамаскин, ”Диалозите” на Псевдокесарий, ”Християнска томография” на Козма Индикоплевск.

Най-обилна е безспорно информацията в областта на естествознанието в ”Шестоднева” на Василий Велики, преведен от Йоан Екзарх. И при това сравнително най-достоверна от гледна точка на научната мисъл, тъй като византийският богослов се опирал нерядко на постижения на антични учени и най-вече на Аристотел. Това се отнася както до въпроса за ”макрокосмоса” (Вселената), така и по въпроса за микрокосмоса (човека). Четейки ”Шестоднева”, образованият българин добивал познания по различни дисциплини - астрономия, космография, метеорология, антропология, зоология, ботаника, физическа география. Познания, основани на завещаното от античното наследие и същевременно съобразени с господстващото монотеистично верую.

Познания от подобен род предлагало и съчинението на Йоан Дамаскин ”Точно изложение на православата вяра”. Разширявал се до известна степен хоризонтът на любознателния читател с редица сведения за небесния и земен свят, за четирите елемента, за естеството и качествата на човека и пр. Може да се каже, че тази творба е своеобразен компендиум от съчетание на религиозни и светски елементи под знака на монотеизма.

Кога сравнително по-достоверно, кога фантастично звучаща информация се съдържа по страниците на ”Диалозите” на Псевдокесарий, преведени на български вероятно по време на цар Симеон. Съставени в обичайна за съчинения от подобен род поредица от запитвания и отговори, те осведомявали любознателния читател по различни теми из областта на космографията, метеорологията, физическата география, етнографията. Любопитен дял в тях са описанията за живота и обичаите на някои съвременници на съставителя на тази творба или на вече изчезнали народи и племена - сири, бактриани, индуси, халдеи, вавилонци, мидийци, парти. Вмъкнат от българския преводач е и кратък пасаж за славяните. Тон дава и тук Светото Писание с господстващи в него представи за Бог, Христос и Светия Дух.

Пак през периода на Златния век станало достъпно в българския си превод съчинението на Козма Индикоплевст ”Християнска топография”. То впечатлявало читателя със странните представи за макрокосмоса и за положението и формата на Земята, с което се отличава съществено от казаното в ”Шестоднева” и ”Изложение на православната вяра”. Биело на очи рязко отрицателното отношение на автора към казаното от елинските философи, което е окачествено като ”измислици и напълно измамни лъжливи умувания”. Може да се каже, че в това

отношение ”Християнската топография” е крачка назад в сравнение с това, което се съдържа в ”Шестоднева” на Василий Велики. Същевременно обаче заслужаваща внимание и от полза за любознателния българин е онази част, в която Козма разказва за своите пътувания. Интересно е описанието на животни и растения в Индия (носорог, див вол, хипопотам, жираф, бобър, пиперово дърво) и особено описанието на остров Тапрован (Шри Ланка, Цейлон). Интересни неща са разказани и за посетената от Козма Етиопия. Изобщо чрез ”Християнска топография” се добивала представа за един труднодостъпен, далечен на читателя свят, разширявали се познанията му в областта на географията и етнографията.

Някои познания могли да се получат и от ”Физиолога”, преведен вероятно през X в. В това произведение, разделено на отделни слова, се описват с действителните им или измислени качества различни животни - лъв, гущер, пеликан, орел, див сокол, ехидна, змия, мравка, таралеж, пантера, яребица, невестулка, врана, бобър, слон. Наред с античните източници - описания на животинския свят в съчинението на Тимотей от Газа и в творби на Аристотел, и тук си е казало думата Светото Писание с характерната за него поучително-морализаторска насоченост и склонност към алегорични тълкувания. Така се получила смесица между точни факти и фантастично звучащи твърдения.

По някои въпроси на естествознанието в най-широк смисъл на думата навлизал до известна степен читателят на Симеоновия сборник. Интерес представлява поместеният там откъс от произведението на Немесий, епископ на Етеса (Сирия), съставено през втората половина на IV в. и познато под наслова ”За природата на човека” - След увод, резюмиращ библейския разказ за грехопадението и последвалото Божие наказание, Немесий разсъждава по въпроса за храната, облеклото, болестите, лекарствата - неща, неразлъчно свързани с природата на човека, който бил сътворен да живее вечно, но след сторения грях Бог го лишил от това предимство.

Намерила е място в Симеоновия сборник и една творба на Епифаний Кипърски, в която се описват дванадесетте скъпоценни камъни, съставляващи част от одеждата на юдейски архиерей. Прави впечатление един интересен текст, свързан с римските наименования на месеците. При изброяването на обичайния календарен ред - март, април, май, юни и т.н. е вмъкнато кратко указание какво се препоръчва и какво не бива да се яде и пие през съответния месец. За март се казва "сладко яж и пий", за април - "ряпа не яж", за май - "прасе не яж" и пр. Указанията завършват с месец февруари, когато не трябвало да се яде цвекло. Както се вижда, предписва се своего рода "диетичен режим" съобразно сезона.

От X в. датира вероятно преводът на едно теоретико-практическо пособие по въпроси на медицината, чието авторство се приписва на известния древен лечител Гален (150 - 300). Ръководната мисъл, прокарана там е, че както природата, в която се съчетават четири елемента, така и човекът (микрокосмосът) е съставен от четири неща - кръв, слуз, червена и черна жлъчка. И в зависимост от това как тези елементи се намаляват или увеличават, или сгъстяват повече от своето естество, или се променят и отстъпват от местата си и преминават в необичайно място, те правят човека да боледува по различни начини, много и различно. Промени настъпват, твърди се там, в съответствие с променящата се възраст на човека, а също и в зависимост от климатичните особености на съответния сезон. В края на тази творба се дават препоръки какво трябва и какво е забранено да се яде през съответния месец.

За разлика от това теоретико-практическо пособие, в което се прави опит по научен път в рамките на тогавашните познания да се обясни естеството на човешкия организъм и причините за появата на болестите, изцяло под знака на религиозния светоглед са редицата препоръки за това, как трябва да се лекуват болести в "Синайския евхологий", чийто български превод се отнася към X или XI в. Единственото средство, казва се там, е молитвата. Тя е представена като своего рода *панацея*, която лекува болки в устата и ушите, главоболие, кръвоизливи, глухота, ослепяване, подагра, онемяване. За целебното въздействие на молитвата се говори и в други съчинения, дошли от Византия. А има и оригинални български творби с такова съдържание, възникнали на местна почва.

Сравнително обилен материал от преводи на византийска книжнина по въпроси из областта на естествознанието (космография, география, медицина) има от времето на Второто българско царство. През XIII в. е бил преведен вероятно "Шестоднева" на Севериан Гавалски, в който се застъпват схващания на представителите на т.нар. "Антиохийска школа" и не се приема твърдението, че Земята е кълбовидна. За съжаление, този превод е дошъл до нас във вид на фрагменти.

През 1263 г. бил направен нов препис на "Шестоднева" на Василий Велики в превода на Йоан Екзарх. Така на вниманието на образования българин са били предоставени двете различни версии за формата на Земята - едната на Севериан Гавалски, че е плоска, другата на Василий Велики - че е кълбовидна.

Интересът към "Шестодневите" не заглъхва и през следващото столетие. През 1385 г. се появява в превод "Шестодневът" на Георги Писидийски. Спори се дали преводачът Димитър Зограф е българин или сърбин. Самият превод е руска редакция. Но от направените проучвания се вижда, че в основата му е българска подложка.

През XIV в. е бил направен по-пълен превод на съчинението на Йоан Дамаскин "Извор на вярата", в който, освен "Точно изложение на православната вяра", е включена и "Диалектиката", т.е. онази част от труда на византийския богослов, в която се разглеждат въпроси в духа на Аристотелевата философия. Този превод е дошъл до нас в препис от XVI в., съдържащ се в един сборник в сбирката от ръкописи в Народната библиотека в София.

Неизяснен е все още въпросът за славянския превод на едно съчинение на Епифаний Кипърски, познато под наслов "Сътворението" и написано през IV в. От този превод са запазени само откъси и тепърва предстои да бъдат по-детайлно проучвани. Един от тези откъси е поместен в т.нар. Скалигеров патерик, намиращ се в библиотеката на Лайденския университет. В по-късни сборници откъси от съчинението на Епифаний Кипърски се поставят обикновено непосредствено след пасажи от "Шестоднева" на Севериан Гавалски. Това подсказва, че може би и Епифаниевата творба е била преведена през XIII в.

Към въпроси из областта на естествознанието проявявал интерес Константин Костенечки, плодовитият старобългарски писател, познат както с оригинални творби, така и с преводи на византийски съчинения. Един от тези преводи е озаглавен ”Отломки по космография и география”. Разглеждат се и се обясняват в около 45 откъса редица теми - за кълбовидната форма и големината на Земята, за водата, за океана, който обгражда земята, за седемте климата, за моретата и облаците, за въздуха и огъня, за градушките, за светкавицата, за земетръса, за образуването на вятъра, за небесата и тяхната същност, за кръговете по небето, за материята на звездите, за формата на звездите, за движението на звездите, от къде получават светлина звездите, за това, как стават четирите годишни времена, за дните, за големината на Слънцето, за Луната, за слънчевото затъмнение, за лунното затъмнение, за подвижните комети, за дъгата, за това, когато се виждат две слънца, за формата на небето, за 12-те животни, които са над големите планети, за 12-те животни на зодиака, за рая, за значението на името ”Адам”.

Анализът на достигналия до нас в този си вид текст сочи, че това е компилативна творба, съставена от Константин Костенечки въз основа на превода на съчинения главно на трима автори - Василий Велики, Симеон Сет и Михаил Псел. А за някои от съдържащите се в нея откъси не може да се установи кой е гръцкият първообраз. Както се вижда, българският писател е бил добре запознат с византийската книжнина по въпроси на космографията и географията и е подбрал и превел онова, което му се е виждало интересно и заслужаващо внимание.

Пак в превод на Константин Костенечки е достигнало до нас във фрагментиран вид едно съчинение, познато под заглавието ”Пътуване до Палестина” (или ”Описание на светите места в Палестина”). Знае се, че българският писател действително е бил по тези места и е могъл да се запознае с някои произведения на тази тема, което му дало възможност да състави своята творба. Той направил обаче някой промени в превеждания от него текст, така че до известна степен българският превод може да се означи като версия, значително отличаваща се от използваните първообрази.

Превод от гръцки е и едно друго описание на ”Светите места и Йерусалим”, поместено в Бдинския сборник наред със съдържащите се там 16 жития на светици-жени. Кой е неговият автор не се знае. Не е известно името и на преводача. Изказано е мнение, че тази творба е византино-латинска компилация от няколко текста, съставена вероятно през XII в. и преведена още тогава на български.

За големия интерес към въпроси на медицината през разглеждания период свидетелства съдържанието на т.нар. Хилендарски сборник, сръбски книжовен паметник от XIV в., който се пази в манастира Хилендар. От направените проучвания може да се заключи, че много части от този сборник имат за основа българска редакция, възникнала вероятно през предишното столетие. В състава му са включени преводи на коментари или на късновизантийски преработки на съчинения на Хипократ, Диоскурид и Гален - всепризнатите авторитети по въпроси за здравето и болестите от класическата древност. Много място е отделено на диагностиката и по-специално на въпроса как да се установят болести по състоянието на пулса или по изменения в урината.

Хроники. Към разнообразната информация, идваща чрез преводи на византийска книжнина, трябва да добавим накрай и някои съчинения с историческа тематика. Става дума за няколко византийски хроники, които обогатявали познанията на българския читател в тази област. Характерно за хрониките е, както се знае, че започват от Сътворението на света, считано като начало на човешкия род. След това изреждат в хронологичен ред историческите съдбини на евреи, вавилонци, миди, перси, на държавите, създадени след походите на Александър Велики, и накрай се преминава към изложение на събития от историята на Римската империя и на нейната продължителка - Византия. Това е възприетата и неизменно спазвана композиция на византийските летописи, в чиято основа е възгледът, че историята на човечеството е единен и универсален процес, който се движи по волята на Бога и от Чието благоволение зависи възходът, респ. упадъкът и загиването на цели държави и народи.

Така, чрез преводи на византийски хроники, любознателният българин си припомнял отново събития, разказвани в Библията, а същевременно се запознавал с миналото на народи и държави, за които знаел съвсем малко или почти нищо. Освен това той можел да научи факти, свързани пряко с историята на своя южен съсед -

Византия, а и с историята на собствената си държава, с която Византийската империя била в тесен контакт в продължение на столетия. В такъв смисъл византийски летописи били за него извор за разкриване и на *собственото му минало* (главно политически и военни събития).

Първите преводи на византийски хрониките се отнасят към края на IX и началото на X в., т.е. по време на "Златния век" на българската книжнина. Преведена - вероятно от Григорий монах - е била тогава хрониката на Йоан Малала, една от най-популярните творби, написана леко и увлекателно. Без да се отличава с особена прецизност при изложението на фактическия материал, тази хроника съдържа някои сведения за нахлуванията на славяни и прабългари в балканските земи на Византийската империя през VI в.

Въз основа на гръцки първообраз - по-точно "Кратка хронография" на патриарх Никифор - се появява, вероятно през 894 - 895 г., преводната творба на Константин Преславски, позната под названието "Историкии". Започва с кратък текст, в който се споменава за Адам и рождението на Христос, след което следват в хронологичен ред имената на римски и византийски владетели. Първият от тях е Август, последният - Лъв син на Василий I. При изброяването на имената се споменава понякога за отделни събития, предимно из историята на християнската религия и Църква, станали по време на царуването на съответния владетел. Впечатлява вмъкнатото очевидно от Константин Преславски като интересно за българския читател известие, че император Никифор бил убит през месец юни в земята на българите (въ блъгарьх). По-късно, в съставения по нареждане на цар Симеон първи сборник, "Историкиите" на Константин Преславски са намерили място в малко видоизменен вид в т.нар. "Л..етописьцъ въкратц..". Списъкът на византийски императори е допълнен там с имената на Александър, на Константин (Багренородни) и на майка му Зоя (начало на X в.).

Значително повече за своята история научавал българският читател от хрониката на Георги Амартол (монах), преведена вероятно пак в началото на X в. От доста обстойното изложение на византийския летописец, започващо от Сътворението на света и стигащо до средата на IX в. (842 г.), той може да узнае някои неща, свързани със собственото му минало - за събитията от края на X в., довели до задължението на император Константин IV Погонат да плаща данък, за образуването на българската държава, за помощта от хан Тервел, оказана на Юстиниан II, за да си върне престола в Константинопол, за походите на Константин Копроним срещу България, за гибелта на император Никифор в сблъсъка му с българите при царуването на Крум. Събития значими и важни, които били разказани от Георги Амартол въз основа на летописите на двамата му предшественици Теофан Изповедник и патриарх Никифор и които повдигали самочувствието на българския народ, съумял да си създаде държава и да осуети опитите на константинополските управници да я унищожат.

За разлика от хрониката на Георги Амартол, от която българският читател узнавал ред неща за своята история, без стойност на извор за собственото му минало е хрониката на Георги Синкел, преведена също през X в., в която се разказва за събития, обхващащи периода от Сътворението на света до 284 г. - началото на управлението на Диоклетиан. Това е чисто монашеска летопис, в която на преден план са библейските сюжети, изложени в съответствие с обичайната представа за ръководещата Божия воля.

Към средата на XIV в., по времето на цар Иван Александър, когато и оригиналното, и преводното книжовно творчество са в разцвет, се появяват нови преводи на византийски летописи. Превежда се на среднобългарски език хрониката на Симеон Логотет и Метафраст, съставена към средата на X в. Сравнително кратка по обем тя започва от Сътворението на света и стига до 948 г. В голямата си част до 842 г. тя е преразказ на казаното от предишни хронографи, в това число и от Георги Амартол. От това, което се излагало там, българският читател можел да се запознае отново с някои събития от далечното му минало, като например за поражението на византийския император Константин Погонат и победния ход на преминалата южно от Дунава българска войска, за териториалното разширение на българската държава в Тракия при управлението на Тервел, за намесата на българите в помощ на обсадената от арабската флота византийска столица през 717 г., за походите на Константин Копроним срещу България, за гибелта на византийския император Никифор и триумфа на хан Крум. А нови, важни сведения, свързани със собствената му история научавал българският читател от изложеното в хрониката на Симеон Логотет за събитията между 842 и 948 г. Особено ласкателни за него били разказите на византийския летописец за българо-византийските отношения при царуването на Симеон и за военното превъзходство на българите, разгромили ромеите в сражението при Ахелой и достигнали в неудържим устрем до подстъпите на византийската Столица. Интересни подробности узнавал за преговорите между българския цар Симеон и константинополския василевс Роман Лакапин, както и аз сключения мирен договор между българи и византийци след смъртта на цар Симеон. Изобщо чрез тази хроника българският читател се запознавал с един от най-драматичните периоди в своята история, протекъл при военно и политическо превъзходство на българската държава над силен противник.

Още по-голяма стойност като източник за опознаване на далечното минало на българската държава имала хрониката на Йоан Зонара, преведена пак по време на цар Иван Александър. Съставена въз основа на сведения от редица историци и хронисти - Прокопий Касерийски, Йоан Малала, Теофан, патриарх Никифор, Георги Амартол, Продължителите на Теофан, Скилица Кедрин, Михаил Аталиат и Михаил Псел, тя съдържа обилен фактически материал за историята на Византийската империя от нейното начало до последните години от царуването на Алексий I Комнин (1118). За разлика от твърде пестеливо и накратко излаганите епизоди в летописа на Симеон Логотет, тук събитията са предадени в значително по-разширен вид, като при това са намерили място и факти, за които у Симеон Логотет изобщо не става дума. Прелиствайки обемистото произведение на Йоан Зонара, любознателният българин могъл да затвърди и разшири познанията си за много неща, свързани с многовековното му историческо битие, белязано с години на възход и упадък, с дни на победи и поражения. Редували се пред погледа му последователно описаните под перото на хрониста събития като се почне от времето на заселването на славяни и прабългари и на образуването на българската

държава до падането ѝ под византийска власт и нерадостната ѝ съдба през първия век на чуждото владичество. Изреждали се имената на редица владетели от времето на Първото царство - Тервел, Телериг, Кардам, Крум, Омуртаг, Борис, Симеон, Петър, Самуил с техните успехи и несполуки, с постигнатото и изгубеното. Наред с подробния разказ за големите победи по времето на цар Симеон, което повишавало народносното му самочувствие, тъга и болка изпитвал българинът, четейки за тежката участ, сполетяла родината му под ударите на Българоубиеца, за жестоката разправа с пленените Самуилови войни, за превземането и изгарянето на Преслав след завладяването му от Йоан Цимисхи. Могъл да прочете за опустошителните набези на печенези и узи, нахлуващи на юг от Дунава, за безуспешния опит на надигналите се под водачеството на Петър Делян българи да отхвърлят ромейското господство, за проповедите на богомила Василий по време на царуването на Алексей I Комнин, за заселването на павликяни в Тракия през X в. Казано накратко, в хрониката на Йоан Зонара, разказваща за много събития из дълголетната история на Византийската империя, са намерили място и немалко сведения, свързани с историята на българската държава и на българския народ.

Третата византийска хроника - на Константин Манасий - преведена по изричното нареждане на цар Иван Александър между 1135 - 1340 (точната дата не може да се установи) сама по себе си представлявала интерес за българския читател само с оглед на съдържащите се в нея сведения за историята на Византия до края на царуването на император Никифор Вотаниат (1079 г.), разказани във витиевато-стихотворен вид и извлечени от произведения на редица историографи и летописци. А за историята на българската държава и на българския народ в нея няма никакви споменавания. Това очевидно не се понравило на българския преводач и го подтикнало да запълни тази липса с няколко добавки, вмъкнати на различни места в текста. Добавките са направени въз основа на хрониката на Йоан Зонара, която се намирала на негово разположение като вече познат и считан за полезен и достоверен източник. Тези добавки се отнасят до съществени от гледна точка на преводача събития, свързани с историята на българите от края на VI до началото на XI в. В първата от тях се споменава за заселване на българите по време на царуването на византийския император Анастасий и за заетата от тях обширна територия в балканските земи. Следващата добавка е кратък разказ за събитията при Константин Погонат (Брадатия) и за създаването на българската държава в някогашната област Мизия. След третата добавка - за поражението на арабите от българската войска при обсадата на Константинопол, когато на престола бил император Лъв III, е вмъкнат повдигащият самочувствието на българина епизод за гибелта на Никифор, за обкования му със сребро череп, превърнат в чаша, с която хан Крум черпел с вино своите боляри.

За събития, свързани с царуването на хан Крум (победите му в Тракия, несполучилия опит да бъде пленен) се разказва в следващата добавка. Не е пропуснал преводачът на хрониката да спомене и за ролята на Омуртаг при бунта на Тома, станал при управлението на император Михаил. Важна добавка осведомява читателя за Покръстването на българите по време на сина на император Теофил - Михаил III с пояснението, че оттогава били изминали 511 години. Пак на това събитие е посветена следващата добавка, където се разказва защо и как е станало Покръстването и за бунта на недоволните от този акт поданици, който бил потушен обаче от вдигналия се срещу тях на бран български владетел. Следват добавки за събития, свързани с царуването на Симеон - за войната му срещу маджарите и за поражението, нанесено на ромеите, за падането на Одрин в български ръце и за смъртта на Симеон. В следващите добавки се говори за съдбата на двамата Петрови синове - Борис и Роман, за превземането на Преслав от Йоан Цимисхи, за детронирането на Борис, отведен като пленник в Константинопол, за похода на Цимисхи срещу Светослав и за гибелта на киевския княз, когато се връщал в родината си. И накрай, в последната добавка към текста на Манасий, се съобщава тъжната вест, че при цар Василий българското царство попада под гръцка власт чак до Асен, "българският цар".

Така, въз основа на трите хроники - на Симеон Логотет и Метафраст, на Йоан Зонара и на разширената с добавки Манасиева хроника, както и на по-рано преведените хроники на Йоан Малала и на Георги Амартол, образованият българин добивал към средата на XIV в. една сравнително пълна представа за важни събития, свързани с политическата и военна история на българската държава от нейното образуване до завладяването ѝ от византийците и за първия век от чуждото господство. Като се прибавят към това и редицата домашни паметници - писмени и веществени - може да се каже, че той е разполагал с добри за времето си възможности да се запознае със своето по-близко и по-далечно минало.

3. Изводи

Направеният преглед, без да претендира за изчерпателност, сочи за впечатляващо присъствие на византийски книжовни творби в средновековна България. Преведени на български, те ставали достъпни на любознателния и образован читател, разширявали кръга от знания, издигали на по-висока степен просветното и културно равнище в рамките на характерните за средновековната епоха възможности.

Преобладаващата част от преведената византийска книжнина е с религиозно съдържание - поучителни и похвални слова, тълкувания по въпроси на християнската догматика и етика, жития, съчинения срещу еретици, литургични текстове. Това е разбираемо като се има предвид господстващия светоглед и силното влияние на Църквата както във Византия, така и в България. Широко разпространение имали апокрифите със сюжети от Стария и Новия Завет. Превеждани били и произведения от различни литературни жанрове - разкази и повести, романи, гадателни книги, сборници с мъдри мисли, хроники - творби с преобладаваща светска тематика, които задоволявали разнообразни вкусове. Превеждана била и литература, съдържаща данни в областта на комсографията, на географията, на етнографията, на медицината. Налице е изобщо пъстра картина от факти, мисли, идеи, която се разкривала пред българския читател чрез книжовни творби, идващи от Византия и преведени на родния му език. И това е продължителен, многовековен процес като се почне от времето на покръстването ни и създаването на славянската писменост до самия край на средновековната българска държава.

Възможността да проникне така широко и да се разпространи византийска книжнина със своята разнообразна информация е резултат от наличието на слой от образовани хора в българското общество през този петвековен период. От интелигенция, която е на необходимото равнище, за да се адаптира към една идваща отвън култура, да я възприеме и утвърди, да я превърне, така да се каже, в *собствено достояние*. Голяма е ролята в случая на българската Църква, от чиито среди са главните преводачи на византийски книжовни произведения. Същевременно от решаващо значение е била и активната намеса на държавата в лицето на отделни владетели, които са поощрявали и подпомагали преводаческата дейност. С особена сила проличава това по време на "Златния век", свързан с името на цар Симеон, а в не по-малка степен и през средата на XIV в., когато на престола е цар Иван Александър. Ролята на държавата като един от главните фактори за развитието на културния живот през епохата на средновековието е изобщо твърде голяма и в това отношение историята на България е убедителен пример.

Трябва, разбира се, да се отдаде дължимото и на любознателността на тогавашния българин, на стремежа му към знания, към разкриване на тайни на битието, на собствения му живот и съдба, на заобикалящата го действителност, на далечното и близко минало. Изобщо - подчертана и нестихваща любознателност, за която той можел да намери отговор в редица творби, идващи от съседна Византия.

Важен, заслужаващ отбелязване момент, свързан с разпространението на византийската книга в България е това, че чрез нея, преведена на родния му език, образованият българин имал възможност не само да вникне попълно в християнското верую, под чийто знак протичал неговият живот, но да навлезе отчасти и в света на класическата древност, върху чиито основи се изграждала и развивала византийската цивилизация. Чрез такива творби като "Шестоднев", "Богословие", "Отломки от космография и география", "Диалозите на Псевдо-Кесарий", "Християнска топография", българската "Пчела", медицинското пособие на Гален, познати на читателя ставали

имена, мисли и възгледи на философи, историци, географи, поети, лекари, оратори, писатели и поети от древногръцката, елинистическата и римската епоха: Талес, Питагор, Парменид, Платон, Аристотел, Сократ, Ксенофонт, Демокрит, Страбон, Птолемей, Плутарх, Тукидид, Диодор, Херодот, Хипократ, Гален, Деоскурид, Демостен, Исократ, Либаний, Софокъл, Еврипид. Така средновековна България имала възможност да стане до известна степен съпричастна на богатото културно наследие, завещано от античността, и то значително по-рано в сравнение с други европейски средновековни държави и народи. Едно безспорно хронологическо и същностно предимство пред останалия европейски свят, дължащо се на прякото ни съседство с Византийската империя и на забележителния за времето си разцвет на българската просвета и книжнина.

Когато говорим за големия брой византийски книжовни творби, преведени на български и разпространявани в средновековна България, би могло да се създаде едностранчивата представа, че литературният живот през тази епоха се е развивал едва ли не само под византийско влияние и съвсем малко и незначително по обем е оригиналното творчество на български писатели. В действителност обаче, ако се направи преглед на това, което е било разпространено като книжовна продукция по време на Първото българско царство, на византийското владичество и на Второто българско царство ще се види, че голям дял в него заемат оригинални творби. Не е тема на настоящия труд те да бъдат разглеждани, но все пак добре е да бъдат посочени най-съществените, за да се види самобитния ни влог в средновековната литература.

На първо място би трябвало да се отбележат няколко труда на Константин-Кирил Философ - "Изложение на Правата Вяра", похвални слова в чест на Климент Римски, полемични творби срещу мохамедани, евреи, триезичници. От самобитното творчество на Методий може да бъде посочен "Канонът" в чест на Димитър Солунски. Значителна е книжовната продукция на Климент Охридски - двете пространни жития (т.нар. Панонски легенди) в памет на Кирил и Методий, Похвалното слово за Кирил, редица похвални и поучителни слова за светци и мъченици по повод разни празници. А през последно време бяха открити и обнародвани и няколко принадлежащи на перото му химнографски произведения. Химни е съставял, както личи от едно също направено през последните години откритие, и другият Кирило-Методиев ученик - Наум, за чийто живот и книжовна дейност се знае изобщо малко. Автор на оригинални творби - "Азбучна молитва", "Проглас към Евангелието", и вдъхновени химнографски произведения (триоди) е Константин Преславски. От него са, както се знае, встъпителните и заключителни думи в "Учителното евангелие", а също и беседа 42 от общо 51 беседи, които се съдържат в това произведение. Не се е задоволявал само с преводна дейност Йоан Екзарх, за което свидетелстват няколко съставени от него празнични слова. Споменава се и за една ненамерена досега негова творба под названието "Състав". С ярко български характер е полемичното съчинение "За буквите" на Черноризец Храбър, а да не говорим за "Беседата" на презвитер Козма, написана изцяло под въздействието на обкръжаващата талантливия писател българска действителност. Все по-ясно се откроява като самобитен съставител на творби с предимно нравствено-поучително съдържание Петър Черноризец (X в.). На българска почва са възникнали редицата служби в памет на Кирил, на Методий, на Климент Охридски, на цар Петър, на Иван Рилски. На перото на българин принадлежи най-старото Наумово житие. От българин е едно житие на Климент Охридски, написано наскоро след смъртта на бележития просветител, което послужило като един от изворите на Пространното житие на Климент, съставено на гръцки език в края на XI в. от охридския архиепископ Теофилакт. Самобитна българска творба е добре познатият "Завет" на Иван Рилски, предназначен за поука на рилските монаси. Както изглежда, от времето на Първото царство датира и "Разказ за съдбата на човека" - интересна, съставена от анонимен книжовник творба. В основата ѝ лежи библейският разказ за Сътворението на човека, за ролята на Сатанаил, за прегрешението на Адам и Ева, за спасителната мисия на Христос, на двадесетте митарства (изпитания), през които преминава след смъртта си човешката душа.

Свои, оригинални произведения са създавали и богомилите. Най-важното от тях е т.нар. "Йоаново евангелие"

(Тайна книга). За съжаление старобългарският текст не е запазен и понастоящем разполагаме с три по-късни превода на латински език, разпространявани сред западните дуалисти (катари и албигойци). На българска почва е възникнал и т.нар. Катарски требник, богослужебна книга за изпълняваните обреди в дуалистичните религиозни братства. Като автор на еретически книги в два руски сборника (от XV и XVI в.) се сочи самия поп Богомил. А вероятно книги с подобно съдържание са съставяли и неговите последователи Михаил, Тодор Добри, Стефан, Василий, за които става дума в Бориловия синодик.

С оригиналност се отличава в значителна степен книжовното творчество на поп Йеремия (края на X и началото на XI в.). От излезлите под неговото перо апокрифи най-известен е "Повест за Кръстното дърво".

Не преставал, въпреки неблагоприятните условия, да твори българинът и по време на византийското владичество. За това свидетелстват такива произведения като "Солунската легенда", "Анонимният български летопис", "Краткото Кирилово житие", съществените преработки на апокрифите за виденията на пророк Исая и Даниил" и др. Предполага се, че през XI - XII в. са били съставени първите редакции на житията на Прохор Пшински, Гавриил Лесновски, Йоаким Осоговски. От X - XI в. е и "Народното житие" на Иван Рилски. От това време е и "Тайната книга". В края на XII или началото на XIII в. възникнал на българска почва и живо написаният апокрифен разказ, познат под наслов "Слово на Йоан Златоуст за това, как Михаил победил Сатанаил". Разказ, за който досега не е намерен византийски първообраз и в чиято основа лежи представата за разгрома на злия Божи противник с помощта на архангел Михаил.

Не са малко книжовните творби, плод на оригиналното творчество от времето на Второто българско царство. Ярко се откроява тук патриарх Евтимий с редица произведения - четири жития (на Св. Иван Рилски, на Св. Иларион Мъгленски, на света Петка, на света Филотея) четири похвални слова - на Св. равноп. Константин и Елена, на света великомъченица Неделя, на свети Михаил от Патука и на Йоан Поливодски. Автор е и на четири послания - до атонския мних Киприан, до угровлашкия митрополит Антим и две до йеромонаха Никодим Тисмиески.

Съставител е на една служба в памет на царица Теофано. На перото на талантливия Евтимиев ученик Константин Костенечки принадлежат две големи творби - ”Сказание за буквите” и ”Житие на Стефан Лазаревич”. Със самобитно творчество в духа на Търновската школа се изявява видинският митрополит Йоасаф с творбите си ”Похвално слово за света Филотея” и ”Служба за Ромил Видински”. Поет, химнописец, съставител на шест открити досега химнографски произведения е българинът Ефрем (последна четвърт на XIV в.). Оригинално българско произведение е поместеното в сборника на поп Драгол ”Пандехово сказание”.

Редица произведения са излезли под перото на Григорий Цамблак - талантлив последовател на патриарх Евтимий, чиято книжовна дейност се разгръща не само в България, но и в Русия. Наред с добре познатите ”Похвално слово” за патриарх Евтимий, ”Похвално слово” за Киприан и разказът за пренасянето на мощите на света Петка от Търново във Видин и Сърбия, той е автор на около 40 творби като например ”Мъчението на Йоан Нови от Акерман”, ”Словото за Юда предателя”, две празнични слова за Св. Димитър Солунски, ”Предисловия към Лествицата на Йоан Раитски”, ”Тълкувания на псалмите” и др.

Наред с книжовни творби, чиито автори са споменати, дошли са до наши дни от времето на Второто българско царство самобитни български произведения, без да се знае кои са техните съставители като например трите проложни жития на Иван Рилски, Разказ за възобновяването на Българската патриаршия (в Бориловия синодик), разказ за пренасянето на мощите на Света Петка в Търново при царуването на Иван Асен II, едно житие в памет на търновския патриарх Йоаким I, написано наскоро след смъртта му през 1246 г., Похвално слово за цар Иван Александър (в т.нар. ”Песнивец” от 1347 г.), разказ за смъртта на Иван Александър, разказ за зографските мъченици, разказ за произхода на павликяните, българската хроника от началото на XV в., дуалистични легенди за Сътворението на света и съперничеството между Бога и дявола, които намират отражение и в българския фолклор. Една от най-интересните сред тях е т.нар. разказ за

”Тивериадското море”, който е запазен в една българска и няколко руски версии.

Когато става дума за дошлата до нас от епохата на средновековието книжнина трябва да се има предвид и това, че при превеждането на някои византийски произведения са били внасяни от страна на преводача добавки и изменения, които в по-голяма или по-малка степен предават български облик на съответната творба. Убедителен пример в това отношение е българският превод на ”Шестоднев” на Василий Велики, в който се чувства подчертано целенасочената намеса на Йоан Екзарх, намерила израз в интересния оригинален ”Пролог” и в някои допълнения, разкриващи моменти от обществения живот и културата на Второто българско царство. Подчертано е присъствието на български творец (Константин Преславски) и в ”Учителното Евангелие”. Силен е елементът на ”побългаряване” в ”Сказание за железния кръст”, превърнало се в разказ за ”Чудото на свети Георги с българина”. Оригинален, чисто български материал има в ”Синодика в неделята на православието” и то не само по време на цар Борил с текстовете за богомилството, но и в новата, разширена редакция с участието на патриарх Евтимий. Дейно се е намесила ръката на преводача на Манасиевата хроника с добавените към текста известия за събития от политическата и военна история на българската държава, за да се получи така едно по-интересно и полезно за българския читател произведение, което го запознавало с историческото му минало.

Особено силно се чувства намесата на българските преводачи и съставители в съчиненията с апокрифно съдържание, като например ”Слово за Сивила”, ”Разумник-указ”, ”Видение на пророк Исая за последните времена”, ”От Светите книги видение на пророк Даниил” и др. Неканоничният характер на апокрифната книжнина, неограничавана от строгите изисквания към църковните книги за текстова непроменимост е давал възможност още при тяхното начално превеждане от гръцки на български, а и в хода на разпространението им в българските земи да се правят добавки и изменения, съкращаване или разширяване в духа на едно по-свободно виждане. Да се извършва изобщо една хвърляща се на очи *българизация* като се вмъкват елементи, свързани със съвременната на съставителя действителност, при което се получава своеобразна смесица между далечно библейско минало и настояще. Така в крайна сметка *византийското*, легнало в основата на тези апокрифи, се превръща до голяма степен и в *българско*. Подобна трансформация се наблюдава в характера на апокрифната книжнина не само в България, но и в Сърбия и в Русия, където апокрифите са имали също така голямо разпространение.

Византино-български компилации могат да бъдат констатирани и в някои похвални и поучителни слова, каквито ни предлага в изобилие средновековната религиозна литература. Вижда се ясно, че в основата им лежат византийски ”модели”, които са преработени и видоизменени в по-голяма или по-малка степен под перото на българския преводач и е вложено от него умение и собствен личен почерк. Пример за това ни дават някои творби на Климент Охридски.

Когато става дума за книгата в средновековна България, независимо от това дали е превод от гръцки, дали е плод на оригинално творчество или своеобразна българо-византийка компилация, не трябва да се забравя, разбира се, че тя е била създавана и разпространявана при специфични за тогавашното време условия и възможности, значително по-различни от тези в нашето съвремие. Подробно е засегната тази тема в монографията ми ”Българинът в средновековието (светоглед, идеология, душевност)”. Разглежда се там въпросът, доколкото позволяват изворовите данни, за реалните и потенциални читатели (духовници, монаси, боляри, граждани, селяни), за това, до каква степен при тогавашните примитивни условия за преписване на ръка, книгата е могла да бъде достъпна за по-широк кръг хора, желаещи да се запознаят с нейното съдържание. Това са въпроси, заслужаващи внимание, които обаче не са предмет на настоящия труд. Тук е важно да се подчертае едно - книгата, така както я виждаме в средновековното българско общество, е един от ярко забележимите феномени, тласкащи напред развитието на културния живот през това далечно, отдавна отшумяло и все пак и досега властно привличащо погледа ни минало. Феномен, който има при това далеч по-широки измерения, надхвърлящи рамките на собствената ни страна. Книгата, можем да кажем уверено, е *неделима и важна съставка от изградилата се и развиващата се през средновековната епоха славяно-византийска цивилизация*. Една цивилизация с ярки количествени и качествени показатели, в която, наред с Византия и България, със свой дял и принос се включват и другите православни държави в Европейския Югоизток - Сърбия, Русия, Влашко, Молдова. Но решаваща и водеща като посредник между Византийската империя и тези страни е българската държава. Тя е, в която се осъществява най-напред и най-силно синтезът между ”византийско” и ”славянско” на основата на общия обединител - християнската религия, съчетана с традиции от античното културно наследие.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Глава I - V

Ангелов, Д. Византия. Възход и залез на една империя. С., 1991

Ангелов, Д. История на Византия. Т. I - III. С., 1974 - 1976

Ангелов, Д. Византийски влияния върху средновековна България. - Ист. преглед, 1947/1948, 4 - 5, с. 467 сл.; 1948/1949, 4 - 5, с. 493 сл.

Ангелов, Д. България и Византия (VII - XIV в.). - В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, с. 190 сл.

Ангелов, Д. Богомилството. С., 1993

Ангелов, Д. Кирил и Методий и византийската култура и политика. - В: Българско средновековие. Идеологична мисъл и просвета. С., 1982, с. 1 сл.

Ангелов, П. Българската средновековна дипломация. с., 1988

Бакалов, Г. Византия. Културно-политически очерци. С., 1993

Брунов, Н.И. Архитектура Византии. - В: Всеобщая история архитектуры, Т. 2. М., 1966, с. 16 сл.

Бычков, В.В. Византийска естетика. С., 1984

Герцман, Е.В. Византийское музикознание. Л., 1988

Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972

Даркевич, В.П. Светское изкусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X - XIII вв. М., 1975

Досталова, Р. Византийския историография. (Характер и форми). - Виз. временник, 43, 1982

Дуйчев, Ив. Взаимоотношения на средновековната българска книжнина с Византия и съседните страни. - В: България в света от древността до наши дни. I. С., 1979, с. 299 сл.

Живронков, П.И. Гуманистические мотивы и культуре Никейской империи. - Виз. временник, 50, 1988

Каждан, А.П. Византийская культура (XII в.). М., 1968

Каждан, А.П. Предварительные замечания о мировозрении византийского мистика IX - X вв. Симеона. - Byz. Sl., I, 1967, p. 1 sq.

Каждан, А.П. Книга и писатель в Византии. М., 1973

Кубланов, М.М. Возникновение християнства. Эпоха, идеи, искания. М., 1974

Культура Византии IV - первая половина VII в. Отв. ред. З.В.Удальцова. М., 1984

Культура Византии - вторая половина VII - XII вв. Отв. ред. З.В.Удальцова. М., 1989

Культура Византии - XIII - первая половина XV в. Отв. ред. Г.Г.Литадрин. М., 1991

Лазарев, В.Н. История византийской живописи. I - II М., 1986.

Липшиц, Е.Э. Очерки истории византийского общества и культуры. VII - первая половина IX века. М., 1961

Липшиц, Е.Э. Византийский учены Лев Математик. (Из истории византийской культуры в IX в.). - Виз. временник, 1946, с. 106 сл.

Литаврин, Г.Г. Как са живели византийците. С., 1984

Лихачова, В. Изкуството на Византия. С., 1987

Любарская, Н. Михаил Пселл. Личност и творчество. - В: К истории византийского предгуманизма. М., 1978

Мавродинов, Н. Византийската архитектура. С., 1955

Майендорф, И. Введение в святоотческое богословии. Вильнюс - Москва, 1992

Майоров, Г.Г. Формиране на средновековната философия. С., 1987

Медведев, И.П. Византийский гуманизм. XIV - XV вв. Л., 1976

Нуцубидзе, Ш.И. Петр Ивер и философское наследие античности. - В: Проблемы ареопагитик. Тбилиси, 1963

Полакова, С.В. Византийская любовная проза. М. - Л., 1965

Поляковская, М.А и А.Л. Чекалова. Византия: быт и нравы. 1989

Попова, Т.В. Византийская народная литература. История жанровых форм эпоса и романа. М., 1985

Радченко, Н. Религиозное и литературное движение в болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898

Рудаков, А. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. М., 1917

Снегаров, Ив. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. I С., 1944

Тодорова, Ж. Иван Кукузел, композитор, песнопевец, теоретик и реформатор на източноправославната музика. С., 1980

Удальцова, З.В. Византийская культура. М., 1988

Успенский, Ф.И. Очерки по истории византийской образованности. СПб., 1892

Фрайберг, Л.А. и Т.В.Попова. Византийская литература IV - IX вв. М., 1968

Флоровский, Г.В. Восточные отцы IV века. Париж, 1931

Флоровский, Г.В. Восточные отцы V - VIII веков. М., 1992

Цоневски, И. Патрология. С., 1986

Ahrweiler, H. Ideologie politique de l'Empire byzantin. Paris, 1975

Angelov, D. Das byzantinische Reich und der mittelalterliche bulgarische Staat (IX - X Jh.). - In: Ancient Bulgaria. 2. Nottingham, 1983, p. 202 sq.

Angelov, D. Die gegenseitigen Beziehungen und Einfusse zwischen Byzanz und dem mittelalterlischen Bulgarien. - Byz. Sl., 20, 1959, No 1, p. 40 sq.

Angelov, D. Der Bogomilismus auf dem Gebiete des Byzantinischen Reiches. Ursprung, Wesen und Geschichte. - Год. Соф. унив. Ист.-филол. фак., 44, 1947/1948; 46, 1949/1950

Beck, H.G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. Munchen, 1953

Beck, H.G. Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich. Gottingen, 1980

Beck, H.G. Das byzantinische Jahrtausend. Munchen, 1982

Beck, H.G. Geschichte der byzantinischen Volksliteratur. Munchen, 1971

Ben. A. The Ancient Civilisation of Byzantium. London, 1972

Brehier, L. L'enseignement superior a Constantinople. - Byzantion, 3, 1926, p. 73 sq.

Brehier, L. Le monde byzantin. Vie et l'art de Byzancz. Paris, 1969

Brehier, L. La civilisation byzantine. Le monde byzantine. 3. L'evolution de l'humanite. Paris, 1950

Browning, R. Studies on Byzantine History, Literature and Education. London, 1977

Browning, R. Byzantium and Bulgaria. A comparative Study across Early Medieval Frontier. London, 1975

Brunet, M. Simeon Seth, medecin de l'empereur Michel Doukas. Sa vie, son oeuvre. Bordeaux, 1939

Charanis, P. Chuch and States in the Later Roman Empire. Thessaloniki, 1979

Demus, O. Byzantine. Mosaic Decoration. London, 1947. New ed. 1976

Demus, O. Byzantine Art and the West. London, 1970

Der byzantinische Bilderstreit. Sozial-okonomische Voraussetzungen - ideologische Grundlagen - geschichtliche Wirkungen. Hrsg. I. Irmscher. Leipzig, 1980

Diehl, Ch. Manuel d' art byzantin. I - II. Paris, 1925 - 1926

Dolger, F. Die byzantinische Dichtung. - In: Der Reinsprache. Berlin, 1958

Ducellier, A. La Drame de Byzance. Ideal et echec d'une societe chretiene. Paris, 1976

Dujcev, I. Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages. London, 1970

Dujcev, I. Medioevo bizantiono-slavo. Vol. I - III. Saggi di storia politica e culturale. Roma, 1965 - 1971

Ebersolt. Les arts sompuaires de B yzance. Paris, 1923

Fuchs, F. Die hoheren Schulen von Konstantinopol im Mittelalter. - Byz. Archiv, 8, 1926

Geanakoplos, D.G. Byzantium, Church, Society and Civilisation sees through. Contempory Eges. Chicago, 1984

Gilsen, E. History of Christian Philosophy in the Middle Ages. London, 1972

Grabar, A. La sculpture byzantine au Moyen age. 2. Paris, 1976

Grabar, A. Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom VIII bis XV Jahrhunder). Baden-Baden, 1964

Grabar, A. La peinture byzantine. Geneve, 1964

Grivec, T. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960

Guillou, A. La civilisation byzantine. Arthaud, 1974

Hannick, Chr. Die Lehrschriften der klassischbyzantinischen Musik

Hauseig, H.W. Kulturgeschichte von Byzanz. Stuttgart, 1959

Hunger, H. Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur. Graz-Wien-Koln, 1965

Hunger, H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. 1-2. Munchen, 1978

Hussey, G.M. Church and Learning in the Byzantine Empire (867 - 1261). London. 1937

Irmscher, J. Pallades. - Wiss. Zeitschrift derHumboldt-Univ. zu Berlin, VI, 1956, No 3, p. 193 sq.

Jeffreys, E.M. et M.J. Jeffreys. Popular Literatur in Late Byzantum. 1972

Joannov, P. Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos. Ettal, 1956

Kazhdan, A. et G. Constable. People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies. Washington, 1982

Kristeler, P. Italian Humanism and Byzantium: (Renaissance Concepts of Man and other Essays). New York, 1972

Krumbacher, K. Geschichte der byzantinischen Literatur. Munchen, 1897

Loos, M. Dualist Heresy in the Middle Ages. Pracha, 1974

Koukoules, Φ. Βυζαντινων βιοσ και πολιτισμοσ, Αθηναι, 1948 - 1955, t. 1 - 6

Lemerle, P. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseigment et culture a Byzance des origines au X siecle. Paris, 1971

Mango, C. Byzantine Architecture. New York, 1976

Mango, C. Byzantium and its image: History and Culture in the Byzantine Empire and its Heritage. London, 1984

Masai, F. Platon et le Platonisme de Mistra. Paris, 1956

Medvedev, I. Neue philosophische Ansatze im spaten Byzanz. - In: 16 Intern. Byzantinistenkongress. Act. 1/2. Wien, 1981

Meyendorf, J. Byzantine Theology. New York, 1974

Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. 3. Aufl. Berlin, 1983. Bd. I -II.

Mutafciev, P. Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien. - Byz. Zeitschrift, 30, 1930, p. 387 sq.

Obolensky, D. The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism. Cambridge, 1948

Obolensky, D. The Byzantine Commenwealth. Eastern Europe 500 - 1452. London, 1971. New Ed. Crestward St'Vladimirs Seminary Press, 1982

Ostrogorsky, G. Geschichte des byzantinischen Staates. Munchen, 1963

Ostrogorsky, G. Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites. Breslau, 1929. 2. Aufl. Amsterdam, 1964

Patlagean, E. Structuresociale, famille, chretienite a Byzance. IV - IX siecle. London, 1981

Pertusi, A. Storiografia umanista e mondo bizantino. Palermo, 1967

Pelikan, I. The Christian Tradition. A History of the Development of doctrin. Vol. 2. The Spirit of Eastern Christendom (600 - 1700). Chicago, 1974

Podskalsky, G. Theologie und Philosophie in Byzanz. - Byzantinisches Archiv, Munchen, No 15, 1977

Runciman, St. La civilisation byzantine. Paris, 1932

Runciman, St. The Last Byzantine Renaissance. Cambridge, 1970

Runciman, St. Kunst und Kultur in Byzanz. Ein Uberblick. Munchen, 1978

Schreiner, P. Byzanz. Munchen, 1986

Spidlik, S.G. Gregoire de Nazianze. Introduction a l'etude de la doctrine spirituelle. Roma, 1971

Savramis, G. Zur Sociologie des byzantinischen Monchtums. Leiden-Koln, 1962

Sevcenko, I. Idoelogie, Letters and Culture in the Byzantine World. London, 1982

Sevcenko, I. Etudes sur ld polemique entre Theodore Methochite et Nicephore Chumnos. La vie intelectuelle et politique a Byzance spus les premiers Palaeologues. Bruxelles, 1962

Talbot Rice, D. Art of the Byzantine Era. London, 1961

Valdenberg, V. La philosophie byzantine au IV - V siecle. - Bysantiob, 1927/1928

Vryonis, S. The Decline of Hellenisme in Asia Minos. Los Angeles-London, 1971

Walter Wigg. Das Buch der Ketzer. Zurich, 1986

Weillez, E. Byzantinische Musik. Breslau, 1927

Weillez, E. A History of Byzantine Musik and Hymnographie. Oxford, 1961

Velimirovic, M. Two composers of byzantine Music: Johan Vatazes and John Laskaris. (Aspect of Medieval and Renaissance Music). New York, 1966

Wessel, U. Due Kultur von Byzance. Frankfurt/M., m 970.

Wessel, K. Die byzantinische Emailkunst von V bis XIII Jahrhundert. Recklinghausen, 1967

Zakythinos, D. Byzantinische Geschichte 324 - 1081. Munchen, 1986

Глава VI

Ангелов, Б. и М. Генов. Стара българска литература (IX - XVIII в.) С., 1922

Ангелов, Б. Стари славянски текстове. - Изв. Инст. бълг. литература, IX, 1960, с. 256 кл.

Ангелов, Б. Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. Изв. Инст. бълг. литература, I, 1952, с. 107 сл.

Ангелов, Б. Сказание за железния кръст. - Старобълг. лит., I, 1971, с. 121 сл.

Ангелов, Б. За едно неиздирено съчинение на Йоан Екзарх. - Palaeobulgarica, 1984, No 1, p. 115 sq.

Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. I. С., 1958

Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967

Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. 3. С., 1978

Ангелов, Б. Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974

Ангелов, Б. Към въпроса за книжовното дело на Презвитер Григорий Мних. - Старобълг. лит., 3, 1978, с. 48 сл.

Ангелов, Б. Старобългарското книжовно наследство. С., 1983

Ангелов, Д. Историческа роля и значение на средновековната българска държава. - Ист. преглед, 1979, 1, с. 9 сл.

Ангелов, Д. Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура. - Археология, 1980, 1, с. 13 сл.

Ангелов, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX - XIV в.). С., 1979

Ангелов, Д. Българинът в средновековието. (Светоглед, идеология, душевност). Варна, 1985

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1981

Ангелов, Д. Сборник Симеона и отражение в нем духовных интерессов болгарского общества. - В: Изборник Святослава 1073, с. 256 сл.

Ангелов. Д. Богомилството. С., 1993

Ангелов, Д. Есхатологичните представи на средновековния българин, отразени в официалната и апокрифната литература. - Palaeobulgarica, 1982, No 3, p. 71 sq.

Бегунов, Ю.К. Малоизвестные и неизвестные сочинения Григория Цамблака. - Byzantinobulgarica, 5, 1978, p. 311 sq.

Ангелов, Д. Исихазмът - същност и роля. - Palaeobulgarica, 1981, No 4, p. 56 sq.

Българската литература и книжнина през XIII в. Под ред. на Ив. Божилов и Ст. Кожухаров. С., 1987

Вранска, Ц. Апокрифите за Богородица и българската народна песен. - Сборник БАН, кн. 34, 1940

Георгиев, Е. Кирил и Методий основоположници на славянските литератури. С., 1956

Георгиев, Е. Разцветът на българската литература в IX - X в. С., 1962

Георгиев, Е. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966

Георгиев, Е. Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII в. С., 1977

Гюзелев, В. Училища, скриптори, библиотеки и знания в България XIII - XIV в. С., 1985

Давидов, А. Към характеристиката на Евтимиевата реформа. - Трудове на Великотърновския унив., Филол. фак. т. 21, кн. 2 - езикознание, 1986. с. 71 сл.

Гошев, Ив. Правилата на Студийския манастир. - Год. соф. унив. Богосл. фак., XVII, 1940

Димитров, П., Петър Черноризец. - Старобълг. лит., 21, 1987, с. 26 сл.

Динеков, П., К. Куев и Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978

Дочева-Панайотова, Н. Киприан, старобългарски и староруски книжовник. С., 1981

Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори от Цв. Кристанов и Ив. Дуйчев. С., 1954, с. 627

Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925

Иванов, Й. Северна Македония. С., 1908

Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931

Иванов, Й. Старобългарски разкази. С., 1935

Изборник Святослова 1073. Сборник статей. М., 1977

Йоан Екзарх. Шестоднев. Прев. от старобълг., послеслов и комент. Н. Кочев. С., 1981

Иванова-Константинова, Кл. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България). - Старобълг. лит., 1, 1971, с. 209 сл.

История на българската литература. 1. Старобългарска литература. Под ред. на В.Велчев, Е.Георгиев, П.Динеков (отг. ред.). С., 1962

Йоан Екзарх. Слова. Изд. е подготвено от Дора Иванова-Мирчева. С., 1993

Каймакова, М. Българска средновековна историопис. С., 1990

Кенанов, Д. Молитва на Симеон Метафраст в старобългарски превод. - Palaeobulgarica, 1991, No 1, p. 59 sq.

Кирило-Методиевски студии. Отг. ред. П. Динеков. Кн. 1 - 7. С., 1984 - 1990

Кожухаров, Ст. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. - Лит. мисъл, 1974, 2, с. 126 сл.

Константин Костенечки. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазарович. Изд. е подготвено от А. Тотоманова. С., 1993

Константинос Нихоритис. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори. - В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 7. С., 1990

Кочев, Н. Философската мисъл във Византия IX - XII в. С., 1981

Кочев, Н. Античната литературна традиция и византийските автори. С., 1982

Куев, К. Черноризец Храбър. С., 1967

Куев, К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974

Куев, К. Иван Алекнасдровият сборник от 1348 г. С., 1981

Куев, К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986

Лазаров, И. ”Пророческото сказание” на българския книжовник Пандех като исторически извор. - В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, с. 310 сл.

Матеич, Пр. Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение. С., 1982

Мечев, К. Григорий Цамблак. С., 1969

Мечев, К. Слово за Юда предателя от Григорий Цамблак. - В: Търновска книжовна школа. 3. С., 1984, с. 57 сл.

Милтенова, А. Неофициалната книжнина през XIII в. в контекста на идейните и литературни тенденции на епохата. - В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, с. 102 сл.

Милтенова, А. Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание. - Старобълг. лит., 7, 1980, с. 22 сл.

Милтенова, А. Разумник-указ. (Текстологично проучване. Издание на старобългарския текст). - Palaeobulgarica, 1985, No 4, p. 20 sq.

Милтенова, А. Сказание за Сивила. (Археолографски бележки, текстологическо изследване). - Palaeobulgarica, 1984, No 4, p. 44 sq.

Милтенова, А. и М. Каймаканова. Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI в. - Palaeobulgarica, 1983, No 4, p. 52 sq.

Мирчева, Д. и Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. С., 1973

Михаила, Г. Списки сборника царя Симеона в библиотеке Румынской академии. - Palaeobulgarica, 1987, No 3, p. 3 sq.

Николова, С. Повестта ”Стефанит и Ихнилат” в българската средновековна литература и книжнина. - Palaeobulgarica, 1990, No 3, p. 20 sq.

Николова, С. Търновската книжовна школа и преводната белетристична литература. - В: Търновска книжовна школа. 1. С., 1974, с. 263 сл.

Николова, С. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980

Павлова, Р. Към въпроса за книжовното наследство на Петър Черноризец. - Старобълг. лит., 9, 1981, с. 76 сл.

Павлова, Р. Учительные слова Петра Черноризца. - Palaeobulgarica, 1979, No 4, p. 51 sq.

Пейчев, Б. Философският трактат в Симеоновия сборник. С., 1977

Петканова, Д. Апокрифни въпроси и отговори. - Старобълг. лит., 21, 1987, с. 3 сл.

Петканова, Д. Старобългарска литература. Част I (IX - XII в.). С., 1986

Петканова, Д. Старобългарска литература. Част II (XIII - XVIII в.). С., 1987

Петканова, Д. Апокрифната литература и личното творчество на старобългарските писатели. - Palaeobulgarica, 1981, No 3, p. 3 sq.

Попконстантинов, К. Разпространение на старобългарската писменост през IX - XI в. (По епиграфски данни). - Старобълг. лит., 17, 1985, с. 39 сл.

Попов, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници в Света гора през първата половина на XIV в. - Бълг. език, 1978, 5, с. 404 сл.

Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. - В: Кирило-Методиевски студии. 2. С., 1985

Правилата на Светата православна църква и тълкуването им. Под ред. и прев. на Ст. Цанков, И. Стефанов, П. Цанев. Т. I. С., 1912; т. II 1913

Радойчич, Д. Пандехово сказание. - Труды отд. древнорусской лит., 16, 1960, с. 161 сл.

Радојчи Пандехово сказание на 1259 год. (О Византији, Татарима, Куманима, Русима, Угрима, Сбрима, Бугарима). Књижевна збивања и ставрања код Срба у средњем веку и у турског доба. Нови Сад, 1967, с. 103 сл.

Русев, П. и А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966

Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971

Симеонов сборник. (По Светославовия препис от 1073 г.). Т. I. Изследване и текст. Под обща ред. на П. Динеков. С., 1991

Славова, Т. Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелския текст в Света гора. - Palaeobulgarica, 1990, No 1, 72 sq.

Снегаров, Ив. Неиздадени старобългарски жития. 1. Проложно житие на Св. Климент Римски. 2. Кратко житие на Кирил Философ. 3. Житие на търновския патриарх Йоаким I. - Год. Духовната акад., 3, 1953/1954, с. 151 сл.

Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия в славянских литературах. Введ. Д.С.Лихаева. Иследования И.С.Дуйчева и М.А.Салминой. Словоуказатели О.В.Творгова. С., 1988

Станчев, К. Поетика на старобългарската литература. С., 1962

Станчев, К. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Орхидски. - В: Литературна история. Кн. 12, 1984, с. 3 сл.

Станчев, К. и Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988

Станчев, К. Поетика на старобългарската литература. С., 1982

Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. Състав. и ред. Д. Петканова. С., 1981

Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Състав. и ред. Л. Грашева. С., 1982

Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. Състав. и ред. Ив. Божилов. С., 1983

Стара българска литература. Т. 4. Житийни творби. Състав. и ред. Кл. Иванова, С., 1986

Стара българска литература. Т. 5. Естествознание. Състав. и ред. А. Милтенова. С., 1992

Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Състав. Д. Петканова. С., 1992

Стефанов, В. Неизвестно произведение на Григорий Цамблак. - В: Търновска книжовна школа. 3. С., 1984, с. 161 сл.

Сырку, А.П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. I - II. London. 1972

Тихонравов, Н. Памятники отреченной русской литературы. I - II. London, 1973

Тъпкова-Заимова, В. Празнично слово за св. Димитър Солунски от Григорий Цамблак. - В: Търновска книжовна школа. 3. С., 1984, с. 61 сл.

Тъпкова-Заимова, В. и А. Милтенова. Виденията на пророк Даниил във Византия и в средновековна България. - Palaeobulgarica, 1990, No 4, p. 39 sq.

Тъпкова-Заимова, В. и А. Милтенова. ”Пророчествата” във византийската и старобългарската книжнина. - Palaeobulgarica, 1984, No 3, p. 23 sq.

Търновска книжовна школа. 1371 - 1971. Междунар. симпозиум. Велико Търново, 11 - 14 окт. 1971. С., 1974

Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20 - 23 май 1976. С., 1980

Търновска книжовна школа. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984

Търновска книжовна школа. 4. Културно развитие на българската държава. Краят на XII - XIV в. С., 1985

Хараламбиев, И. Основни синтактични черти в езика на Евтимий Търновски. (Към въпроса за същността на Евтимиевата езикова реформа). - Трудове на Великотърновския унив. Филол. фак., т. 21, кн. 3 езикознание, 1986, с. 95 сл.

Христова, Б. Монах Марко - неизвестен български книжовник и преводач от XIV в. - Palaeobugarica, 1984, No 3, p. 50 sq.

Чакраборти, А. Преводите в средновековна България. Прев. от англ. П. Илиева и В. Балтов. С., 1981

Чолова, Цв. Естественонаучните знания в средновековна България. С., 1988

Angelov, D. Bysantinische und altbulgarische eschqtologische Apouryphen - Bysantina, 13, 1986, p. 79 sq.

Angelov, D. L’humanisme dans la Bulgarie medieval. - Palaeobulgarica, 1979, No 3, p. 3 sq.

Bdinski zbarnik. An Old-Slavonic Menologium of Women Saints A. D. 1360. Ed. and Annot. by I.L.Scharpe et F. Vyncke. With an Introd. by E. Vocadeckers. Bruges, 1973

Dan Horia Magilu Proza oratorica in literatura romana veche. Bucuresti, 1986

Dujcev, Iv. L’heritage byzantin chez les slaves. - Etudes hist., 2, 1965, p. 130 sq.

Mecev, K. ”Le Martyrium” de Jean le Nouveaux l’Akkerman et son auteur. - Byzantinobulgarica, 3, 1969, p. 265 sq.

Palikarova-Verdeil, R. La music byzantine chez les Bulgares et les russes (du IX au XIV siecle). Copenhagie, 1953

Serbische und bulgarische Florilegen (Pcele) aus dem 13. - 15. Jahrhundert. Nachdruck der Ausgabe von M. Speranskij (1904) mir einer Einleitung und neuen Registen von D. Tschizewskij. Munchen, 1970

Weiher, E. Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischen Ubersetzung. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Wiesbaden, 1969